91
K75

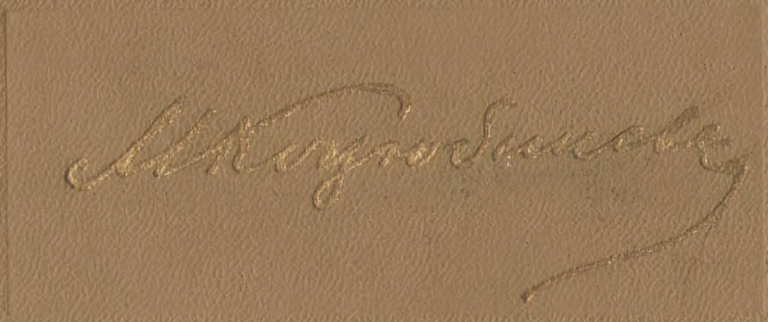

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

В СЕМИ ТОМАХ

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

«НАУКОВА ДУМКА»

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТОМ 1

ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ
(1884—1897)

КИЇВ—1973

У1
К75

Редакційна колегія:
М. С. ГРИЦЮТА, Н. Й. ЖУК, О. Є. ЗАСЕНКО (голова),
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, П. Й. КОЛЕСНИК,
С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ, Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Редактор тому
Н. Й. ЖУК

Упорядкування та примітки
В. В. ЯРЕМЕНКА

Редакція літературознавчої
та художньої літератури
Зав. редакцією *В. І. Бова*

К $\frac{0733-141}{M221(04)-73}$

© Видавництво «Наукова думка», 1973 р.

Михайло Коцюбинський. *Фото. 1910*

З ІСТОРІЇ ВИДАНЬ ТВОРІВ М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Видатний український письменник кінця XIX — початку XX ст. Михайло Михайлович Коцюбинський уже першими своїми творами визначився як митець демократичного напряму. Він, за словами Максима Горького, у світі ідей краси і добра був «своєю» людиною, любив добро любов'ю художника, вірив у його переможну силу [1].

Твори письменника приваблювали читачів світлим, життєствердним гуманізмом, оспівуванням краси революційної боротьби за кращу долю трудового народу. У них правдиво, всебічно і глибоко відображено життя українського народу кінця XIX — початку XX ст., революційну боротьбу мас, розкрито керівну роль робітничого класу в революційному русі на селі.

На творчості М. Коцюбинського виразно позначилося зародження нового методу зображення дійсності — методу соціалістичного реалізму. Світогляд письменника еволюціонував у напрямі до наукового соціалізму. Відображення дійсності з позицій революційної соціал-демократії наклало на творче обличчя М. Коцюбинського нові риси, зумовило особливе місце письменника в українському і світовому літературному процесі.

У літературі Коцюбинський виступив наприкінці XIX ст., коли суспільно-політичні умови гостро поставили питання про дальший розвиток мистецтва, про вироблення нових художніх засобів і нового методу зображення дійсності. Коцюбинський не раз писав про необхідність «обновити літературу нашу новими талантами» (лист до М. Чернявського від 26 серпня 1905 р.), «розширити та поглибити» джерела творчості, «вийти поза тісні межі досього-

[1] Максим Горький, Твори у шістнадцяти томах, т. 7, К., Держлітвидав України, 1953, стор. 260.

часного літературного напрямку» (лист до Панаса Мирного від 3 липня 1903 р.). Сам письменник, почавши із старих народолюбних мотивів, закликів до просвіти й допомоги «меншому страждаючому братові», з традиційного зображення селянського життя в ранніх творах, згодом значно розширив коло своїх спостережень за рахунок інших тем — історичних («Дорогою ціною»), психологічних («Цвіт яблуні», «Поєдинок»), а пізніше й філософських («З глибини», «Сон»). Він підноситься до вершин мистецтва, стає врівень з видатними письменниками світу.

З перших же творів Коцюбинський порушує найзлободенніші питання тогочасності. Його повісті та оповідання пройняті гнівним протестом проти всього, що сковує, обмежує людину, спотворює її душу. Він прагне до незалежного і красивого життя, гармонійно поєднаного з природою, сповненого глибокого змісту і боротьби за краще майбутнє,— життя, де б людина вільно працювала і жила («В дорозі», «Сон», «Тіні забутих предків»). Треба вміти «шанувати життя, оберігати його красу»,— проголошує письменник,— адже «поезія жити не може на смітнику, а без неї життя — злочин» («Сон»).

Гуманність і демократизм, нетерпимість до будь-якого гноблення людини, до міщанства й обивательщини, ліберальної демагогії і фарисейства — ось основний пафос новелістики Коцюбинського. Від твору до твору у нього сильніше і сильніше звучать ноти сатири. Засобами гумору, іронії і сарказму письменник засуджує все, що криється страхові, в'язне в обивательщині і міщанстві, маскується лицемірними словами про служіння народові,— такі Літко і Ярина («Хо»), вчителька Раїса («Лялечка»), Іван Піддубний («Поєдинок»), околодочний наглядач Зайчик («Подарунок на іменини»), ліберальний поміщик Малина («Коні не винні»).

Дошкульно висміюючи і викриваючи панів-лібералів, фальшивих «друзів народу» («Хо», «Лялечка», «Коні не винні»), антиреволюційну роль церкви і церковників («Він іде!»), тавруючи катівську погромницьку політику царизму («Persona grata», «Подарунок на іменини»), б'ючи зброєю сатири міщанство і обивательщину («Дебют», «Сон»), Коцюбинський пильну увагу звертає на вияви протесту пригнічених народів царської імперії, на виступи трудящих проти соціального і національного гніту з боку самодержавства, проти релігії і віджилих патріархальних забобонів, передсудів, вірувань («В путах шайтана», «На камені», «У грішний світ»). Він твердо вірить, що прийде день і «стіна забобонів», «мури темноти» розваляться — з них залишаться тільки «купи грузу», що «не зможуть більше держати в тіні людські оселі, заступати світ сонця» («Під мінаретами»).

Тим-то Коцюбинський насамперед змальовує людей вольових, активних, протестантів і борців, шукачів правди й справедливості — це Гнат і Олександра з повісті «На віру», Семен Ворон («Ціпов'яз»), молодь з казки «Хо», волелюбний Остап і ніжна, рішуча Соломія («Дорогою ціною»), Фатьма і Алі («На камені»), активні учасники революції 1905 року («Fata morgana»), мужні й сміливі революціонери-професіонали («Невідомий», «Persona grata», «В дорозі»).

З позицій високої людяності Коцюбинський не може не благословити право на насильне повалення існуючого несправедливого ладу, на знищення зла («Persona grata», «Fata morgana»). Визначальною, провідною у його творах з 1906 року стає тема революції, тема класових боїв за звільнення простої трудящої людини з-під гніту експлуатації і приниження. Його новели «Сміх», «Persona grata», «Невідомий», «В дорозі» і найвизначніша повість «Fata morgana» гнівно засуджують експлуататорський соціальний лад, уславлюють героїв революційної боротьби проти нього. Вперше в українській прозі того часу з'являється образ робітника як керівника селянства в боротьбі за землю (Марко Гуща з «Fata morgana»).

Оспівуючи красу революційного пориву, творчого горіння і неспокою, письменник поетизує образи «нових людей», революціонерів, показує їх як справжніх героїв свого часу, нерозривно пов'язаних із народом, до кінця відданих йому («Невідомий», «Persona grata», «Сон»).

Зображуючи різні вияви життя українського народу, Коцюбинський з великою симпатією змальовує трудящих інших національностей. Його твори з молдавського, татарського, італійського життя — справжня окраса не тільки української, а й світової літератури. Письменник-інтернаціоналіст, він підносив просту людину, якої б національності вона не була, звеличував труд, братерство, єднання різних народів.

М. Коцюбинський був новатором не тільки у виборі і трактуванні тем, до нього не торканих іншими письменниками явищ дійсності, породжених новою сучасністю героїв. Він був новатором і у витворенні відповідних художніх засобів. У нього бачимо не звичайний докладний опис побуту й етнографічних особливостей українського села, значною мірою характерний для попередньої української прози, а барвисте живописання словом, окремими опуклими образами, картинами, сценами. Не розповідь, а рельєфний показ, не подробиці, а найхарактерніші мистецькі деталі. Властива йому і виняткова увага до пейзажу, сповненого безперервної зміни світла і тіней, нюансів барв і музикального звучан-

ня; новизна і своєрідність метафор. Зовнішні події і явища він передає через сприймання своїх героїв, їхніми очима й почуттями (згадаймо «Цвіт яблуні», «Він іде!», «Невідомий», «В дорозі»).

Глибокий психологізм, гострий драматизм творів М. Коцюбинського поєднується з граничною стислістю й лаконічністю, «ущільненістю» письма. Він умів вкласти великі події в максимально стислу, економну форму, означивши своїм правилом: лаконізм, малювання виразними мазками, яскравими картинами, які, ніби кінокадри, проходять перед очима читача, відтворюючи всю різноманітність і барвистість зображуваного світу.

Уміння втілити найактуальніші соціальні питання у високомистецьку форму — одна з найхарактерніших рис Коцюбинського — письменника-борця, що в українській прозі став зачинателем мистецтва соціалістичного реалізму, поєднавши у своїй творчості глибокий демократизм, гуманізм і вищою мірою новаторське естетичне сприйняття та відображення дійсності.

Визначаючи місце письменника в українській літературі, П. Г. Тичина писав, що М. Коцюбинському належить одне з найпочесніших місць після Шевченка, поряд з Іваном Франком, Лесею Українкою, Стефаником. «На таке місце заслужив він через свій революційний демократизм; через незглибимий гуманізм глибокий; через правдивий показ реалістичним пером своїм класової боротьби селян українських (та й не тільки селян); через високу майстерність свою як художника... Михайло Коцюбинський напоєний соками багатющої землі своєї — і через це він став безсмертним, великі світочі людства давно вже розступились, щоб дати місце і йому в шерезі борців, мислителів і шукачів правди...» [1]

Демократизм і гуманізм творчості видатного письменника, її висока мистецька довершеність привернули увагу до Коцюбинського буквально з перших же публікацій його творів [2].

Ім'я М. Коцюбинського, як українського белетриста, стало відомим читаючій публіці з 1895 року, коли в Чернігові були видані «П'ятизлотник» і три дитячих оповідання. Після того в літературних збірниках-альманахах, які видавались в Києві та Одесі, а також в журналах з'являлись його оповідання, які своїми внутрішніми і зовнішніми достоїнствами звернули на себе увагу критиків і письменників.

---

[1] Павло Тичина, Твори в шести томах, т. 6, К., Держлітвидав України, 1962, стор. 77.

[2] Див. «М. Коцюбинський в оцінці дожовтневої критики». У кн.: Н. Й. Жук. Михайло Коцюбинський. Семінарій, К., «Радянська школа», 1966, стор. 5—34.

Панас Мирний, ознайомившись з оповіданням «Харитя», не міг стримати свого захоплення: «Прочитав я її та й нестямився!.. У такій невеличкій приповісті та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком; невеличкими, домірними нарисами, що розгортують перед очима велику — безмірно велику — картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати!» [1]

Прочитавши інші твори молодого письменника («Ялинку», «Маленький грішник», «П'ятизлотник»), Панас Мирний пише їх авторові: «І все то-то — щире золото, все то-то — само життя, оброблене в невеличкі рямці дотепною рукою мастака-художника. Спасибі Вам, добродію, велике спасибі за ті несказано любі та милі хвилини, які довелося мені пережити, читаючи Ваші талановиті утвори. Пошли Вам, щасна доля, вік довгий та доброго здоров'я, щоб Ви і надалі змогли працювати на нашій рідній ниві, множити і засівати те добре насіння, яке Ви подали до сього. Плодіть, добродію, і засівайте найбільше, я певний, що з того засіву будуть колись великі жнива задля нашого рідного краю» [2]

Підтримка такого визначного майстра, глибоко шанованого Коцюбинським, мала неабияке значення для нього. «...Таке прихильне слово, як Ваше, має ще й ту вагу, що надає сили й заваги, будить надію й енергію»,— дякував молодий письменник Мирному в листі від 9 травня 1898 р.

Надалі майже жодна з наступних публікацій творів М. Коцюбинського не проходила не поміченою, хоч вимогливий митець і був незадоволений браком літературної критики. Невипадково І. Франко зазначав, що твори Коцюбинського «здобули собі відразу симпатію в Росії» [3].

Уже 1895 р. оповідання «Для загального добра» було відзначено премією на конкурсі, оголошеному журналом «Зоря»; 1896 р. воно опубліковане в цьому журналі і видане окремою брошурою. У статті «Конкурс «Зорі» І. Франко писав, що талант Коцюбинського «ширший, міцніший і свобідніше розвитий», окремі деталі яскраво і пластично змальовані автором [4].

1901 р. в статті «З останніх десятиліть XIX віку» Франко ста-

---

[1] Панас Мирний, Зібрання творів у семи томах, т. 7, К., «Наукова думка», 1971, стор. 431.

[2] Там же, стор. 431.

[3] «Літературно-науковий вісник», т. 25, 1904, кн. 2, стор. 79.

[4] «Зоря», 1895, № 16, стор. 219.

вить Коцюбинського на перше місце серед українських новелістів, підкреслюючи своєрідність і новаторство письменника, твори якого, малюючи образи не торканих досі українським пером околиць і відносин, «дають нам разом із тим високе естетичне вдоволення як твори справжнього таланту і як випливи симпатичної і високо розвитої душі» [1].

У статті «Южнорусская литература» (1904), написаній для енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона, Франко знову повторює, що за свіжістю й гармонійністю таланту Коцюбинський займає перше місце серед українських новелістів кінця XIX — початку XX ст., а м'якістю колориту, закінченістю композиції, пластичністю малюнка і ніжним ліризмом найбільше нагадує Тургенєва [2].

Високо оцінювали творчість Коцюбинського також І. Нечуй-Левицький, В. Стефаник, Н. Кобринська, О. Маковей, В. Самійленко. А рецензенти відзначали широту його світогляду, глибоке розуміння вимог дійсності й безсумнівне літературне обдарування. «Велика різноманітність сюжетів у творах М. Коцюбинського свідчить про надзвичайну чутливість автора до інтересів навколишньої дійсності»,— зазначалося в рецензії на перший том «Оповідань» М. Коцюбинського, що вийшов 1903 р. у Києві. «З особливим тому задоволенням можна вітати вихід у світ першого тому зібрання белетристичних творів М. Коцюбинського, куди ввійшло 13 його оповідань, написаних в період часу з 1891—1902 рр.».

Цікаві рецензії з'явилися в «Літературно-науковому віснику», т. 9, 1900, кн. 3, стор. 201—206; т. 31, 1905, кн. 7, стор. 98, та в газеті «Буковина», 1909, № 246, 14 листопада.

В них відзначалося, що М. Коцюбинський відомий як один із кращих українських новелістів молодшого покоління, твори якого здобули собі широку популярність і були перекладені російською мовою. «Вони визначуються, крім гарної мови, бистрою обсервацією життя і тим нехибним тактом у малюванні побуту, що показує в авторі справжнього артиста. Українсько-руська видавнича спілка добре прислужилася нашій літературі, розпочинаючи отсим томом повне — надіємось — виданнп оповідань сего автора» [3].

Помітила письменника і російська та закордонна преса. «Більшість моїх оповідань,— писав М. Коцюбинський в автобіографічному листі від 17 листопада 1905 р.,— перекладені на російську

[1] «Літературно-науковий вісник», т. 15, 1901, кн. 7—8, стор. 121.
[2] «Энциклопедический словарь П. Брокгауза и И. Ефрона», т. 41, полутом 81, СПб., 1904, стор. 323.
[3] «Літературно-науковий вісник», т. 9, 1900, кн. 3, стор. 201.

мову (деякі по 3—4 рази) і поміщені у кращих часописах («Русское богатство», «Жизнь», «Русские ведомости», «Наука и жизнь», «Южные записки» і інші). Перекладають і на інші мови: польську, німецьку, італійську, норвезьку, іспанську, мадярську».

Переклади творів Коцюбинського російською і західноєвропейськими мовами свідчили про їхню популярність не лише на Україні, а й поза її межами. Кращі новели і повісті («Intermezzo», «Сон», «В дорозі», «Fata morgana», «Тіні забутих предків») перекладені іншими мовами, викликали захоплення і подив митців. Так, шведські рецензенти вважали, що твір «Дорогою ціною» можна назвати перлиною не лише української, а й світової літератури (газ. Norrköngs Tidning»). «Шведська критика прийняла Вас дуже симпатично»,— сповіщав Коцюбинського А. Єнсен 22 грудня 1909 р.[1] Професор Празького університету Ян Махал так зацікавився книжкою письменника в чеському перекладі, що вирішив прочитати спеціальні лекції про його творчість. Учень Махала В. Харват писав М. Коцюбинському: «Ви художник par exellence,— тільки для Вас повинен всякий вивчати українську мову»[2].

Відомий польський прогресивний письменник і літературний критик Адам Гжимала-Седлецький привітав переклад творів Коцюбинського польською мовою, оцінивши його як глибоко оригінального письменника, твори якого стоять на рівні найновіших досягнень художнього слова. Критик говорить про глибокий реалізм новел М. Коцюбинського, характерну особливість їх — ліризм, що виростає з ліризму українських народних пісень[3].

1913 р. в журналі «Ukrainische Rundschau» відзначалося, що Коцюбинський вніс цінний вклад в українську літературу, а його останні речі можна сміливо поставити в один ряд з найвидатнішими творами європейських літератур[4].

У 1910—1911 рр. з ініціативи Максима Горького, під наглядом автора, петербурзьке видавництво «Знание» видало російською мовою в перекладі М. Могилянського два томи «Рассказов» М. Коцюбинського (третій том вийшов 1914 р. в «Книгоиздательстве писателей» у Москві). Це видання було відразу помічене російською пресою (згадаймо відомі рецензії в журналі «Современник»). На початку грудня 1910 р. Горький писав Коцюбинському, що прочитав його книжку «з великою насолодою, з душевною радістю»;

---

[1] Див. Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 6, Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 151—152.

[2] «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації», К., «Наукова думка», 1968, стор. 173.

[3] «Świat słowiański», 1907, № 35, стор. 305—313.

[4] Див. «Всесвіт», 1963, № 1, стор. 65.

на це Коцюбинський відповів 19 грудня 1910 р.: «Своим письмом Вы очень ободрили меня, порадовали. Если Вам нравится книжка — значит, стоит писать. Вы поймете меня». 31 березня 1911 р. М. Горький повідомляв, що перший том викликав ряд цікавих рецензій. Вихід першого тому відзначила більшовицька газета «Звезда» (1911, № 1).

30 грудня 1910 р. М. Коцюбинський писав В. Гнатюкові, що його книжка в російському перекладі має успіх, принаймні в російських літературних сферах: «Дістаю листи од російських письменників, особисто не знайомих мені, які похваляють і запрошують до співробітництва... Горький вже марить про друге видання І тому, певний, що перше розійдеться швидко. За кілька днів починають друкувати II том».

Це тритомне видання було найповнішим на той час зібранням творів М. Коцюбинського, здійсненим у межах царської Росії (розпочате 1903 р. видавництвом «Вік» у Києві видання «Оповідань» письменника припинилося після виходу першого тому). Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції став можливим вихід повного зібрання творів Коцюбинського на Україні.

Ті ідейно-художні прикмети творчості М. Коцюбинського, які зумовили її популярність і високу оцінку демократичними діячами, викликали переслідування її царською цензурою та жандармерією. Прискіпування цензури змушували багатьох тогочасних українських митців друкуватися за межами царської Росії. Вірші, дописи (під псевдонімом «Захар Козуб»), ранні оповідання Коцюбинського теж побачили світ в західноукраїнських виданнях. «...Перша моя українська робота надрукована була... 15 квітня 1890 року в «Дзвінку»,— писав М. Коцюбинський у листі до М. Мочульського від 17 листопада 1905 р.— З того часу я містив свої оповідання по різних галицьких часописах («Правда», «Дзвінок», «Зоря», «Життє і слово», «Літ[ературно]-наук[овий] вісник») та альманах на Україні».

Лише 1895 р. заходами Б. Грінченка вийшли у Чернігові два «метелики» — збірочка дитячих оповідань «Ялинка. Харитя. Маленький грішник» (що згодом витримала ще два видання) і «П'ятизлотник». 1902 та 1903 рр. на Наддніпрянській Україні в збірнику «Вік», т. 3, та окремою книжкою «Оповідання», т. 1, з цензурними купюрами побачили світ інші твори відомого письменника.

З цих перших на Східній Україні видань починаються поневіряння творів письменника в царській цензурі, або, кажучи його

словами, «цензурні митарства» [1]. Рідко які оповідання письменника («Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник», «П'ятизлотник») були дозволені «к напечатанию» без змін; більшість із-за «шкідливих тенденцій» були або заборонені зовсім («На віру», «Хо», «Для загального добра»), або дозволені з великими купюрами. Не випадково пізніше Коцюбинський не раз застерігав, щоб його твори перевидавались і перекладались не з попсованих царською цензурою видань.

Особливо багато неприємностей мав Коцюбинський із-за твору «Для загального добра», в якому розкрито трагедію селян-виноградарів, приречених царським урядом на повне зубожіння. Адже, борючись з філоксерою, уряд ставав на шлях радикального знищення, а не лікування заражених виноградників. Це викликало протест їхніх власників, що й показано у творі. У відгуку про оповідання цензор підкреслював, що в душі селянина воно може збудити лише ненависть до влади [2]. Примірник твору, надісланий Коцюбинському із Львова в Алупку, потрапив до рук поліції, з приводу чого начальник Таврійського губернського жандармського управління писав до департаменту поліції 20 травня 1896 р.: «Вся повість дуже тенденційно написана і, потрапивши до рук простого селянина, може викликати озлоблення і навіть прямий опір при роботах по розвідуванню і знищенню філоксери...» [3].

У 1897 р., коли Коцюбинський мав намір влаштуватися на роботу в чернігівській земській управі, йому довелося писати пояснювальну записку на ім'я губернатора, оскільки поліція була проти надання авторові «Для загального добра» посади завідуючого земським книжковим складом. «Підставою ж до недопущення на цю посаду були вказівки, що Коцюбинський — українофіл, співробітничає в «Зорі», видав у 1896 р. вельми тенденційну брошуру «Для загального добра» («Для общественного блага»), призначену для простого народу, з огляду на що можна було побоюватись, що як завідувач книжкового складу в малоросійській губернії він може займатися розповсюдженням тенденційних видань» [4],— зазначалось у довідці департаменту поліції про М. Коцюбинського від 19 серпня 1897 р.

У своєму поясненні М. Коцюбинський писав, що тенденція в його творі з'явилась як наслідок реального зображення місцевих

[1] Див. матеріали цензурних комітетів про твори М. М. Коцюбинського у кн.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи. Матеріали. Публікації», стор. 19—42.

[2] «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи. Матеріали. Публікації», стор. 29.

[3] Там же, стор. 68.

[4] Там же, стор. 79.

умов молдавського життя і звичаїв: «Как бывший участник борьбы с филоксерой в Бессарабии, я с грустью описываю результаты неправильной постановки дела, вызвавшие недовольство местного населения» [1].

Тільки в листопаді 1897 р. департамент поліції надіслав розпорядження з дозволом допустити Коцюбинського на службу в чернігівському земстві взагалі, за винятком завідування книжковим складом; на початку 1898 р. письменник зміг повернутися до Чернігова. «...Хвала богові, пережив той тяжкий рік, про який мені й згадувати тяжко»,— писав Коцюбинський у листі від 8 травня 1898 р. до К. Паньківського, Про поневіряння письменника оповідалося в газеті «Искра» (1902, № 27) в дописі із Чернігова (прізвище письменника позначено літерою *Х*).

Митарств у царській цензурі зазнали казка «Хо», «Лялечка», перший том «Оповідань» (а також упорядковані М. Коцюбинським альманахи «Дубове листя» і «З потоку життя»). Готуючи ці видання, письменникові доводилося оглядатися на цензурні вимоги. В листі до М. Комарова від 17 березня 1902 р. він пише: «Вчора послав я до цензури великий том своїх оповідань (14), вибравши, які догодять цензурі». Не всім згаданим творам довелось побачити світ: казку «Хо» було заборонено зовсім, а в повістях «Дорогою ціною», «На віру» та в етюді «Лялечка» вилучено ряд місць.

Не пощастило «Лялечці» і при виданні збірника «Дубове листя». Це оповідання цензура «скривдила тяжко, бо видерла кільця психічного процесу» (лист до Б. Грінченка від 1 листопада 1902 р.). Особливо «попсований цензурою» кінець оповідання. Про це з болем розповідав М. Коцюбинський у виступі в чернігівській міській бібліотеці 9 січня 1905 р., підкреслюючи, що цензор «виколов герою повісті очі», «постарався порвати ледве чи не всі психологічні вузли повісті і таким чином цілком спотворив твір» [2].

Особливо гостро висловлювались цензори з приводу збірки оповідань «З глибини» і повісті «Fata morgana», в яких вбачали «зухвалу неповагу до верховної влади в Росії», «підбурювання російського народу до непокори законові і законному розпорядженню влади», «підбурювання селянських мас до повалення встановленого в Росії суспільного ладу» [3].

Цензурні втручання слід мати на увазі дослідникам при виданні творів письменника Треба враховувати і те, що, крім, так би

[1] «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи. Матеріали. Публікації», стор. 81.

[2] «Наші дні», 20 січня 1905 р.

[3] «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи. Матеріали. Публікації», стор. 41, 42.

мовити, «верховної», існувала й «своя», місцева, цензура. Так, редактор газети «Волынь», у якій працював М. Коцюбинський, весь час «обрізував» його статті, мотивуючи тим, що «цензура не пустить». «Ет, хай йому хрін з таким писанням, при таких умовах»,— гірко скаржився письменник (лист до дружини від 10 грудня 1897 р.). «Хоч я й одстояв половину статті, зате цікавіша половина пропала, бо Фідлер вичеркнув її, опираючись на свої права одвічального редактора. От і пиши тут!» (там же).

Коцюбинський раз по раз обурюється, що його замітка «обрізана», краще з неї викинуто (лист від 11 грудня 1897 р.), і зауважує: «Звісно, при таких умовах праця в газеті — одна мука, та й годі» (лист від 9 січня 1898 р.).

Місцева цензура мала вплив і на деякі твори, видані в Західній Україні (згадаймо історію публікації в Галичині повісті «На віру», оповідання «Ціпов'яз»). Тому, готуючи твори Коцюбинського до друку, треба кожного разу зокрема враховувати як переслідування цензури (центральної і місцевої), так і можливість автоцензури, викликаної побоюванням: «якщо цензура не з'їсть!» (лист до дружини від 16 грудня 1897 р.). Друкуючись у журналах «Киевская старина» і «Літературно-науковий вісник», письменник не раз турбувався, що тема його твору «з цензурного боку дуже слизька». Побоюючись за долю своїх книжок, письменник замінює кличку пса «Трепов» у новелі «Intermezzo» іншим індиферентним словом [1], сам знімає «сцену в лісі» у повісті «Fata morgana» тощо. «У нас треба бути дуже обережним, особливо, коли видається збірник, бо цензура може знівечити цілий збірник задля одної сценки»,— писав М. Коцюбинський у листі до Василя Лукича від 26 травня 1892 р.

З огляду на цензурні утиски письменник іноді змушений був друкуватись в ліберально-буржуазних виданнях, не поступаючись своїми ідейно-творчими позиціями. За життя письменника окремих видань його творів здійснено 11, з них 8 — в Галичині. Там же вийшло і перше прижиттєве зібрання його творів у шести томах, випущене Українсько-руською видавничою спілкою у Львові: «В путах шайтана і інші оповідання», 1899; «По-людському. Оповідання з бессарабського життя», 1900; «Поєдинок і інші оповідання», 1903; «У грішний світ. Оповідання», 1905; «Дебют. Оповідання», 1911; «Тіні забутих предків. Оповідання», 1913. Ці твори були підготовлені до друку самим письменником, виходили під наглядом Гнатюка, тоді одного з директорів і редакторів названого видавництва.

[1] Див. листи до М. Могилянського від 7 листопада 1910 р. і 19 лютого 1911 р. У збірці «Дебют», в першому томі «Рассказов» М. Коцюбинського пса названо «Кратер».

Листи М. Коцюбинського до В. Гнатюка свідчать, що він регулярно читав коректу збірок, особливо перших чотирьох. Та й взагалі письменник ставив це видання вище за інші, висловлюючи бажання: «Коли видаватись, то іменно в тій вид[авничій] спілці, яка вже випустила 5 моїх книжок» (лист від 24 травня 1912 р.). Він не раз дякував Гнатюкові «за так гарно виконане видання» (див. листи від 15 березня 1900 р. та 18 вересня 1900 р.) і хотів, щоб «Спілка» видала й останні його твори (лист від 26 травня 1902 р.). М. Могилянському у листі від 6 лютого 1913 р. він радив перекладати свої твори за текстами, виготовленими «Видавничою спілкою»... Отже, ці настанови можна вважати останньою авторською волею.

У Львові під наглядом автора була видана і збірка «З глибини. Оповідання» («Молода муза», ч. 12, 1909).

Видання творів М. Коцюбинського окремими збірками було видатною подією в тогочасному літературному житті, відразу ж звернуло на себе увагу, викликавши багато рецензій і статей про письменника. Однак, хоч ім'я письменника стало широко відомим, аж ніяк не меншали ні «цензурні митарства», ні переслідування жандармерії (майже все життя над М. Коцюбинським тяжів «негласний нагляд»). Нормальній творчій праці письменника перешкоджали і особисті причини. «Та найбільша драма мого життя,— признавався він у листі до М. Мочульського від 17 листопада 1905 р.,— це неможливість присвятити себе цілком літературі, бо вона, як Вам відомо, не тільки не забезпечує матеріально, а потребує ще видатків. Тим часом потреба заробляти на шматок хліба забирає у мене весь час і сили. Не маю спромоги відновити свої враження, поробити потрібні студії, знайти час для більшої праці». В листах Коцюбинського дуже часто зустрічаються подібні скарги: «З одного боку, здоров'я не служить мені, а з другого — всяка обов'язкова праця гнітить» (лист до В. Гнатюка від 5 жовтня 1903 р.); «Все попсувала мені та клята робота,— і здоров'я, і гумор, і мої літературні заміри, а тут ще мушу заробляти приватно на життя, бо пенсії не стає. Біда та й годі!» (лист до В. Гнатюка від 8 вересня 1905 р.).

Якщо до цього додати надзвичайну вимогливість письменника до себе (адже він, як згадує Максим Горький, і до свого таланту поета ставився надзвичайно строго, вимоги до себе пред'являв надто суворі, безжалісні [1]; порівн. також лист до М. Мочульського від 17 листопада 1905 р.: «...Пишу я дуже мало і піколи не вдоволь-

[1] Максим Горький, Твори у шістнадцяти томах, т. 7, стор. 263.

Будинок Коцюбинських у Вінниці (нині літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського). *Сучасний вигляд. Фото Ю. Д. Копита*

няюсь своєю працею»), то стане зрозумілим, чому спадщина Коцюбинського кількісно порівняно невелика.

М. Мочульський у розвідці «Українська література (1898—1905)», надрукованій у журналі «Ukrainische Rundschau» (Відень, 1906), зазначав, що Коцюбинський пише порівняно мало, зате кожен його твір вирізьблений до найменших художніх нюансів; кожен з його творів є чимось новим, що приносить естетичну насолоду [1].

Особливу увагу звертав письменник на опрацювання творів. «Врешті, не те мене тривожить, що я так мало написав, а те, що написане не вдовольняє мене, що треба б краще обробляти та виношувати речі, бо важна не кількість, а якість» (лист до В. Гнатюка від 11 січня 1912 р.). Ось чому такого великого значення надавав Коцюбинський читанню і виправленню коректури. «...Мені дуже хотілось би дещо змінити, дещо викинути або поправити, і для того чи не могли б ви присилати мені листами коректу...» (лист до В. Гнатюка від 12 вересня 1899 р.),— такі прохання раз у раз зустрічаються в листах до видавців.

З огляду на це твори Коцюбинського не можна друкувати за автографами, хоч він і писав у листі до Василя Лукича від 31 грудня 1895 р., що оригінал «з цього боку виходить у мене готовим уже до друку». Адже в рукописах інколи відсутні цілі речення чи слова, внесені письменником у коректу. Так, наприклад, у чистовому рукописі новели «Intermezzo» немає фрази «То був звичайний мужик». Письменник поповив її з чорнового автографа, де вона була в складі речення, перекресленого автором («Біля мене стояв звичайний мужик, корячкуватий, як сухий корінь, засмалений (чорний) і поораний, наче земля»).

Зіставлення виявляє певні розбіжності між чернетками і чистовими рукописами, які збереглися в архівах,— письменник опрацьовував текст, опускав зайві слова, заміпював їх іншими. Ця робота тривала і далі — при читанні коректури. М. Мочульський свідчить: письменник «старанно працював над художньою обробкою зовнішньої форми своїх писань. Не раз мені доводилось спостерігати таку обставину: його твір уже був у наборі, а він все ще посилав ті чи інші зміни тексту, що стосувалися стилю або окремих фраз і слів» [2].

Тому нині, готуючи твори М. Коцюбинського до друку, найдоцільніше подавати їх за тими прижиттєвими виданнями, які виходили під наглядом письменника. Здебільшого це видання Українсько-руської видавничої спілки. Однак і тексти «Спілки» не

[1] Див. «Всесвіт», 1963, № 1, стор. 63—64.
[2] «Украинская жизнь», 1916, № 9—11, стор. 89.

можна копіювати без застережень. Хоч як уважно стежив письменник, все ж уникнути друкарських і коректорських помилок не пощастило. М. Коцюбинський писав В. Гнатюкові 10 листопада 1899 р.: «Видання «Спілки» дуже подобаються не тільки мені, але й усім, хто з ними познайомився. До гарних прикмет Ваших видань належать: європейський вигляд книжок, добірний зміст і дешева ціна. До дефектів — не дуже старанна коректа, що неприємно вражає при читанні».

Остання обставина не завжди враховувалась видавцями творів Коцюбинського, внаслідок чого, зокрема, перші посмертні багатотомні видання були досить примітивними. У випущених 1917—1918 рр. київським видавничим товариством «Криниця» «Творах» М. Коцюбинського в п'яти томах, наприклад, малося на меті дати повне, науково перевірене видання, встановити канонічний текст кожного оповідання, вмістити всі недруковані твори, статті, критичні замітки і листи М. Коцюбинського (до цього зібрання вперше включено новелу «Відьма» і поезію в прозі «Сон», опубліковані після смерті автора). В силу ж тогочасних умов, які не сприяли науковій роботі, довелося «дати те, що можна випустити в першу чергу» [1]. Тексти п'ятитомника подані переважно за виданнями, що вийшли на Східній Україні (з цензурними купюрами), не звірені з рукописами, науково не опрацьовані, не коментовані. В результаті, як відзначали рецензенти, вийшов «препарований Коцюбинський».

В подальші роки виходить окремими книжками і збірками багато творів письменника, які теж не відзначалися досконалістю. Із багатотомних видань найповнішими були видання Державного видавництва України (ДВУ) і «Книгоспілки».

Державне видавництво України здійснило 1922—1925 рр. п'ятитомне видання творів М. Коцюбинського, в останній книжці якого вперше зібрано ранні твори письменника (оповідання, поезії, казки) та літературно-критичні статті (крім статей російською мовою з газети «Волинь»). Оповідання «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник», вміщені в п'ятому томі, об'єднані рубрикою «Дитячі твори». В додатку до четвертого тому («З архіву М. Коцюбинського. Нотатки до історії тексту») подаються виписки із записних книжок письменника, зроблені «за копіями С. Козуба». Науковий апарат у п'ятитомнику відсутній. З листів М. Коцюбинського надруковано лише п'ять (автобіографічних).

Отже, ця спроба дати повне і науково перевірене видання теж не була доведена до кінця: тексти друкувалися за львівськи-

[1] М. Коцюбинський, Твори, т. 5, «Криниця», 1918, стор. 5 (Од видавництва).

ми виданнями Українсько-руської видавничої спілки (подібно до видання «Спілки» кожний том має свою назву — за першим оповіданням), але не звірялись із рукописами. Ненауковий підхід до видання не дав можливості цілком уникнути деяких неточностей, пропусків тощо у текстах; інколи порушено хронологічний принцип подачі творів (так, у третьому томі оповідання «В путах шайтана», 1899, поставлено після оповідання «По-людському», 1900), деякі твори датовано неправильно [1].

Особливо неохайно опрацьовано новий матеріал з архіву письменника: з його кишенькових зшиточків, чернеток, нарисів. «...Весь цей матеріал подано так, що маємо зразок, як подібного матеріалу подавати не слід і не можна»,— з обуренням писав М. Могилянський, відзначаючи довільне групування, механічне розташування нотаток за готовим твором, прориблене від копіїста «Методологічна нісенітниця такого подання матеріалу аж вражає» [2],— робить висновок рецензент.

І все ж вихід багатотомного зібрання кращих творів М. Коцюбинського був відзначений як небуденна літературна подія [3], перша спроба повного видання творів класика, яке виправило ті численні помилки, що їх припустилося видавництво «Криниця» [4].

Це справді була перша спроба перевірити тексти письменника і очистити їх од тих помилок, які вкралися мимо волі автора. Зібрання з часом поліпшувалося і витримало кілька видань Четверте видання [5] — найповніше, найсумлінніше підготовлене, тексти його звірено з рукописами (переважно чорновими); вперше подано варіанти, деякі різночитання та листи письменника, які мали скласти дальших три або й чотири томи (побачили світ лише сьомий і восьмий; шостий том не вийшов).

У 1928—1930 рр. п'ять із десяти запланованих томів творів М. Коцюбинського з вступними статтями, коментарями та варіантами з чорнових рукописів випустило видавництво «Книгоспілка». На титулі кожного тому позначено: «Праці Інституту Т. Шевченка. Загальна редакція І. Лакизи, редакція тексту й примітки А. Лебедя».

В статті «Від редактора тексту» А. Лебідь критикує попередні видання Коцюбинського, детально викладає план даного видання,

---

[1] Див. «Життя й революція», 1925, № 9, стор. 99.
[2] «Червоний шлях», 1929, № 10-11, стор. 178.
[3] Див. «Життя й революція», 1925, № 8, стор. 89.
[4] «Життя й революція», 1925, № 9, стор. 99.
[5] М. Коцюбинський, Твори, т. 1—8, К., ДВУ, 1929—1931; упорядник більшості томів — С. Козуб.

яке мало бути найповнішим серед усіх, що до того виходили, та обгрунтовує свої виправлення в тексті.

«Почало виходити видання Коцюбинського,— читаємо в рецензіях,— широко та грунтовно коментоване, з критичним опрацюванням тексту творів. Поява такого видання Коцюбинського на часі...» [1]

В журналі «Критика» відзначалося, що давно назріла потреба дати повне, науково зредаговане видання творів Коцюбинського: «Крім потреби дати остаточно зредаговані тексти (цього ми зовсім не мали у виданні «ДВУ»...), ще не розв'язано багато питань із біографії письменника, з історії текстів тощо» [2].

Нове видання Коцюбинського було «ще не академічне», як зауважували рецензенти, але упорядковане за багато складнішим і глибшим проти попередніх видань планом. Розраховане воно було на 10 томів (попередні мали по 5 томів), сюди мало увійти майже все, що написав Коцюбинський (у тому числі й статті з газети «Волинь»), крім прозових перекладів. Планувалося подати грунтовний апарат приміток, усі плани, чернетки, начерки окремих сцен, характеристики персонажів, варіанти не тільки цілих творів, а навіть окремих висловів і слів, а також біографічні й літературно-критичні матеріали (перший—сьомий томи — твори, восьмий том — ранні, недруковані твори, матеріали; дев'ятий—десятий томи — листування).

У передмові «Від видавництва» зазначалося, що мета видання — по-перше, подати українському читачеві справді повне зібрання творів Коцюбинського і, по-друге, подати їх максимально критично опрацьованими, звіривши тексти з оригіналами і додавши до кожного тому примітки й варіанти.

А. Лебідь переглянув порядок творів у попередньому виданні і ввів до основного тексту ті твори, які раніше вміщувалися як додатковий матеріал у п'ятому томі («Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник»), слушно вказавши, що ці троє оповідань становлять невід'ємну ланку в загальному розвиткові Коцюбинського — белетриста [3]. «Дуже ретельно опрацьовано примітки до творів,— відзначав рецензент,— особливо щодо варіантів, вивчено для цього грунтовно рукописи Коцюбинського; цього, як відомо, досі ніхто... не робив, посилаючись на труднощі зв'язку з Черніговом, хоч у пізніших виданнях таке виправдання звучало просто несерйозно» [4].

---

[1] «Україна», кн. 38, 1929, стор. 151.

[2] «Критика», 1929, № 3, стор. 130.

[3] М. Коцюбинський, Твори в десяти томах, «Книгоспілка», 1928, стор. XI.

[4] «Критика», 1929, № 3, стор. 130.

Проте «нове і найсерйозніше з усіх видань» письменника не справдило надій, які на нього покладалися, мало теж багато помилок. І це не випадково. Адже критична робота над текстами в українському літературознавстві тоді тільки розпочиналася, це було в повному розумінні «неоране поле», як висловлювався А. Лебідь. Наукових принципів підготовки текстів не було. Перебільшеного значення надавалося рукописам, навіть чорновим, за якими або повністю друкувалися тексти, або відновлювалися вилучені в пізніших редакціях самим автором речення і окремі абзаци. Це позначилося і на виданнях творів Коцюбинського. Тексти «Книгоспілки» подавалися за чорновими рукописами письменника (чистові рукописи тоді ще не були розшукані). А. Лебідь, редагуючи твори Коцюбинського, вдавався до контамінацій. Зокрема, він «реконструював» текст «Ціпов'яза», відновивши сцену з граматикою та сцену розправи станового з Семеном.

Як відомо, М. Коцюбинський замінив стару сцену бійки у станового новою на вимогу редактора (Василя Лукича), про що й повідомляв останнього у листі від 14 березня 1893 р.: «...Щоб догодити цензурі, зробив станового не вовком, а плохою овечкою, і певний, що з цензорського погляду мій становий буде вважатися за ідеал станового в белетристиці». Однак пізніше, передруковуючи твір, М. Коцюбинський ніколи не повертався до старої редакції, хоч мав цілковиту можливість поновити змінене місце, як це він зробив, наприклад, у львівських виданнях творів «Для загального добра» і «Лялечка», що вийшли в Києві з цензурними купюрами [1].

Чимало відновлень із чорнових рукописів зробив А. Лебідь і в двох виданнях «Вибраних творів» М. Коцюбинського [2], зокрема в новелах «Цвіт яблуні», «Сміх», «Він іде!» та ін. Доповнення тексту окремими фразами, які зняв у коректі сам письменник, особливо обурювали рецензентів. «Таке виправлення тексту то є швидше псування його» [3],— писав С. Козуб, справедливо відзначаючи також неправильне тлумачення біографії і творчості письменника А. Лебедем, помилки в примітках, у датуванні творів.

Тексти повних зібрань Державного видавництва України і «Книгоспілки» потім передруковувались майже в усіх пізніших виданнях, оскільки, незважаючи на допущені помилки, все ж були

[1] Детальніше див. у статті «Текстологічні питання при виданні творів М. Коцюбинського».— «Питання текстології», вип. 1, К., «Наукова думка», 1968, стор. 315—316.

[2] М. Коцюбинський, Вибрані твори, за редакцією та вступною статтею А. Лебедя, кн. 1—2, К., «Час», 1926; М. Коцюбинський, Вибрані твори, «Книгоспілка», 1926.

[3] «Україна», 1926, № 4, стор. 154.

кроком уперед у справі видання класичної спадщини. «Такі видання Коцюбинського,— зазначалося в журналі «Життя й революція»,— тільки з досконало перевіреним текстом і повно поданими примітками, особливо цінні, бо через несприятливі умови його твори видавались із значними редакційними дефектами на велику кривду авторові, що так плекав «мелодій барв» і «фарби звуків», коли одно слово, звук багато важить» [1].

У наступні роки видано чимало «Вибраних творів» Коцюбинського, зокрема 1936 р. у Державному літературному видавництві вийшли «Вибрані твори в чотирьох томах» (за редакцією і з вступною статтею І. Стебуна), де багато сцен так само відновлено з чорнових рукописів. Тут, зокрема, до тексту другої частини повісті «Fata morgana» введено відому сцену мітингу в лісі, що у попередніх виданнях друкувалася як варіант. До кожного твору подано примітки, матеріали, текстові варіанти, взяті з видання 1928—1930 рр.

На початку 1941 р. Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР почав працювати над новим повним виданням творів М. Коцюбинського [2]. Сюди мала ввійти вся художня спадщина письменника, причому ранні недруковані твори і поезії подавалися разом з довершеними творами в хронологічному порядку. Тексти друкувалися за останніми прижиттєвими виданнями, що були підготовлені до друку самим письменником. Крім того, редколегія мала в своєму розпорядженні окремі видання творів Коцюбинського з власноручними поправками автора (чорним чорнилом): відбитки «Дорогою ціною» з «Киевской старины», збірку «У грішний світ» — примірник, що належав О. І. Аплаксіній, тощо. В примітках додана «Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів» до творів «Помстився», «Для загального добра», «Пе коптьор», «Відьма».

У зв'язку з Великою Вітчизняною війною робота була перервана після виходу другого тому і відновлена лише 1947 р. (М. Коцюбинський, Твори в п'яти томах. За редакцією П. Г. Тичини, Ю. С. Кобилецького, І. І. Стебуна, К., Держлітвидав України, 1947—1951. 5-й том не вийшов). В основу цього видання також покладено останні прижиттєві публікації, здебільшого здійснені Українсько-руською видавничою спілкою, звірені частково з автографами.

За цим п'ятитомником зроблено російський переклад, що вийшов 1951 р. у трьох томах за редакцією П. Тичини і М. Ушакова,

[1] «Життя й революція», 1926, № 8, стор. 120.

[2] М. Коцюбинський, Твори в чотирьох томах. За редакцією акад. А. Ю. Кримського та ін., Держлітвидав України, 1941.

з окремими виправленнями згідно, як зазначав упорядник О. Дейч, «з найновішими текстологічними дослідженнями» [1], які, проте, не завжди були виправданими. Так, тут неправомірно відновлена первісна редакція сцени у станового в оповіданні «Цінов'яз», першими подано твори «Андрій Соловійко», «21-го грудня...», «Нюренберзьке яйце», які письменник не включав у зібрання своїх творів.

Здебільшого за виданнями Українсько-руської видавничої спілки надруковано тексти М. Коцюбинського у «Вибраних творах у двох томах» (К., Держлітвидав України, 1950; лише «Fata morgana» дається за чорновим рукописом) та у «Творах в трьох томах» [2]. Тексти останнього видання звірено з чорновими рукописами, і на підставі цього неправомірно поновлено ряд місць, відсутніх у друкованих текстах.

Крім того, за роки Радянської влади було здійснено багато видань окремих творів М. Коцюбинського та збірок його оповідань і повістей, однотомників, двотомників тощо. З окремих видань заслуговує на увагу «Сміх» (К., Держлітвидав України, 1938), в якому текст подано паралельно з фотокопією рукопису, та «Тіні забутих предків» (ДВУ, 1929) [3].

Найчастіше видавалася повість «Fata morgana»: до 1964 р. зареєстровано 21 окреме видання (не забуваймо, що повість входила і в усі зібрання творів М. Коцюбинського). Деякі з видань виходили з цікавими ілюстраціями П. Дейнеки — 1930, О. Рубана (заставка та дереворити) — 1936, В. Касіяна — 1936, І. Філонова — 1948, 1950, І. С. Їжакевича — 1952, Г. Якутовича (гравюри на лінолеумі) — 1952, С. Адамовича — 1955 р.

На жаль, не всі окремі випуски повісті були вдалими. Так, гострої критики зазнали два паралельні видання 1926 р., підготовлені до ювілею першої народної революції 1905 р.,— «Fata morgana», редакція і вступна стаття А. Лебедя, «Книгоспілка», 1926, і «Fata morgana. Ювілейне коментоване видання», Харків, ДВУ, 1926.

Ці книжки, за словами рецензентів, не витримували «найменшої, найсприятливішої критики» [4], особливо за вступні статті,

---

[1] М. Коцюбинський, Собрание сочинений в трех томах, М., Гослитиздат, 1951, стор. 5.

[2] М. Коцюбинський, Твори в трьох томах, К., Держлітвидав України, 1955—1956. Загальна редакція П. Г. Тичини. Упорядники: М. П. Комишанченко, К. Я. Коцюбинська, А. О. Іщук, С. А. Крижанівський.

[3] Див. І. Глинський, Ініціатива належить вінничанам. З історії незвичайного видання одного твору М. Коцюбицького,— «Вінницька правда», 1 червня 1963 р.

[4] «Життя й революція», 1926, № 2-3, стор. 134.

зроблені на підставі «нової соціально-економічної методи», тобто вульгарної соціології («переклад з мови поезії на мову соціології та соціальних відносин» [1], як уїпливо зауважував С. Козуб).

Підготовка текстів теж була далеко не бездоганною. «...Давати тепер текст наших класиків, не звіряючи його з оригіналами й архівами (жандармським, цензурним, особистим), це є надто легковажна робота» [2],— підкреслювали рецензенти, зауважуючи, що редакторська праця тепер — найвідповідальніша, найважніша; це реконструкція зіпсованого тексту, це повернення нам духовної спадщини письменникової такою, якою її хотів подати сам вибагливий автор. Звідти робився висновок, що ювілейне коментоване видання — наспіх складене, за непевною і несерйозною редакцією,— ак ніяк не може нас задовольнити.

Слід сказати, що рівень підготовки текстів М. Коцюбинського, як і інших письменників, відповідав загальному рівню тогочасної текстології, котра лише в 50-і роки оформилася в розвинену науку. До Великої Вітчизняної війни редакторам доводилося готувати видання, виходячи з власних текстологічних настанов.

Отже, на 50-і роки зусиллями багатьох дослідників було зібрано й опубліковано майже всі закінчені й незакінчені художні, критичні та публіцистичні твори М. Коцюбинського, фрагменти і нотатки, вибрані листи, відтворено за рукописами частину варіантів і різночитань, відновлено цензурні купюри і автокупюри, прокоментовано значну частину творів і листів письменника. І все ж згадані вище видання не можуть задовольнити сучасних вимог текстологічної науки. У них, як уже зазначалося, допущено помилки, пропуски, необгрунтовані контамінації тощо. Таким чином, усією попередньою видавничою практикою не було вироблено канонічного тексту творів М. Коцюбинського. Тритомник 1955—1956 рр. не тільки не заповнив цієї прогалини, але якісно поступається навіть перед деякими попередніми виданнями. У ньому чимало помилок, інколи пропущені окремі слова і навіть речення, деякі слова замінені іншими або безпідставно введені з чорнового рукопису (це особливо широко практикувалося в останніх виданнях), хоч у чистовому рукописі вони вже відсутні. У примітках зазначено, що тексти подаються за виданнями Українсько-руської видавничої спілки, однак вони більше відпо-

[1] «Червоний шлях», 1926, № 4, стор. 245.
[2] «Життя й революція», 1926, № 2-3, стор. 133.

відають текстам першого тому «Оповідань» М. Коцюбинського видання 1903 р. (К., «Вік») [1].

Тому проблема авторитетного повного видання творів М. Коцюбинського залишалася невирішеною. За розв'язання її взявся Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, видавши протягом 1961—1962 рр. нове зібрання творів М. М. Коцюбинського у шести томах [2], підготовлене співробітниками інституту до 50-річчя з дня смерті і 100-річчя з дня народження письменника. Це — якісно нове видання, що знаменувало новий етап вивчення творчості письменника. До нього включено всі художні твори Коцюбинського, фрагменти розпочатих і незакінчених творів, літературно-критичні та публіцистичні виступи, переклади, нотатки, фольклорні записи, записні книжки і вибрану епістолярну спадщину.

Від попередніх видань шеститомник відрізняється серйозним науковим апаратом. «Вихід у світ творів М. Коцюбинського у шести томах напередодні 100-річчя з дня народження письменника є видатною подією, значення якої важко переоцінити» [3],— відзначали рецензенти.

Перед упорядниками шеститомного зібрання творів М. Коцюбинського виникло чимало труднощів. Треба було виробити тексти, які б стали авторитетними для наступних видань, усунути в них помилки і описки, контамінації і невиправдані відновлення з чорнових рукописів тощо, тобто встановити справжній авторський текст творів. Тут вперше подано різночитання і варіанти не тільки за чорновими, а й за чистовими рукописами і всіма прижиттєвими виданнями, а це вимагало великої кропіткої і напруженої роботи, зіставлення багатьох текстів (наприклад, твір «Для загального добра» має 3 рукописи і 7 прижиттєвих публікацій). Багато питань доводилося вирішувати вперше, і цілком зрозуміло, що частина з них тоді не могла ще дістати вичерпного розв'язання.

При встановленні основного тексту, за яким подавався твір, упорядники шеститомника дотримувались останньої волі автора, при цьому доводилося враховувати не тільки прижиттєві видання, а й автографи, переважно чернетки, вимушені цензурні купюри і автокупюри, правопис самого письменника і правопис

[1] Детальніше див. рецензію «Про увагу до авторських текстів. З приводу нового видання творів М. Коцюбинського».— «Літературна газета», 13 травня 1958 р.

[2] Редакційна колегія: О. І. Білецький, М. Д. Бернштейн, О. Є. Засенко, Н. Л. Калиниченко, П. Й. Колесник, С. А. Крижанівський.

[3] «Радянське літературознавство», 1963, № 4, стор. 135.

публікацій[1]. Запропоновані читачеві тексти творів М. Коцюбинського були результатом великої текстологічної роботи, внаслідок якої з усієї маси прижиттєвих видань творів письменника відібрано лише ті, що виходили за участю автора. Тексти творів, які за життя автора не друкувались, та переважної більшості листів подано за автографами або авторитетними публікаціями. За автографами надруковано також ті твори, останні прижиттєві видання яких виходили з цензурними купюрами або з іншими порушеннями авторської волі. Упорядники максимально використали чорнові і чистові автографи та прижиттєві видання і для того, щоб внести ряд уточнень, яких вимагали тексти попередніх видань М. Коцюбинського.

Нове видання творів Коцюбинського було найповнішим за всі здійснені до нього. Вперше подано інші редакції оповідань «Коні не винні» і «Подарунок на іменини», деякі переклади, фольклорні записи, нотатки до творів, уривки. Статті з «Волині» надруковано не за машинописними копіями, а за першодруками. Значно ширше представлена епістолярна спадщина (понад 80 листів надруковано вперше). І все ж навіть це видання не було повним: до нього не потрапили деякі ранні оповідання, статті, переклади та листи. Щодо повноти шеститомник не був академічним виданням. Крім того, в нього вкралися деякі друкарські помилки, окремі недогляди.

---

[1] Готуючи до друку твори М. Коцюбинського, взято до уваги, що письменнику часто доводилося писати не властивим йому правописом. Наприклад, у листі до І. Белея від 14 липня 1890 р. він зазначав: «Якби Ви знали, добродію, що я мався з Вашою правописсю! Заходивсь я переписати свій переклад («Люди та собаки» Вагнера.— *Н. К.*) конче галицькою правописсю, щоб Вам було легше злагодити його до друку. Була це єгипетська праця, бо вперше в житті довелось мені ставити дашки та писати замість *і*— *ѣ*. Проте знайдете в рукописі безліч помилок. Не ремствуйте на мене дуже, поправляючи...» У чистовому рукописі оповідання «Маленький грішник» більшість слів поправлено за тогочасним правописом у Галичині (*горобці* — на *воробці*, *його* на *єго*, *цигарка* на *цигаро* тощо). Друкуючись в Українсько-руській видавничій спілці, письменник, природно, дотримувався її правопису. «На Ваш правопис годжуся»,— писав він В. Гнатюкові 7 грудня 1899 р.

При порівнянні чорнових і чистових рукописів та різних прижиттєвих видань творів М. Коцюбинського відразу ж впадає у вічі страшенний різнобій у написанні одного й того ж слова в різних джерелах, що свідчить про неусталеність тогочасного правопису («В наш час на Україні, що не часопис, то й інший правопис»,— зазначав І. Нечуй-Левицький у статті «Сьогочасна часописна мова на Україні».— «Україна», 1907, № 2, стор. 219).

За рівнем текстологічної підготовки видання стало незаперечно авторитетним, відповідало поставленій меті: дати перевірені тексти, без помилок і перекручень, з якими нерідко виходили попередні видання. Тому воно лягло в основу всіх наступних видань творів письменника. Так, за шеститомником подано тексти у виданні 1965 р.: «Твори в трьох томах» (К., «Дніпро»). Варто зазначити, що тут вміщено деякі не публіковані раніше листи, а також виправлено окремі неточності, які вкралися в попереднє видання. Проте редактори видавництва подекуди вдавалися до невиправданого редагування мови М. Коцюбинського.

За шеститомником зроблено і «Собрание сочинений в четырех томах» (М., «Художественная литература», 1965; редакційна колегія: О. І. Дейч та ін., коментарі С. М. Шаховського).

В процесі роботи над зібранням творів М. Коцюбинського у шести томах українські текстологи нагромадили величезний досвід, який дозволив забезпечити досить високий науковий рівень низки пізніших багатотомних видань творів класичної української літератури. Цей досвід враховано, зокрема, і в новому семитомному виданні творів М. Коцюбинського, яке пропонується увазі читачів. Підготовка семитомного видання викликана необхідністю доповнити зібрання творів письменника новими матеріалами, розшуканими за останні роки. Низкою невідомих або маловідомих листів (до Х. Алчевської, О. Аплаксіної, І. Білоусова, В. Миролюбова, К. П'ятницького та ін.) поповнилася епістолярна спадщина письменника. Розширено розділи «Інші редакції» та «Різночитання і варіанти».

Тексти всіх творів, статей, листів заново звірено за автографами, а коли вони не збереглися — за іншими авторитетними джерелами. Таким чином, порівняно з попереднім виданням, це видання в деяких моментах точніше. Виправлено всі допущені друкарські помилки і недогляди. На відміну від попереднього видання, значно розширено примітки. Варіанти та різночитання для зручності подано у примітках.

Твори М. Коцюбинського видавалися багато разів[1] і ніколи не залежувалися на полицях книгарень. Як справедливо зазначає дослідник творчості письменника Л. Д. Іванов, і в сучасному літературному процесі твори Коцюбинського наче живуть по-новому, діють і борються разом з нами, бо вони залишаються сучасни-

[1] Ще за життя письменника його твори перекладалися російською мовою (найавторитетніше видання — авторизований тритомник, випущений товариством «Знание» у 1911—1914 рр.). Після цього не раз виходили «Сочинения» та «Избранные произведения»

ми своїм ідейним напрямом, тлумаченням ряду естетичних і моральних проблем.

Співзвучні сучасникам і естетичні шукання Коцюбинського, його незвичайна для класичного реалізму манера письма, прагнення до зовсім нових художніх форм і засобів. Багатьом творам письменника властиве поєднання глибокого ліризму і поетичності викладу, барвистості описів і досконалого, тонкого психологічного аналізу з сатиричним забарвленням. Його улюбленим жанром була соціально-психологічна повість з глибоким драматизмом, ліричною схвильованістю, своєрідною композицією. Майстерне розкриття психології людини, боротьби різних почуттів у її душі робить твори письменника цікавими і близькими для людей нашої епохи. Все нотує Коцюбинський: боротьбу між почуттям батька, що втрачає єдину улюблену дитину, і почуттям митця, який прагне зафіксувати усі деталі страшного моменту, бо воно знадобиться йому колись «як матеріал» («Цвіт яблуні»); боротьбу між настроєм втоми, бажанням спочинку, самотності — і громадськими обов'язками письменника, який не може «розминутись з людиною» («Intermezzo»); боротьбу між природним прагненням зазнати втіх кохання і молодості — і аскетичним самозреченням революціонера-професіонала («В дорозі»); боротьбу між творчими силами людської душі, поривання до чогось кращого, поетичного — і прозою буття, обивательським животінням на власному господарстві («Сон», «Тіні забутих предків»),— скрізь боротьба супротивних сил у душі особи, постійне прагнення до повного змістовного, красивого життя, заперечення капіталістичного розтління особистості, «відчуження» людини.

(1929, 1932, 1936, 1939, 1943, 1948, 1949), «Повести и рассказы» (1953, 1955). У 1951 р. було видано «Собрание сочинений в трех томах по редакцией П. Тычины и Н. Ушакова» (М., Гослитиздат, составители А. Дейч и С. Крыжановский).

Багато разів виходили окремі твори, найчастіше «Fata morgana», як російською, так і мовами народів СРСР (азербайджанською, естонською, латиською, єврейською, молдавською, татарською, чуваською). Молдавською мовою вийшов двотомник у 1931—1932 рр. («Скрырь алесы»). Друкувалися твори М. Коцюбинського й іноземними мовами — албанською, англійською, болгарською, китайською («Вибрані оповідання», 1958), німецькою («Pro bono publico», Wien, 1909), польською («W pętach szatana», 1906; «Utwory wybrane», t. 1—2, 1954), румунською («Nuvele si povestiri», 1963), сербською, угорською, французькою, чеською та словацькою («Powidky», Praha, 1951; «Powiedky», 1954), шведською («I vilt äktenskap», 1909), мовою есперанто («Fata morgana», 1933). Ми назвали тільки окремі видання. Повний перелік їх дано у бібліографічному покажчику «Михайло Коцюбинський» (К., «Наукова думка», 1964).

Скрупульозний психологічний аналіз у творах Коцюбинського, романтизація «доброго начала» в душі людини, глибокий ліризм, лаконізм, скорочення описових моментів, драматизація розповіді, асоціативність і метафоричність мови, використання засобів суміжних мистецтв, умовних форм, фантастичного зміщення в сюжеті, підтексту, засобів внутрішнього монолога і невласної прямої мови, засобів «монтажу кадрів» (окремих сцен і малюнків) тощо — все це було новою сторінкою в історії української прози того часу і дуже близьке шуканням сучасних митців. Йдеться не про вплив як такий, а про спільність художнього бачення світу, характеру світосприймання. «...Важливо,— наголошує Л. Д. Іванов,— що Коцюбинський і в цьому відношенні був наче провидцем, належав до будителів, котрі працювали для нашої сучасності, до якої йому не довелося дожити» [1].

Все це робить твори М. Коцюбинського глибоко сучасними, близькими і дорогими для читачів наших днів.

Традиції видатного майстра-реаліста, письменника народного в повному розумінні цього слова, сприйняті й підпесені на новий, вищий щабель творцями радянської літератури: А. Головком і Ю. Яновським, О. Довженком і О. Копиленком та ін. Великий мистецький досвід М. М. Коцюбинського і нині на озброєнні митців української радянської прози — письменників старшого, середнього і молодшого поколінь.

Н. Л. Каленичснко

[1] «У вінок Михайлу Коцюбинському. Збірник статей і повідомлень», К., «Наукова думка», 1967, стор. 117.

ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ

ХАРИТЯ

ОПОВІДАННЯ

І

В печі палав вогонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала. Се Харитина мати. Шість тижнів поминуло, як помер її чоловік, батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла. Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на зиму хліб. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати; сиплеться стигле зерно на землю, а вдова лежить недужа: тяжка слабість спутала руки й ноги, прикувала до постелі... Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами...

Рипнули двері.

— То ти, Харитю? — почувся млявий голос слабої.

— Я, мамо!

З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка дівчинина, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла Харитя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. Десь дуже важким видалось Хариті те відро з водою, бо, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи. Ліва рука від незвичайної ваги зомліла, і Харитя не могла її зігнути. Але се було одну хвилину. В другій метнулась Харитя до мисника, легесенько, мов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра.

— Що ти робиш, доню? — поспитала мати.

— Вечерю варитиму, мамо.

Слаба тільки зітхнула.

А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула щіпку солі та зо дві чи зо три картоплини, налила в горщик води і приставила його до вогню. Любо було глянути на її дрібненькі, запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої. Великі сиві очі з-під довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. Смугляве личенько розчервонілося, повні вуста розтулилися — вся увага її була звернена на роботу. Вона забула навіть і за нові червоні кісники, що двічі обмотували її русяву, аж білу, головку. Кісники ті були її радість, її гордощі. Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, а Харитя й досі не натішиться ними.

Мати стиха застогнала.

Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка.

— Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить? — ластівкою припадала вона коло недужої.

— Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не зведу. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує?

Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. Вона припала матері до рук і почала їх цілувати.

— Що ми робитимемо, доню? От довелось мені злягти саме в жнива... Хліб стоїть у полі невижатий, осипається... І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти лихові... Як не зберемо хліба — загинемо з голоду зимою!.. Ох, боже мій, боже!

— Не журіться, мамо! Не плачте! Адже ж бог добрий, мамо! Бог поможе вам одужати, поможе вам хліб зібрати... Правда, мамо?.. Правда?..

II

Поки Харитя говорила ті слова, в біленькій головці її промайнула думка: як-то нема кому жати? А вона що ж робитиме? Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати жне, ба, сама брала серп і жала! Адже ж вона багато б нажала, якби мати не сварила за скалічений

палець! Але торік вона була ще маленька, маленькими рученятами не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили, і руки побільшали. Харитя глянула на свої руки. Адже сими рученятами вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро! Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі — саму воду п'ють), візьме серп і піде в поле. А вже як буде жати! І не розігнеться! І уявилась Хариті вижата нива, а на їй стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті. І сама Харитя стоїть на полі, дивиться на свою працю і думає, як би звезти хліб у стодолу. От що вона зробить: піде до хрещеного батька, обійме його рученьками за шию і скаже: «Тату мій любий та милий! Я вже вам бавитиму маленького Андрійка, буду йому за няньку, тільки звезіть наш хліб та складіть у стодолу!» Він добрий, батько хрещений, він її послухає, звезе хліб. А як же зрадіє мати, коли Харитя прийде до неї й скаже: «А бачте, матусю кохана, а я ж вам не казала, що бог поможе нам зібрати хліб? Увесь хліб у стодолі!» Мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує, і знов житимуть вони веселі та щасливі і не згинуть зимою з голоду...

В печі щось бухнуло, зашипіло, засичало.

То збігав куліш.

Мерщій кинулась Харитя до печі, одставила горщик, доглянула страву й насипала в полив'яну миску гарячого кулішу. Мати виїла ложок зо дві та й поклала ложку. Страва здалась їй несмачною, противною. Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, поскладала його на мисник, засунула сінешні двері і стала навколішки перед образами молитися богу. Вона складала ручки, хрестилась, зітхала та здіймала очі догори і дивилась пильно на образ, де був намальований бог-отець. Вона вірила, що господь любить дітей і не дасть їх на поталу. Адже не дурно тримає він у руці золоте яблучко з хрестиком: певне, він дасть те яблучко добрій, слухняній дитині. І Харитя своїм дитячим лепетом прохала у бога здоров'я слабій матусі, а собі сили вижати ниву. Ся думка не давала їй спокою. Їй хотілося швидше діждатися ранку. «Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися»,— подумала Харитя й, поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву. Але сон не зліплював їй очей, він десь утік з цієї хати, бо й недужа мати не спала й стогнала. Повний місяць дивився у

вікно і на комині намалював також вікно з ясними шибками та чорними рамами. Харитя поглядала в той куток, де лежав серп, і думала свою думу. А надворі так місячно, ясно, хоч голки збирай. Харитя сіла на лаві і глянула у вікно. В імлистій далині, окутані срібним промінням місячним, сяяли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги. Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли. «А що, якби тепер вийти на ниву? Е, ні, страшно, вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, страхи повилазять з пшениці...» І Хариті справді стало страшно, вона знов поклалася на лаві і одвернулась од вікна.

— Чому ти не спиш, доню? — питає мати.

— Так... я зараз спатиму, мамо!

Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. Бідні мама! Все болить у них. Коли б той добрий бог послав їм полегкість! Аж ось трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовк, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь кумедній плутанині. Сон, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають з-за розтулених повних уст.

Харитя спить солодким сном.

III

Рано встало золоте сонечко. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя. Хутенько зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп з полиці, поклала в торбинку хліба та цибулі і зав'язалась рябенькою хусточкою. Далі поцілувала маму й каже:

— Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи.

— Іди, доню, та не барись...

Іде Харитя селом, і якось їй чудно. Ніколи не ходила вона сама так далеко від хати. От вже й крайню хату минула, вийшла на поле й стала, задивившись в далечінь на чудовий краєвид. І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле

море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонка. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. І добре Хариті на ниві, і страшно. Стала вона й не знає, чи йти далі, чи вертатися. Але виткнулась десь далеко з жита червона хустка жіноча, і Харитя згадала і хвору маму, і чого прийшла. Вона подалася стежкою межи жита. Як тільки Харитя увійшла межи жита, гарний краєвид зник. Босі ноженята ступали по втоптаній стежці, над головою, межи колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки. Харитя мимохідь зривала дорогою квіточки та йшла все далі. Аж ось і їх нива. Вона добре знає свою ниву, ось і рівчак той, що промила весняна вода. Харитя поклала торбинку, взяла в руки серп і почала жати. Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос та інколи запідпадьомкає перепелиця. Жне Харитя, але якось недобре йде робота. Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... Аж ось щось наче впекло Харитю в палець. Вона вихопила руку й побачила на пальці кров. Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму. Швиденько обтерла кров з пальчика спідничкою, затерла врізане місце землею і почала жати. Стерня коле босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт великими краплями падає на землю, а бідна дівчинка жне та й жне. Якось обернулась Харитя назад, щоб покласти нажату жміньку, глянула навкруги — і страх обхопив її. Адже вона одна на ниві! Ану, який страх вискочить із жита й задушить її! Раптом —

фуррр!.. Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи короткими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче спинилось, і Харитя скаменіла на місці. Однією рукою стиснула жміньку жита, другою — серп. Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилинку Харитя трохи відійшла. Серце знов застукало в грудях. Харитя наважилась тікати.

Стежкою наближались дві молодиці. Харитя постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русяву головку, взялась до роботи. Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою добру нещасну маму!

Молодиці наблизилися до Хариті, впізнали її і гляну-ли одна на одну.

— Ти що тут робиш, Харитю? — спитали разом. Харитя здригнулась, підвела очі на молодиць і засоромилась.

— Жну... мати слабі лежать... нема кому хліб вижати... з голоду згинемо зимою...

В голосі її тремтіли сльози.

Молодиці знов глянули одна на одну.

— Бідна ж ти, дитино, бідна!..

Враз Харитя почула, що сльози душать її. Зразу якось дуже жаль стало їй слабої матері, дужче заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, наколені стернею, згадався переляк недавній — сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, заридала.

Молодиці кинулись до неї.

— Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинути з голоду. Ну, не плач же, квіточко!

Молодиці взяли на руки бідну Харитю, цілували, потішали.

— Ходім зараз до матері, хай вона втішиться, що має таку добру дитину...

Молодиці взяли за руки Харитю і подались стежкою назад у село. Харитя йшла і тихо хлипала.

IV

Незабаром Харитина мати одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звіз хліб у стодолу, і сироти вже не боялися голодної смерті.

Мати цілувала та пестила свою добру дитину, а Харитя щебетала:

— Хіба я не казала вам, матінко, що добрий бог дасть вам здоров'я і поможе зібрати хліб? Хіба не на моє вийшло?..

НА ВІРУ

ПОВІСТЬ

І

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишився один.

В корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз у раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитах та високих шапках, парубків в коротких чугаїнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові «гвавтики», маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Йшли пити до корчми, йшли і по горілку, ховаючи пляшки в рукав або за пазуху. Шинкар й не вилазив з свого загратованого дерев'яними гратками «ванькирчика». Він усе точив з барильця та подавав половинчики, кватирки, півока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно і висіла імла. Попід стіною, за столом, сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою і приязно осміхалася на всі боки. Деякі чоловіки смоктали люльки, і дим здіймався догори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь

прочадив чорні стіни корчми. Несказанний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні? І гучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі звуки скрипки та цимбалів долітали до корчми з-за стіни, де хлопці наймали музики дівчатам, і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, і нічого не чув. Він дивився на стовп сонячного проміння, що, продершись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Сонячне проміння пригадало йому один щасливий день в його житті. Се було торік, в такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любою дівчиною. Вона осміхалась до його, казала, що любить його... «Піду за тебе, присилай старостів...» З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяло, і пахощі з садків покотились хвилями, і озимина нічогенько показує на сей рік, і сусіда Іван справді добрячий чоловік,— отак, хрін його знає, за що й посварилися... Щастя не зміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тішився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... щербата, мовляв. Кажуть, діти щасливі; дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять в час дитинства — усе не вбачає він себе щасливим. Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати — худобу пасти чи в поле йти орати, за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє і прожене сон... А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокне, було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем, та кланцає зубами з холоду, та мориться голодом, бо що то за їжа — хліб з цибулею! А мало його попобили й батько й мати, вернувшися з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідуванням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнущалися з його досхочу, що наштовхалися! Правда, недовго пас він худобу: на зиму,

звелів пан узяти хлопця до двору, в поміч льокаєві. Було, забагнеться панам погожої води — льокай і посилає його до криниці. Тягне він здорову, важку баддю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухати треба, бо льокай якраз нагодує «товченикамн»! І кожне мало право налаяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді, де те мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й вирісши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечері, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі,— ото мужицька доля. А в голові як зав'язано, поночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце, хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!..

Раз — він вже парубкував тоді — йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От якби мати вірну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре було б слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко від його на другому кутку з своєю старою матір'ю Явдохою. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяяли з-під довгих вій та широких, як покоси, русявих брів. І личко було гарне — трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами.

Сміялись лише очі та уста: підіймуться догори куточки червоних уст — і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотнім, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя — там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю — він поносить та поскладає в полукіпки її снопи. Копають в пана буряки — він своїми буряками досипає її мірниці. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворушиться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту. І він не пручався від того нового чуття, він залюбки, охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів...

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, і всміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до їх хати. Ходили й другі парубки. Межи ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце, не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув всілякі жарти, вигадки, весело, по-дитячи сміявсь. Настя охоче слухала жартів говіркого Петра і часом навіть забувала на Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похопиться бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до його під яблуню — і він знов лине щасливою думкою в будучину. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказати йому рішуче слово. Що, було, не спитає він: «Підеш за мене? присилати старостів?» — вона в одно: «А я знаю?.. Я тебе й так люблю...» Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: «Оце, господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за його, чи не підеш, а то водить парубка — ні собі, ні людям!..» Аж ось одного майового веселого дня

сказала Настя, стоячи під яблунею: «Піду за тебе, присилай старостів!» Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взялися за клямку і відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою й бажала дочці та Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що в середині в його щось обірвалось, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путалися питання: «як? що? за віщо?» Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, про що, мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувавсь прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що се таке сталося, що вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на яку Настя завжди виходила. Та двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував ту ж пісню, щораз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима-ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув засув, засовгали по сінях босі ноги. Серце тоді переставало битись, і, спинивши дух у грудях, Гнат весь обертавсь в увагу... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув в шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кождий згук в нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, раму. Він головою висадив би вікно та вліз би у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю... Часом, серед такої гарячки, вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив в нім: «Навіщо?.. Кінець! Дійшов до краю!» Але за хви-

линку надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить,— сон, мара, обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав, чекав... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Якби хто глянув на його в ту пору, то, певно, подумав би, що то упир прийшов з того світу і от-от щезне, лише заспівають треті півні...

Вже над світом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись, мов п'яний, поплентавсь додому.

В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Їй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту вороженьки лихії, бодай їм долі не було! Дання якесь дали парубкові, зчарували, а тепер знущаються! А все той циган — Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як взяла вмовляти: «А він, сестрице, нероба, а він ледащо: змалечку служив у дворі за льокая, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, сестрице, бо він незугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий... Ні поради, ні розваги. От Петро — багатир, хазяйська дитина, не тинявсь по наймах... Ще до того веселий, моторний і з лиця гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде до хати— то й хату звеселить...» А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: «Хто перший пришле старостів, за того й піду». А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти... Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Сього цвіту по всьому світу! Є! Він візьме ще кращу та багатшу!..

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. То він, Гнат, нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку? Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пішле старостів до Олександри. На злість Насті посвататься.

Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалуєш, Насте, та пізно! Годі каятись по смерті! І він заслав старостів до Олександри. Олександра подавала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що весь його рятунок в праці. Йому легше ставало, коли він працював. За роботою він менш бував у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі. Нетерплячка брала палку Олександру. Що се справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, щоб тільки годити, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пусткою дише! Ні, годі! Вже в неї накипіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от-от не розліталась на череп'я, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку спідлоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай все іде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнула недоглядом, хліб був глевкий, а на господиню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задрипана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накипала ненависть до нелюбої жінки, нехіть до своєї хати. І навіщо він оженився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, що мало скрасити його вбоге життя, яке пестив він у мріях парубочих?.. Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято у москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хотів утекти: йому було ніяково, соромно навіть. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою недолю, дорікати їй, нащо вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як се сталося. Так десь воно мало бути. Адже і їй жаль, що вони розлучились: вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в йому спомини давнього щастя, розжевріла вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою удовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година — Гнат щезав з хати, а ку-

ми-жалібниці, жалкуючи за Олександрою, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат втікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, і ціле його безталання стає йому перед очі...

З другої світлиці почувся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувсь з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гойдала дитину в колисці і плела панчоху. Розпатлана, в заяложеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидження. Достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Так йому вже остогидло, так остогидло, хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішуче стукнув по столі; чарка покотилась, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами. В останньому промені сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дітвора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась в хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. В вуличці було темно та вогко. Високі крислаті верби зеленою банею нависли над вуличкою. Від криниці ровом дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смеркло. Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт.

II

Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що се за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже

хапались хлопці сватати її, мабуть, тим, що вона сама липла до них, але може б і посватав який людяний! А то є чоловік — і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присунеться близько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще та гадина люта, розлучниця ота, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налигачі... Ні, годі терпіти! Терпцю не стає! Вона кине чоловікові у вічі слово правди, а тоді — про неї — нехай або вб'є її, або вона сама покипе його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежею. Довга тінь від її високої, сухої, як дошка, постаті літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександрине збіліло; з-під високих, веселкою, брів світились гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна — палка, гнівна, енергічна...

Гнат увійшов у хату.

Олександра з презирством, наче зачіпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

— Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергічно, що він аж глянув на неї спідлоба. Гнат постеріг, що сорочка на ній була чорна, заяложена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

— Задубіла,— промовив він крізь зуби, відсуваючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, й блиснула на Гната очима.

— Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає!.. Де се видано? Що се за чоловік? До хати його й псами не заженеш! Прийде неділя — він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з полюбовницею... а ти

І. С. Їжакевич. Ілюстрація до оповідання М. Коцюбинського «Харитя». *Олія*

сиди, туманій та чекай його з вечерею! Ні, не діждеш сього!.. Годі!..

— Цить, Берчихо!..

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

— Ба не буду мовчати! — Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого! Йому не вгодиш: переступи — зле; недоступи — зле; все бісом дивиться! Вона не чула ще від нього приязного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодицях, а він буде любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б їй розвиднілося тоді хоч трохи!..

— Мовчи, бо битиму! — Гнат крикнув, і шибка задренчала в вікні. Він вийшов з-за стола. О, се вже чорт його зна, що таке! Се вже баба неабияк зноровилася! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона негодна страви зварити, хліба спекти! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, почому в Тростянці гребінці! Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана!

— Ба брешеш, ба не вдариш, побила б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувсь рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосся хвилею впало на плечі. М'яке, тепле волосся роздратувало Гната. Він узяв пасмо волосся, замотав його на руку і сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлячи себе, кинувся він на Олександру. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворушилась, і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючім світлі керосинової лампочки. Гнат кинув Олександру на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і, розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

— Геть з моєї хати! — ревнув Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима і важко дихав.

— Геть, щоб духу твого не було тут!..

Гнат метнувсь до жінчиної скрині. Він вхопив її за вухо, щоб викинути за Олександрою. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко, і віко відскочило, аж залізна клямка забряжчала. В роз'ятренні, не тямлячи себе, почав він викидати жінчине добро у відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через всю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Летіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро-скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся. Гнат кидав шмаття, одежу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лампочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувсь навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександри не було. Він плюнув спересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга — униз, одно дерево догори віттям, друге — униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і долі... А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, кислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря — все поснуло. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби

по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в його було погано. Він інстинктово чув, що зчинив недобре діло, та думка не ставила сього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександри, й промайнула думка про згоду, але набігла друга думка і, мов дужча хвиля, розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею, він не може жити з нелюбою! Нехай роблять з ним що хотять, нехай його судять, як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла йому життя, розлучивши з милою, вона труїла його цілий рік непокірливою вдачею, неохайністю, ліношами... Відколи він оженився — і в господарстві йому не ведеться. Спромігся на коні, підгодував — думка продати та заробити — як раз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за сим разом ще більше. Купив двох кабанців, доглядав, годував їх — такі ситі були. Та що? Зрання не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля — таки добрий назимок був. Се було зимою. Надворі була страшенна хуртовина. Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом заліплював очі та, здавалось, хотів підхопити догори, щоб потому кинути в холодний сніг. Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов весь двір, заглядав по всіх закутках — теляти нема. Гната взяла тривога. Ану ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався від вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село — теляти не було. Змучений, вспрілий, вернувся він додому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налигачем на шиї... Ах, він уявляє собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межи голим цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягши морду, жалібно мукає

проти вітру. З-за ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг в ярку догори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярок. Теля жадібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його впоперек і розпоров йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби...

Гнатові аж мороз пішов поза спину. А і справді стало холодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та, мов серпанком, оповив краєвид. Пахло вогкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадавсь, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хропучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

* * *

Сонце вже зійшло, скісне проміння його, продершись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, і сів на лавку, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав вчорайший вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом. Але ж він і спить! Вона думала, що він вже не встане! Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає. Саме тоді, як знялася межи пими колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Або ж не варт бити? Там-то, матінко, нечупара, там-то ледащо! Всі молодиці дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить! А як не верпеться, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Клим свою Варвару! Повіялась, а посуда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусила всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне. Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав в хаті, неначе там хто лаявсь.

Гнат слухав чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою, хотілось зостатись на самоті. По обіді Гнат узяв

сокиру та подавсь на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою колючою бородою. Гнат впізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

— Здоров, синку! Що там скоїлося вчора межи вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

— Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму...

— Овва! не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж се так?

— Бо вона мені не до вподоби... вона мені гидка!

— А ти ж чом, синку, не розпитав стежки у свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто силував? Га? Ні, тепер вже годі! По смерті нема каяття!

— Як собі хочете, а ми вкупі не будемо!..

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександрою. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо? Не буду з нею жити та й не буду. Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! Діло звичайне. А погиркались — помиритися та й жити як слід, як бог приказав.

— Ви, тату, краще не втручайтеся в се діло, бо нічого з сього не вийде!..

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може, й в його серце болить за своєю дитиною. Старий сердився. Він говорив скоро та прискав слиною, наче сукно мочив. А якби зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!.. Показились десь діти, чи який хрін? Одно затялося, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув спересердя та й подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня увечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. «Я її не люблю»,— твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, яку приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини, на суд!.. Най добрі люди розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що піп зв'язав...

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрьопнув дверима і пішов з хати. За ним поплентавсь й кум.

В середу рано Гнат найняв підводу і одіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, у хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвався з рук якого страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкудланого волосся, і воно лізло з-під шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світились лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку послав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з півоком.

Десятник забелькотав щось так прудко, що Гнат не зразу второпав.

— Прийшла бомага до шинку... той, до старости... загадують, щоб завтра зрання безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтеся...

Він нащось потрусив бородою і так швидко, як увійшов, щез з хати.

«Мабуть, на суд! Про мене, хай судять»,— подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подавсь у дорогу. До волості було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната у плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат йшов і думав про суд. Він задавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він міркував, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, розкіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину, обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти і мов шепотіла круглим м'яким листом: «Пусти! не чіпай, осоружний!» Високі дерева на краю лісу махали

до вітру віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву і озирнувся навкруги.

Темно в лісі. Молода стрункa яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром, щоб зеленим верховіттям осміхнутись до блакитного неба, скупатись в золотому промінні, цікавим оком споглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись з вольним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна рослинка не схилиться, не злякає маленької комашки. Мов усе поснуло, мов зачароване. Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верховіттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалека чутно глухий гомін; він наближається, дужчає, обхоплює верховіття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотання, хвилею котяться далі, завмираючи в просторі... За першою хвилею котиться друга, третя...

Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий смуток. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось з-за зеленого віття лагідне обличчя милої з повними устами та великими сивими очима. Серце його знов забагло кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце... Враз він схопився й сів. В голові у нього, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він ублагає Настю сидіти з ним на віру... Адже не він один сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка нешлюбні! Аби вірно кохались!..

Лице в Гната розжеврілось, очі неначе побільшали і дивились кудись далеко, минаючи дерева, на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут, Гнат важко зітхнув. «Коли б швидше кінець!» — голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала йому картини тихого, незакаламученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом, з пообббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку,

сиділи люди й про щось гомоніли. Осторонь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік та скубла китицю білого цвіту акації. У волості казали Гнатові почекати; він примостився під частоколом в холодку і закурив цигарку. Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до його. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку і підійшов до Гната.

— Здоров, синку! А дай-но вогню люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

— Ну, зятю, що ж буде з нашою справою? — почав Максим.

— А що буде?.. Нічого не буде!

— І нащо нам гризтися та судитися? Хата — покришка; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдно?

— Не я виволікаю, не я показую, не мені й сором буде!

— От краще помиріться з Олександрою та живіть, як люди, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так не довгий...— Старий мало не плакав.

— Оце, господи! — вискочила з-за ганку Олександра.— Нявчать до нього, як кіт до сала! Довго я вам казатиму, що не хочу з ним жити? Не діжде він, щоб я ступила на його поріг! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба! Я йому не жінка!..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоловіки замовкли і звернули увагу на ту сцену. Саме тоді вийшов з канцелярії десятник; він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами. На ослонах, попід стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави

своєї защібнутої на гаплики свитки, неначе збирався до якоїсь роботи. Рудий писар у парусиновому куцику та вишиваній сорочці стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на папері. Старшина наглянув Максима; він зморщився, неначе людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

— А, се ви, куме Максиме! А де ж ваші діти?

Гнат з Олександрою неспокійно порушились на місці.

Максим вклонився і з поспіхом задріботів:

— От вони, старшино! Оце зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до бога! Розсудіть їх, як ваша ласка, по правді... Я вже здаюся на ваше слово, як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

— Отакеє-то діло! Ти Гнат Музика?

— Я.

— То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та бога? Га?

Гнат мовчав і нервово теребив шапку. Він збілів на виду.

— Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

— Я...я з нею не можу жити... вона мені не до любові...

— О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти!.. Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати. Такеє-то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували з-за стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до другого та показували пальцями на Олександру. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих, з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

— Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!.. Він мене побив, побила б його святая п'ятниця... Він любиться з молодицями... я доведу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захихикали і, щоб вдержатись, позакривали роти кулаками.

— Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі! Чуєш, зараз мені погодися з жінкою,— обернувсь старшина до

Гната,— щоб мені не було межи вами незгоди! В мене нема довго! Раз-два — і кінець! Такеє-то діло!

— Як хочете, старшино, я з нею не буду жити! — сказав Гнат.

— І я з ним! — підхопила Олександра.

— Побачимо! Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

— Дай-но їм лопатки, най вдень лагодять окопи навколо волості, а увечері зачиняти їх вкупі в холодну, може, вони там скоріше поєднаються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександру повели з волості.

— Отакеє-то діло, куме! — обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави.— В мене усе скоро! Побачиш, до завтра, як голубки, густимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не гримнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали з-за вух пера і зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівався такого суду. «А може, й справді буде лучче,— подумав він,— може, вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести докупи»...

Десятник завів Олександру та Гната на город і дав їм лопатки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під вусом, подався у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала та примовляла крізь сльози: де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині? Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем? Ні, заховала її від смерті якась мара та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!.. Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатова вирвалась на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межи чоловіком та жінкою знов почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександру до пекарні — розпитати про її недолю.

Зіставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився. Він скупчив свою розбурхану енергію і наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзят-

тям. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та копав, не розгинаючись.

Олександра повернула з пекарні трохи веселіша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Увечері повів їх десятник у холодну. Холодна була під волостю, у землі. В холодній було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова заміть біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти; важкий дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви [1]. Гнат глянув навкруги спідлоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла триногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В холодній стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: з-за грат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександру, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали зачіпати Олександру масними жартами. Дедалі ставали вони сміливішими та реготались вже наголос, незважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скоса поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав, як мертвий. Олександра присунулась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. «Чорт із нею! Хай гзиться, стидка! Краще думатиму про свою Настю... або хоч про хазяйство, що так лишилось, без догляду...» Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув.

На другий день знов узяли їх до роботи, знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючись й словом один до одного. В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександру. І Гнат, і Олександра рішуче відповіли «ні», коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони затялися — і він не з клоччя. Най же копають окопи, коли охота, та

[1] Мерва — потерта, непридатна солома.— *Ред.*

ночують у холодній. І окопи копали, і в холодній ночували, а згоди не було між ними. Вони були неначе чужі. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму; їх ніхто не присилує жити вкупі. Старшина пильно глянув на їх.

— А йдіть ви собі на всі чотири вітри, бо, їй же богу, битиму! — крикнув він.— Отакеє-то діло! Що ти вдієш з запеклим?..

Гнатові та Олександрі не треба було казати сього удруге: вони вийшли з волості і подались різними шляхами додому.

III

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лиця. Семен йшов купатись.

Подихав свіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!.. Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте! Так, вчетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не оженився, бо не знайде вже такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга — і він закаявся женитись, щоб знов не взяти такої лихої на своє безголов'я. Але оженився і втрете, бо треба було матері малій сирітці... Поховавши третю, писав він супліку до архирея, щоб йому дозволено одружитись вчетверте. Від архирея не було відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися словом. Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий; та й нащо того чужого хліба, коли є свій, є й хата, й город, і поле,— мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяй-

ство те аж плаче без господині! Вже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на віру. Може, й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погибати людині марно не слід. Та й славну жінку наглянув собі! Мотрю Левкову. Не так-то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять-шість буде, а що роботяща, що запопадлива — то й сказати трудно. Правда, любить випити чарку... Та що? І се не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: «Дай, боже!» Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межи зеленими рамами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя з підстриженими сивими вусами, червоним носом та добрими сірими очима, що погоже дивилися на світ з-під густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по-козацьки. Семен осміхнувся до себе. «Чим не козак?» — сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього назустріч хвилям. Семен виплив на середину ставка. Сонце засипало промінням весь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закрився рукою від сонця. «Либонь, Мотря,— подумав він.— Вона!»

— Добридень вам, Мотре! А куди йдете?

Молодиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

— Дай, боже! До куми! Відношу борщ, що позичала.— Мотря показала Семенові чорний горщичок.— А холодна вода?

— Зразу холодна, а потому нічого...— Він хотів ще щось сказати, та не знав що і лиш дивись на Мотрю з-під долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно-дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщичком, Семен сидів ще на березі та курив люльку.

— Почекайте, Мотре, щось маю казати! — гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

— Не знати, переказувала вам Софія, перва сестра ваша, що я... щоб ви...— Язик не слухавсь Семена.

— Вона переказувала...— Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщичок.

— Що ж ви на се, Мотре? Чи зап'ємо згоду, чи ні?

— А я знаю...— Мотря знайшла на денці горщичка шматочок присохлої глини і почала його дуже уважно відколупувати нігтем.

— Справді, надумайтеся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець... Хіба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах? Що з того, що ви заробляєте, коли тими грішми не знати, яку дірку залатати. За хату заплати, дров купи, купуй хліба і до хліба. А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимемо, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите докупи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм обійсті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все-таки чоловік... Дітей ми не будемо мати, та й нащо нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей — як сарани... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну, бо й мені та самота за три роки налилася вухами! Так мені остогидла хата-пустка, так докучило раз у раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чим дальш пливла вільніше та скоріше, як вода на лотоках, і розмивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщичок.

— А я знаю?.. Ще люди сміятимуться...— промовила вона несміливо.

Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пусте що зводить їх докупи, а неминуча потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу — се вже не їх вина! Адже він писав до архирея, щоб позволено йому оженитись вчетверте! Архирей ніччирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся...

— Може, воно якось буде! — зітхнула Мотря.

— Авжеж! Чом не має бути? — підхопив Семен.

Гладке, опасисте, з одвислими щоками лице Мотрине розжеврілось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попро-

щались, а Семен ще довго стежив очима за високою, міцною постаттю Мотрі. «Буде кому робити!» — подумав він і подався до господи. Семен був веселий. Проходячи повз похилену стару повітку, він подумав: «Треба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чоловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати...» Три роки дивився він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла пусткою. Дощ пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. На одній половині хати не було в вікнах рам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс шпоришем та зеленів, неначе лука повесні. Семен виніс із хати сокиру і заходився коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

Увечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще не стару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв з-під поли око горілки і поставив на стіл. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу та й нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщичок з покладками. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скоса глянув на її. «Оця богомільниця з другого кутка носом почула оказію»,— подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда пішла жвавіше. Усі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала сього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою вона була колись.

Вечеря поспіла. Мотря насипала галушок у миску і поставила на стіл коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

— Прошу, частуйтесь! Сестро, кумо! Семене, Гнате, сідайте, прошу вас, та пожийте,— припрошувала Мотря.

Семен налив чарку і обернувсь до Мотрі:

— Дай же нам, боже, дожити віку вкупі, любо, у згоді... Дай, боже, почати се діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко добре велося... Пошли вам, боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці...

Семен перехилив чарку і цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив Мотрі.

Мотря взяла чарку і скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

— Пийте до куми Явдохи,— обізвалася Софія.

Мотря ковтнула півчарки, зібрала губи на шнурочок і, обтерши їх рукавом, вкинула в рот друге півчарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

— Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, любо! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

— Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда? Встану вдосвіта, запалю в печі, приставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте — більш про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю, хоч не з'їм солодко і напрацююся гіренько, так ніхто мене не палає, ні від кого не почую докірливого слова,— говорила Мотря наздогад буряків, поглядаючи на Семена.

— А, боже ж мій! Я не така людина, кого хочте поспитайте,— хвилювався Семен.

— Ні, гріх сказати,— загомоніли всі разом.— Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню кріпше, як що не по їй.

Випили знов по чарці.

— А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру? — сказала неначе до себе Мотря.

— І-гій на вас, що се ви вигадали? — заторохтіли молодиці.— Хто з вас сміятиметься, з чого? Таж ви не повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пусте в голові, не розпуста! Адже сидять на віру і Микола Козачишин, і Іван Бондар, і Олена Сидоручка, а Андрій Муржак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з їх не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться оказія яка — запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас докупи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що сходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузуються, накепкуються та наганьбляться — про те сама знає... Буває й таке, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все-таки якось інше, все-таки чоловік має вагу на теє кохання щире. Старі таки геть противляться сьому, бо перш сього не було, вони не звикли до сього; але молодіж інакше вже дивиться на се діло: «Як сидять,— каже,— на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може повсякчас покинути»... Або: «Все одно,— каже,— чи звінчав піп, чи не звінчав, аби кохалися...»

— Такий тепер світ настав, любо! — зітхнула Явдоха. — Адже і в пісні співають:

Ой господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає,
А з чужою жити став!..

— Та й буде добро! І вже!.. Не буде на світі краще задля гріхів наших тяжких! — плакала Явдоха. Вона була вже п'яненька, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому, зморщеному обличчю.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому витерпіти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люди — божі собаки: і брешуть, і кусають. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витримає. Серце в його щеміло, немов хто стискав

його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз в житті зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабості. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову, і поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби божої, не подають старцеві. Софія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась з Одаркою і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вопи говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму... Гнат підлещувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи напідпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова, вона здавалась ще більшою попліч з малим сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря переберється до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята... Може б там заробилося який гріш хурманкою, а наспіє орати під озимину, не треба буде наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за петрівку можна скласти масла й сиру, все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, незважаючи на гостей. З їх розмови що хвилина вихоплювалось: «Будуть бички — продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!..»

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім забереться до нього.

Було пізно. Гості почали прощатись.

— Ой, я п'яна в вас, кумо, п'яна, аж мені співати хочеться!.. Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати! — бідкалась Явдоха.

— Не журіться, тітко,— обізвався Гнат,— я вас заведу.

Гості попрощались, порозходились. Софія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому прузі, коли Мотря з Софією увіходила в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пообббивані жовті стіни. «Ото здулася глина, неначе худобина, обпившись,— думала вона.— Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною...» Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. «Ой, буде муки на мої руки!» — подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки — сирота. Най же самі потрудяться щось зготувати, от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці — цікаві, як усі молодиці,— метнулись оглядати кожний куточок в хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох у розколених ночвах; в діжечці насподі кілька шматків сала, на жердці висіла одежа. Надворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

— А як я не догоджу вам, а ви здурієте, наб'єтеся мене, і я муситиму покинути вас та іно сорому наберуся від людей? — журливо питала Мотря, підпершись рукою.

— Що се ви, Мотре, господь із вами! Та я вас й пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюся...

Мотря поняла віри і легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена і розташувалася в Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись просити її жити з ним на віру, поки не втихомириться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце,

він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти білого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат йшов з косовиці. Настя — з буряків. Вони розминулись, віддавши одно одному на добривечір. Але сталося так, що вони разом озирнулись і стали. Настя осміхнулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'які, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Здорові сиві очі кидали цілі снопи м'якого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

— Щось маю тобі казати, Насте,— наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

— Кажи!

— Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати...

— Е, ще виходити! Кажи тут!

— Ні, не можна, виходь у садок, то скажу... Вийдеш?

— Побачу! — Настя знялась з місця, неначе наважилась тікати.— Вийду! — сказала вона, зробивши кілька ступенів, і обсипала Гната ясним промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно кректали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу і опинивсь у густому садку. Він подавсь до кислатої яблуні, під котрою не раз стояв із Настею. Під яблунею темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву і нічого не бачив. Насті не було. «Нема!» — тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулось у нього в серці. Вмить з-за стовбура почувся тихий сміх; хтось ударив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку і мовчав.

— Отак! Ти будеш мовчати, а я буду слухати,— обізвалась Настя.

— Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... Без тебе я нуджу світом, без тебе я нещасний,— промовив сумно Гнат.

— Що ж я тобі пораджу?.. Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

— Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавиджу, вона перевела мій вік молодий... Олек-

сандра не переступить мого порога, ми навіки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заподію!.. Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

— Оце сказав! Як же нам зійтися, коли ти жінку маєш? Як би я показалась тоді межи люди?

А як живуть другі? Хіба вони будуть перші чи останні? В селі більш десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже: «Поговір»... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті і не ривайся — і тоді не втечеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше — вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить у хаті, він її жалуватиме, годитиме їй, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб він пропадав марно, ні за що, вкоротив собі віку молодого?

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната, і десь у далекому закуточку серця ворушилась згода на Гнатове жадання. Її вже гурбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

— А мати? Таже вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! — промовила Настя наче до себе.

— Е, мати — пусте! Можна впрохати тітку Мотрю, вона се діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якось діло й стане!..

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

— В нашім краю тихо! — засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздратував Гната. Він обняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього тхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю з-під разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї...

Крислата яблуня розкинула над ними могутнє гілля та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом.

Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло... Пізно вертавсь Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпарування здавалось величезним жовтим павутипням, котре заснував на стіні якийсь велет павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла побалакати з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилась коло мазання — треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі і куняла на сопечку. Насті не було вдома.

— Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею,— гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, глипнула на куму і відказала:

— Дай, боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо?

— Нічого, кумо, нічого... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до його! Заходивсь пересипати повітку: пошити ще снішками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко, руки й ноги, а крижі як перебиті, неначе хто бучком попер...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти, черниць, про тяжкі кари божі за гріхи...

— Кумо моїї любі та милі! Що я маю казати вам?! — почала Мотря.

— Кажіть, серце, буду чути...

— В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж — Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено... «Що тобі, сину?» — питаю. «Тітко мої любі та милі,— відказує,— як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марно погибати...» А я аж заплакала гіренько та й кажу: «Сину мій любий та милий! Як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною». А він, правда, поцілував мене в руку та й каже: «Самі ви, тітко, знаєте мою недолю... знаєте, як ми любилися з Настею — себто дочкою вашою,

кумо! — та розлучили, каже, нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я ходжу, світом нуджу, пема мені життя без Насті... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, най пустять свою Настю зо мною на віру жити...» Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...

— Що се ви, кумо? Господь із вами! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються, не сьогодні — завтра хтось посватає. Нащо ж їй сидіти на віру?

— Коли ж вони, кумцю, дуже люблять, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а у вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати!

— Де там, кумо, де там! І не кажіть мені сього! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх? Таж би мене покарала мати божа, таж би я й не відпостилася, й не відмолилася...

— Щирому коханню і бог не противник, як кажуть люди,— перепинила Мотря.

— Де там, серце, де там! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, нащо ж їй грішити? І так господь карає за гріхи наші тяжкії...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пищать їсти, він ухопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба...» Полягали покотом на печі та й поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах узяв того чоловіка, почав він богу молитись, а діти сплять. Пішов до попа, найняв молебень, нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові піти у Київ, до святих печер; от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, боже наш, боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала — нічого не помоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді

боялася, щоб не випав здоровий град, завбільшки в баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

Надвечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гнатів, а як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядном. Хай вона виб'є собі з голови і Гната, і любощі, бо то дурниця! Поки мати жива, сього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівати бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втече від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занапастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по монастирях та відмолює гріхи цілого світу. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата яблуня пригадала їй любу розмову з милим й ті щасливі хвилі життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям. «Що буде — те буде, а піду до Гната»,— подумала вона, втихомирившись трохи. Вона була м'якої вдачі, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебратись їй до Гната. Е, що довго думати! Адже у п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивами молитись, щоб вніс господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ся думка, мов серпом, підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то, може, скоріше вблагають стару не гніватись. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

У понеділок зумисне вибігла Настя назустріч Гнатові, як він вертався з роботи, і переказала сподіватись її в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати і виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері і поклала ключ під стріху.

Зараз-таки заходилась Настя порядкувати у Гнатовій хаті. Їй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів,

що лишились після Олександри. Вона поздіймала зі стін образи, помила їх та заходилась мазати хату. Гнат метнувсь помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на його, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною, ще й випхала в двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синькою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сяли чистотою. Чималий мисник осміхався здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Керосинова лампочка весело осявала прибрану хату. У печі жеврів жар. Гнат дивився на свою хату і не пізнавав її. Хата наче покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон... На серці в його було так радісно, так повно щастя... і він боявся прокинутись, щоб той чарівний сон не щез...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То, було, робота йому докучала, здавалась важкою. Робить, робить, а далі й спитає сам себе: «Нащо?» А тепер — не робота — іграшка, куди йде — усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім пілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав із зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита? Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком, то гарно вбирався. Було, яку схоче шапку — вже й має!.. А тепер минулося... от купить яку-небудь, аби голова не боса... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився — назувай чоботи здорові з халявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай

аж па ніс високу шапку з довгим волосом — і скажуть: «Хазяїн!» А як схочеш вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися в делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засміють, скажуть: «Чванько! Не буде з його хазяїна!..»

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки і вертілася перед маленьким дзеркальцем, вмазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхавсь, дивлячись, як Настя примірювала червону, як жар, матерію і бгала її в дрібненькі фалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стривожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи поратись перше людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала, як стовп, ні в сих, ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі уста тремтіли від великого гніву.

— Геть звідсіля! — хрипливим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

— Куди я піду? Нема мені куди йди з моєї хати...

— З твоєї хати, ледащо? То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо як візьму оцю качалку, то поб'ю тебе па капусту!..— Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

— От візьміть краще та вбийте мене...— Настя заплакала. З подвір'я надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

— Бийте мене, мамо, а не її...

— А я тобі яка мама, вражий сину? Дідько звінчав вас на смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий-не-такий сину! Я на тебе знайду

суд, я тобі покажу, як підмовляти жінок на гріх!.. Де се видано? Де се чувано? У мою перію [1] не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повила мою голову сиву! Геть додому! — кричала вона до Насті.

— Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас,— обізвався Гнат.— Так уже десь бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного...

— Про мене, повісся на сухій гілляці, а дочки мені не каламуть! Йди зараз додому! — обізвалась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

— Я не пущу Насті,— понуро сказав він.

— Ба пустиш!

— Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила. Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм узнаки! Явдоха вилаялась, як умілa, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт помітила вона тую качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа.

Надвечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони у поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попадя та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був ще не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

— Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях... Свою жінку прогнав од себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, святе письмо забороняє жити на віру...

— Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарізав,— озвався Гнат.

— Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся? Хоч падягай на нього рясу та висвячуй просто на архирея! Не

[1] Перія *(діал.)* — пора.— *Ред.*

обікрав!.. Не зарізав!.. Адже у святім письмі сказано... витри ніс! — гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

— Візьми дитину! — гримнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати, і довго ще було чути з-за дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

— Адже в святім письмі сказано...— батюшка підійняв догори брови й насторошив вуха.

Очевидячки, не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в святім письмі, бо в другій кімнаті почулась якась шамотня, і басовий голос поспитав: «А чи вдома отець Іполит?»

Отець Іполит зірвався й побіг назустріч гостеві. Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав: «Просимо!» У дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою погладжуючи черево, а другою — сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат з Настею лишились самі в світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполит перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

— Ви ще тут? — здивувався він.— Глядіть же мені, розлучіться... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано у святім письмі...

Гнат та Настя поцілували батюшку в руку і вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч з нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву і почала жати жито.

— Геть, не потребую твоєї помочі! — скрикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за своє жито. Але на другий день, коли Явдоха, нездужаючи, не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила викатий та поскладаний в по-

лукішки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині і час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти по жнивах на відпуст відмолювати гріхи свої й доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом кислаті яблуні, рожевіли делікатними сутінями грушки. На вербах листя порідшало, поблідло, і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як напровесні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсипана сонячним промінням під чистим блакитним небом. На серці у Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати і показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинки та одинадцятеро зозулястих курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті. Ні чорної, ні білої, ні рудої — іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! — запіяла півнем, і треба було голову втяти! А у Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Отак вона хазяйнує, хвалити бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеться та хліб жується... А Насті ж добре у Гната? Чи жалує її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Василишиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не прохано на сватання. «Мабуть тим, що я живу на віру»,— подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину...

А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати? «Я, каже, оту розлучницю за коси ви-

тягну з хати! Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!..» Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси виволочити її з його хати.

— Я задушив би її, як гадину! — сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

V

Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало: так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодою бутвиною. Здалеку здавалось, що межи зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли пов'язані квітчастими хустками голови сапальниць. Коло кожного рядка молодиць стояв наставник. Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортали землею кожний буряк. В одному рядку межи молодицями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодиці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалася по полю. Олександра вела перед. Вона зачіпала наставника, не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. Наставник ходив уздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна, як свічка.

— Сапайте, молодиці, сапайте,— передражнювала вона наставника,— бо вже сонце високо, а зробили мало!

— А сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

— Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? — визвірився до неї наставник.

— Ой, не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти один, хоч і здоровий такий, як кицька навсидячки,— вмить закидаємо тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш з-під купи.

Молодиці зареготались.

— Гляди, щоб я тебе не закидав! — розсердився наставник.

— Гир-гир! — подражнилась Олександра, поглядаючи на його хитрими очима.

В нього плечі, як у баби,
В нього очі, як у жаби,—

затягла вона високим голосом.

В нього вуси, як у рака,
Сам недобрий, як собака! —

підхопили молодиці.

— Обголи, Йване, вуса, то ся пісня буде не про тебе,— засміялась Олександра.— Та не втни губи, як будеш голити, бо заспівають:

Ще й без верхньої губи,
Як цілує — знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і зне́бачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндою повисла на голові, зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувсь. Олександра пильно сапала буряки; її чорне обличчя стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи віддулися, непаче вона сердилася. Іван зірвався і обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лиця колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшись з його рук, вона вхопила цілу купу бур'яну і обсипала Івана. Польова берізка повилась по його плечах, по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля; мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв заквітчаний, як гільце на Купайла. Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що біліли проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван не сердивсь більше: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселкою, брови. Він усе поглядав на неї і залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрі історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, за рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишився ні парубком, ні жонатим. З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван й собі розпитавсь про Олександру. Очевидячки, вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

— Не вийду, бо нема тут гарних наставників,— сказала вона, моргнувши до його веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилось високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осміхнулась до молодиць.

— Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться,— привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

— Чого так опізнилась? — загомоніли сапальниці.

— Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали... Чи приймаєте на роботу?

— Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодицями! Ставай та сапай!

— Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять,— відрізала вона, займаючи постать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодицям. Молодиці аж лягали від сміху.

Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь почезли, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснілись, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній «козаками», Олександра здавалась велетом-квіткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан оконом. Підпершись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

— Гей, баби! На полудне!

— Бий його сила божа! — скрикнула Олександра і жартівливо, наче сердячись, кинула сапою об землю.— Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: уранці та ввечері. Вийде хто зрання надвір та й каже: «О, вже люди палять на обід!» Увечері знов кажуть, що люди палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять два чоловіки.

А хто там стоїть? Люди. А буде бабів із десять — то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини і сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднувавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками і гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, гаряче обличчя.

— Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти? — поспитав він.

— Всі. А у ваших Кругах всі такі погані, як ти? — засміялась Олександра.

— Хіба я вже такий поганий?

— Ні, не дуже: подивишся ззаду — хорошого складу; подивишся в очі — ригатися хоче! — зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок з'їхав трохи набік.

— О, сього вже й за мірку цибулі не подарую! — скрикнула Олександра і, вхопивши порожню торбинку, почала шмагати його по голові, аж порох хмарою звився над головою Івана.

Втихомирились.

— Скажи мені, Олександро, де ти живеш? — спитав Іван.

— А тобі навіщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! — засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

— Та не пустуй-бо! Мені здається...

— Що тринадцятка снується, а то проста валовина,— перехопила Олександра.

— Оце веретено: дир... та дир... Мені здається, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

— Авжеж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші...

— Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я — жінки. От ми й парисгі!..

— Ну?!

— Чом би нам й справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у бога за дверима...

— Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?

— Я не сон розказую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександру.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з його, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванові Олександра.

Вже добре смерклося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова у вишнику, довго було чути притиснений сміх Олександри.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулася на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що й думати. Вони стали розпитувати про дочку і дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пищала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хатина виповнилась сміхом та піснею, як гай навесні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чорні очі, що полискували, аж пекли, з-під високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександрі. Їй докучила самота у хаті-пустці, хатня безустанна робота, тії «помиї та ще помиї», як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запрягтись до щоденної важкої праці. Вона чула, що, опріч робучої сили, єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але, побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скоса поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постаті там, де Іван був наставником. Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного наставника. Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харки-макогонен-

ки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював та мовчав поки що. Аж одного дня таки не витримав: він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками; що онде городина заростає бур'яном, що в хаті нема ладу. Олександра спахнула. Знялась буча, мало-мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не прожившн із ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілось йти; вона боялась батька, хоч він був завсігди добрим для неї. Вона переночувала в знакомої жінки, а на другий день пішла до жида-орендаря просити, щоб нараяв яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в оконома. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген-ген до світа, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову та й засне над дійницею навсидячки. Стара економова мати, люта, як змія, стежить очима за кожним ступнем наймички, клене, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти... Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Як є, то є, а все-таки свій куток, своя робота. Їй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. «Ох, коли б не та розлучниця, не зазнала б я такого лиха. Але почекай! Прийде і твоя черга! Хіба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси прилюдно з моєї хати! Тоді ти не тією заспіваєш, голубко!» — думала Олександра.

Олександра нудьгувала на службі. Думки її рвались поза обсяг щоденщини; вона бажала кращого, празникового життя. А в службі усе будень, усе загайно. Найнялась — продалась. В неділю чи в свято вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої безжурної челяді, задивиться на парубочу красу — і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустріне її економова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою блиснуть у неї від злості, а веселі брови низько насунуться на очі, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок Василь. Він наймав Олександрі музики, купував

їй горілку, хмелем вився коло неї та зазирав у палкі очі. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах та й поза Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуди. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пащу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припічку — скрізь понаставлено немитого начиння — горщиків, мисок, ложок. Мухи роями пообсідали чорні стіни, роями здіймались із стін і гули, як бджоли в пасіці. Лампочка без скла чаділа на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомилась за день і з злістю жбурнула панську посуду на стіл; тарілки забряжчали, мов жиди загергали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Для неї так остобісіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара економова мати! «Не буду мити посуди, най їм дідько лисий миє!» — думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити і захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різнородними згуками: Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запічком цвірінькав цвіркун; лампочка усе чаділа, та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувсь по хаті і нагледів на тапчані Олександру. Василь почав будити її, а Олександрі приснилося, що економова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси і потягла в комин.

— Пусти! — закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

— Дурна, чого кричиш? То я, Василь.

Олександра сиділа і протирала заспані очі.

— То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне..

Олександра встала і нерівною ходою, ще сонна, завешталась по хаті. Поприбиравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молочну кашу і постави-

ла перед Василем. Василь приніс горілки. По чарці Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя і задивилась на його міцну, здорову фігуру, широкий рум'яний вид із сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус. Василь кидав у рот вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходилась коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки!

— Гвалт! рятуйте! Василь заслаб на гарячку — їсть без пам'яті! — скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександри. Він все наближавсь до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наблизився до самого лиця Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обняв його і почав їсти вареники, жартівливо клацаючи зубами.

— Ох, мені лишенько! — жахнулась Олександра.— Ще як почують пани, що в кухні хтось є, то буде мені на горіхи! — Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в покоях, і, вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чутно було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександри, а вона забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день економова мати насилу добудилась Олександри. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олександру мокрим рядном. Вже сонечко гепген підбилось угору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не витримала.

— Оце, господи! точать мою душу, як той шашіль! Коли я вам не вгоджу, то глядіть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла що було в руках, хрьопала дверима та посилала всіх до всіх чортів...

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а економова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходився коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула і посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок

із стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула у піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постіль, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, огляпула всі кутки, повиймала з-під лави та з печі страву і горілку і почала лаяти Олександру. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились... Другого дня оконом розщитав Олександру.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки і з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, зціпили землю, зв'ялили гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межи чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято у москалі. Олександра потужила трохи та й втихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. «Господи! сьогодні, як учора, завтра, як сьогодні! Усе одно та й одно! Коли б уже хоч гірше, так інше!» — думала Олександра.

На щастя її овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити у світі божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти наймичку — тяжко: раз те, що нічим платити, а друге — що паймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинився на одному: знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру і переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. «Піду,— думала Олександра,— він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не ожениться. Може, мені хоч трохи вияснить-ся...» Випили могорич, Олександра вступила у Петрову хату, що відтоді мала бути і її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавалося, що вона або наб'є собі гулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та почорніли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в печі, треба було перше назбирати

сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорону жінки Петро не мав і гроша у гамані. Олександра пекла хліб, варила страву, мила сорочки дітям і не мала часу спини розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. «Оце вскочила,— думала вона.— Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей».

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Перегодом охота до праці десь щезла, а дедалі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пищать з голоду, в хаті холод — піч нетоплена, а Олександра гуляє в корчмі, та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненька, влізе у хату і зчинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує і довго не може втихомиритись... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве-ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена, вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олов'яне небо зсунулось униз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш як сто ступенів. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерева в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одежу. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одежею. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимова тінь лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вогкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександрі, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на світі! Недоленька знущалася над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через оту кляту Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг. Що робити? Що чинити? Піти до своєї хати та

за коси витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександри,— вона се довідне знає, коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила божа! Чи то тільки світу, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло — кохати гарних парубків, затанцьовувати лихо на троїстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулась навкруги і зачепила гілку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гарячий вид й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре заневиднілось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку в жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне різдво.

На службі в жида Олександра зовсім розледащіла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задрипанкою, справжньою жидівською наймичкою. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм полюбовникам. Лише інколи прокидалась у ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одно бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світився блакитним світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у пітьму трьома червоними вікнами: в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидячи на триногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало. Червоне полум'я виривалось з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спахнули рум'янцем, в тихих очах світились спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї та часом споглядав на Настю. Він чув, що йому

добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілось співати, і він почав тихим голосом:

Ой, з-за гори буйний вітер віє,
Там удівонька та пшениченьку сіє...

— Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрій не розвіявся від Настиної уваги. Якісь солодкі, любі спогади та думи колисали його серце; в серці мимохіть лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та навіяв спокій. Навіть у хазяйстві пощастило Гнатові; перш, було, за що не візьметься — у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробився хазяїном. Звідкись припала охота до праці, десь взялись нові сили, енергія. Здається, гори перевертав би і не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки — Олександра... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силкувався одкараскатись від неї; і справді грізна постать Олександрина, якою малювала йому його уява, щезала десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександру боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя... Пообідавши, Гнат узяв сокиру і подався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялись червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, випливало з-за краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спахнули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Випливло. Дерева, одягнені в легеньку одежу з срібного інею, облились делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому, рипливому снігу стелились довгі гіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межи довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з лісу, і заходився рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозпому повітрі...

Помивши посуду після обіду та поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заполоч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітничку. З білих стін дивились гарні боги, заквітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранішній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. В сій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину; він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат — то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забулася Настя, яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згірдного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру і боялась її гірш смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від одної думки про се. Їй часом здавалося, що Олександра неминуче має прийти, і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика па вітрі.

І тепер вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя, і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квітку... Настя схилила голову над розкішним поликом, а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати і на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угледівши Олександру. Їй здалося, що то смерть її прийшла за нею; серце в неї перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла

вся та лише дивилась на Олександру здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світились лихим, ворожим вогнем.

— Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сідати, Настусю? — засичала Олександра.

Насті здалося, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

— Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, закопиливши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? Що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?! А не діждеш сього, не діждеш! — скрикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, що кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине.

— Ти думаєш, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму?..Ні, годі!! По сей дуб милі!.. Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш?! — крикнула високим голосом Олександра і сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

— Геть, сатано! бо як дам, то й перекинешся! — скрикнула Настя.

— Хто? Ти мене битимеш? Ти, слинява, задрипанка?! Ану вдар! вдар! — Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя стояла з піднятою догори рукою, червона, тремтяча.

— Ну, бий! бий! — Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

— От же тобі за це!.. — Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті і потягла її за коси до порога.

Настя вереснула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині і розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

— Оце тобі чари, оце тобі чужі чоловіки, розлучнице! — верещала Олександра та тягла Настю до порога.

Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

— Гвавт! — крикнула Настя в сінях.— Гвавт! — закричала вона дико на дворі і, пручаючись, впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що побачив він перед хатнім порогом, мов мороз, стяла кров в його жилах. Та се була лише одна хвилина. В другій Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри і схопив її за груди.

— Пусти! — не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрою, як грушею.

— Ба не пущу! — й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.

— Пусти, бо зарубаю! — крикнув Гнат і замахнувсь на неї сокирою.

— Зарубай, то підеш у Сибір із своєю полюбовницею,— захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямився від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.

— Ой! — дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову... та не встигла. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрьопнулась на землю. З глибокої рани лину́ла кров та закрасила білий сніг.

Настя підвелась і, бліда, простоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчі застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: «Ох, господи! чоловік жінку зарубав!.. Ох, лихо, та ж то Олександра!.. Ой боже мій, боже мій! Та біжіть хто до старости!..»

Деякі жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ улітку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закривавлену сокиру. Він ще не тямив, що се сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та на-

студиться хата. Думка ся кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована, і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

— Староста йде,— загомоніли в юрмі,— староста...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір. За ним йшли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люди.

Староста оглянув Олександру — вона була мертва.

— Ей, візьміть його, зв'яжіть,— показав староста десятникам на Гната,— треба доставити його у волость...

— Не треба в'язати, він і сам піде,— обізвались в юрмі.

— В'яжіть! — крикнув староста.— Тепер і батькові рідному не вір!..

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався; він стояв, як покірна дитина або, краще, як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшне, розриваюче душу: «Ой!.. О-ой, що ж се сталося? Господи, що ж се сталося?» То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне враження. Він став, глянув навкруги і наче зразу все зрозумів, все уявив собі: і те, що сталося, і те, що мало статися... Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випручуватись з поворозок.

— Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив?.. Ой, пропав же я навіки!.. Пустіть мене, люди добрі, пустіть...— благав Гнат, і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до його та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимові.

* * *

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочками, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повіддю. З-під снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадівши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясним, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме напро́весні Настя злягла: знайшлось хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабої дочки, а сама ходила, мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город відвідати Гната, що сидів у тюрмі, очікуючи суду.

Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках — все те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно.

Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав. Він не знав досі, що в його є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не пізнавала його; обстрижений, блідий, аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не скидався на того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки і довго дивився на нього; сльоза закрутилась йому в оці та гарячою краплею впала на лице дитини. Дитина заплакала.

— Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати йому, що схоче... Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе моє добро та визволяють мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитався, переглянув справу і похитав головою. Він сказав, що справа погана через те, що люди чули ще перед вбивством похвалки Гната забити Олександру. Проте обіцяв боронити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тітці Мотрі благання Гнатові рятувати його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокатові. Всі почали чекати того суду, який мав бути, либонь, восени, як казав адвокат.

За роботою в горбді, за жнивами збігло літо, як один день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в який мали судити Гната.

Гната приведено з тюрми у суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрма панів, і судді в мундирах з золотим коміром — все здається йому чужим, незвичайним, байдужним до його горя, до його долі. Білий, як крейда, стає Гнат за гратками, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось читають, як він убив Олександру, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Викликають свідків. Свідки доводять, що Гнат сварився з жінкою, вигнав її з хати, нахвалявся вбити. Ось устає з-за стола якийсь пан з золотим коміром і починає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявся вбити Олександру, як він бив її, нівечив, мов звір, лютував над бідною офірою... Гната раз обсипає снігом, другий — жаром. Ах, се неправда!.. Він не злочинець... він не хотів її смерті... се так якось склалося... Гнат кілька разів поривається сказати, що той пан помиляється, що він не знає, як се було, але його зацитькують... Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любить Настю, як він розійшовся з жінкою, як розпалився серцем, побачивши, що Олександра б'є його кохану, як, засліплений гнівом та жалем, не тямлячи, що робить, зарубав покійницю... Оборонець говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: «так, так»... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі, довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж

ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір...

Світ гасне в очах Гнатових, в ушах шумить, він заточується і мало не падає... Москалі беруть його попід руки і знов ведуть кудись... мабуть, у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, що вона вмре... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти...

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався Насті спокійнішим. Він говорив мало.

— Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? — спитав він, прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: «Піду! яке мені життя без його?..»

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як? В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб вже піколи не вернутись звідти!.. А хто ж її догляне на старість, хто очі закриє, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибиратися в таку далечінь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною!..

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на одну думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку з Гнатом в заслання, трохи прохололо. Але вона все ще вагалася та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відраджали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикала до думки, що йти за Гнатом в далеку Сибір — річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все-таки лишилась у Мовчанах.

* * *

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила...

ЯЛИНКА

ОПОВІДАННЯ

І

Настав святий вечір.

В Якимовій хаті кипіла робота. В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю. Василько сидів долі та м'яв мак до куті. Василькові було літ дванадцять. Він був найстарший у сім'ї. Василько м'яв мак і все поглядав то на двох сестричок, що гралися з котом, то на батька, що сидів на полу, схиливши голову.

«Чого батько журяться? — думав він.— Чи того, що нездужають, чи того, що нема грошей викупити від шевця мамині чоботи?»

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

— Добридень вам,— удався він до Якима.— Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашім садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на святий вечір; я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної...

Яким помовчав.

— А що б ви дали? — спитав він перегодом.

— Та вже не будемо торгуватись... Кажіть ціну...

— Три карбованці дасте,— відповів Яким.

— Тату,— обізвався Василько тремтячим голосом,— таж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна звеселяла зимою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

— Добре, я дам три карбованці,— обізвався чоловік,— але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хотять прибирати її на вечір.

— А як її приставити, коли я слабий, а хлопець малий ще? — сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

— Не так-то вже й малий ваш хлопець... Та й недалечко їхати — годину... Завидна завезе, завидна й повернe...

Яким подумав і махнув рукою.

— Якось воно буде... містечко не за горами.

Чоловік дав задаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов.

Яким трохи повеселішав: за три карбованці можна було викупити від шевця жінчині чоботи. Хвалити бога, Олена не ходитиме на свята в подраних чоботях.

Він одягся, узяв сокиру й подався в садок. За батьком побіг і Василько.

В садку лежав глибокий сніг. Якимові ноги, узуті в здорові чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок. Василько то стрибав у ті ямки, то розгортав ногами білий пухкий сніг. Чорні, голі дерева стояли в снігу, настовбурчившись замерзлими гілочками, і, наче мертві, не ворушилися од вітру. Під деревами, на білому, як цукор, снігу, сіткою лягла тінь. Аж ось здалеку зеленою глицею заманячила ялинка. Василько з батьком підійшли до ялинки.

Їм обом жаль стало молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно маяло гілочками, наче раділо гостям... Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові. Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалася несподіваного лиха, і кілька зелених глиць упало на сніг. Яким рубав, а ялинка тремтіла, як у пропасниці. Василькові здавалось, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і, підтяте, впало на сніг... Василько мало не плакав з жалю. Він бачив, як батько взяв ялинку за стовбур, закинув на плечі і поніс. Вершечок з ялинки волікся за батьком і лишав по снігу довгу, мов стежечка, смужку. Василько глянув на свіжий пеньок, і дві сльозини скотились йому по щічках. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилинку перед цим стояла його ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок. Незабаром з-під купи снігу не стало видко пенька.

— Васильку, го-ов! а йди сюди! — гукнув з подвір'я батько. Василько побіг до батька.

— Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись завидна... Коли б ще снігу не було,— казав Яким, удивляючись у край неба,— наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, не гайся, бо неранo...

На стареньких санях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитись у дорогу. Він запріг коней, удяг кожушину і виїхав з двору.

II

Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в за́токи. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ще півгодини треба було їхати лісом. Василько в'їхав у ліс. Здорові кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг... Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... Мишасті коні зовсім побіліли, обліплені снігом. Василько загорнув руки в рукава, насунув на очі шапку й схилив голову, щоб хоч трохи захиститись од холодного вітру та снігу. Він і не постеріг, що коні звернули з дороги і побігли вправоруч. Враз сани пішли в за́токи і вдарились у горбик. Трісь! Щось тріснуло в санях, і Василько дав сторчака в сніг. Коні стали. Василько підвівся, обтріпуючись з снігу, підбіг до саней. Старі, трухляві копили зламались, васаг лежав нарізно від санок. Василько обійшов навкруги саней, оглянув їх і мало не заплакав. Запобігти лихові не можна було. «Підожду, може хто над'їде та дасть мені яку раду»,— подумав він, поглядаючи на дорогу, яку раз у раз замітав сніг. Але в лісі було пусто. Тільки вітер гучав межи деревами та сипав сніг, закриваючи білою сіткою далечінь... Василько ступнув кілька ступнів наперед і став, широко розкривши

очі з переляку та несподіванки. Перед ним з'явивсь ярок, якого не повинно бути на його дорозі. Василько постеріг, що збився з дороги. Що тут робити? Хіба лишити сани з ялинкою в лісі, а самому вертатися з кіньми додому? Василько випріг коні, сів верхи і поїхав назад по дорозі.

В лісі посутеніло. Настав вечір. Василько їхав лісом, коні глибоко порипали в сніг і ледве-ледве переступали з ноги на ногу. Василько незабаром помітив, що він їде не дорогою, а так, лісом, навмання. Він став. «Треба конче знайти дорогу,— подумав Василько.— Вернусь назад до саней і звідти поїду навпростець дорогою». Він повернув коні і поїхав назад. Довго їхав Василько проти вітру та снігу, а саней не було. «Я десь узяв дуже соб, а треба трохи цабе»,— подумав він і повернув уліворуч.

В лісі зовсім затемніло. На землі і в повітрі білів сніг та манячили цупкі, замерзлі стовбури дерев, закурених снігом.

Василько їхав, а саней не було. Коні, брьохаючись по заметах та по кучугурах, потомились і стали. Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно. Він заплакав. Навкруги вила хуртовина, бурхав холодний вітер та крутив снігом, а Василькові згадалась тепла, ясна́ батькова хата. Весело горить в хаті каганець. На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає вечерю. Всі такі веселі, гомонять, радіють святечку. Хлопці та дівчата приносять вечерю, поздоровляють з празником, питають про Василька... А може не радість, не щастя гостює в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька; може, батько журяться та сумні-сумні сидять край столу і не їдять вечері. Ох, коли б хоч виїхати з сього мертвого лісу, побачити доро́гу, хату... Василько торкнув коней; коні знялися з місця і нешвидко побрели по глибокому снігу... Але що се? Василько виразно побачив свою хату. Йому видалось, що в маленьких вікнах блимнув вогонь. Василько зрадів і повернув до хати. То був кущ, обсипаний снігом, і здалека видавсь хатою. Василько й руки опустив. Що тут чинити? Він глянув навкруги: здорові дуби стояли в лісі, мов страховища, і звідусюди простягали до нього цупкі чорні гілки. Василькові здалося, що то мерці, закутані білим покривалом, простягають до його свої руки. Йому стало страшно. Враз щось зірвало Василькові шапку з голови, холодний сніг посипавсь йому на голову... То гіллячка зачепила шапку та збила її в сніг.

Тільки Василько наважився злізти з коня по шапку, як десь далеко почулось: а-у-у-у! — і луною покотилося в лісі. А-у-у-у! — відгукнулося з другого боку і довго не вгавало. Василько похолов з остраху. Волосся полізло догори, серце перестало стукати в грудях. Думка про вовків промайнула у його в голові. Він в нестямці затяв коней і зник поміж деревами.

Василько виїхав на узлісся. За лісом було поле. На полі, край лісу, стояв хрест. Василько побачив хрест і зрадів. «Адже я на дорозі... Се дорога до села, де живе мій дядько... недалеко до села...» Василько виїхав на дорогу... Але що се за вогники блимають під лісом?.. Що се чорне ворушиться на снігу?.. Враз коні жахнулись і сіпнули вбік. «Вовки»,— подумав Василько. Він щосили затяв коні і вхопився за гриву... Переляканий, без шапки, запорошений снігом, мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові. За ним навздогінці бігли два вовки, вигинаючи сірі хребти... А хуртовина вила, крутила снігом та заміталa сліди.

III

Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув: він продав ялинку за добрі гроші, а грошей було притьмом треба: треба було і чобіт жінці, треба було і на новий рік дещо купити... Якимові трохи жаль стало Василька, що так любив тую ялинку. Та що вдієш, коли біда: ні в віщо вдягнутися, нічого й кусати...

Олена поралась коло печі, хапаючись, щоб устигти на пору з вечерею.

Ніхто не постеріг, що надворі ішов сніг.

Аж дівчатка, бавлячися під вікном, радісно скрикнули:

— Сніжок! Сніжок! Пустіть нас, мамо, надвір!

Олена та Яким разом глянули в вікно.

— Ой, лишенько! Як той бідний Василько приб'ється додому в таку негоду? — скрикнула Олена.

Яким вийшов надвір. Небо заволоклося сніговими хмарами, рвачкий вітер забивав дух. Яким стривожився. «Коли б ще яка біда не лучилась хлопцеві»,— подумав він.

— Ну, що? — спитала Олена, як він увійшов до хати.

— Завірюха... та, може, ущухне... повинен би Василько над'їхати.

А хуртовина не вщухла. Олена раз у раз заглядала в вікно, вибігала надвір і все зітхала та бідкалася.

Вже смеркалося, а Василька не було.

Олена плакала. І нащо було посилати дитину проти ночі? Наче без тих трьох карбованців і не обійшлось би. Що з тих грошей, коли через їх можна позбутись найстаршої дитини? Олена мучилась і уявляла собі, як Василько збився з дороги, як напали на його вовки, як вони розривають по шматочку її любу дитину... Серце їй обливалося кров'ю, сльози заливали очі. Яким мовчав, але тривожився не менш од Олени. Він щохвилини виходив надвір, вдивлявсь у темряву, прислухавсь, як вие хуртовина, надаремне сподіваючись побачити Василька, почути його голос...

Люди давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день. Дівчатка поснули, дожидаючи вечері; старі сумували, їжа не йшла їм на думку. Хлопець сусідин приніс вечерю. «Просили вас на вечерю батько й мати, і я вас прошу. Будьте здорові з святим вечором!» — проказав він дзвінким голосом, подаючи мисчину в хустці. «А де ж Василько?» — поспитав він перегодом. Олена заголосила. Господи! Всі люди радіють, весело, як бог приказав, зустрічають велике свято. Тільки її побила лиха година, відірвала від неї любе дитя й кинула його в хуртовину на поталу вовкам-сіроманцям. Усю ніч сум літав по хаті, шарпав за серце бідних людей та не давав їм спати...

IV

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч з землею. Вітер стих, і чистий свіжий сніг сріблом сяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралась на різдво у білу сорочку.

Скоро розвиднилось, Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намоглася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якима та в Олени. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити який слід Василька. Але всюди було рівно, біло; сніг блищав, аж очі боліли глянути на його. Вони в'їхали в ліс. Олена пильно дивилась межи дерева; їй все здавалося, що вона бачить то сани, то свитку Василькову, то кінські ноги...

— Коли б хоч їхав хто,— обізвався Яким,— розпитали б, чи не бачив чого в лісі.

Зустріли якогось жидка однією конячкою. Яким розповів йому своє горе та почав розпитувать.

— Я бачив зламані сани, а на них ялинку,— сказав той.— Подайтесь лісом управоруч.

— Ой, нема вже мого Василька, нема моєї дитини! — заголосила Олена. Той крик серця болісною луною розлігся в Якимовому серці.

Ще здалеку заманячили на дорозі поламані сани, зазеленіла присипана снігом ялинка. Яким під'їхав до саней. Олена перша зіскочила і почала припадати до саней та тужити на ввесь ліс. Яким стояв, сумно схиливши голову. «Так,— думав він,— Василька з'їли вовки»... Враз щось під'їхало. Яким озирнувсь і не хотів вірити своїм очам. Перед ним стояли його коні, а на санях сидів Петро, братів наймит.

— Ти звідки взявся тут? — скрикнув Яким.

— Та хазяїн послали мене по ваші сани. Ще й казали і сю ялинку відвезти до пана... Василько обламався учора, збився з дороги і ледве добився до нас уночі.

— То Василько живий?! — скрикнули разом Яким і Олена.

— Та вже ж живий... Оце недавно поїхали вдвох з нашим Омельком додому.

— Чи ти не брешеш?!

— Хіба ж я пес — брехати? — образився Петро.

— Слава тобі, господи! — зраділи бідолашні.— Слава тобі, господи, що він живий!

Петро взяв ялинку на свої сани, а поламані сани примостили на Якимових. Яким вйокав на коні, поспішаючи додому.

Василько вже був дома. Яким та Олена плакали з радощів, обіймаючи Василька. «Ми вже думали, що не побачимо тебе»,— казали вони. А Василько весело щебетав, оповідаючи свої пригоди в лісі.

П'ЯТИЗЛОТНИК

ОПОВІДАННЯ

Посвята моїй любій матері

Смерклося. Рожевий на заході край неба м'яким блиском осявав морозне повітря; останнє світло помершого дня, продершись крізь шибки до хати, ледве-ледве змагалось з сутінями, бо в хаті вже таки добре посутеніло.

Хима, сидячи на ослінчику, підкладала солому у грубку. Веселе полум'я жваво стрибало по соломі, осявало старе, борознами поране обличчя Химине, плигало по стіні золотим зайчиком. У хаті було тихо: лиш солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом.

— Старий!..

Тихо.

— Хомо! — голосніше обізвалась Хима.

— Агов!

З-за грубки почулась шамотня.

— Я оце сиджу,— почала Хима,— та й думаю, що в нас борошно минулося... Тільки в нас хліба, що на полиці...

— І я не про що ж думаю... та що ж ти вдієш, коли не вродило... Доведеться пу́дити... Візьми в жида пуд та й поклади карбованця з сороківкою... А де тії гроші?..

Хима тихенько зітхнула.

І знов стало тихо в хаті. Старі хоч нарізно та все про одно думали: свій хліб минувся, а купити ні за що...

«Починається!..— думав Хома.— Оце він саме починається, той час, коли не стає хліба, нема й заробітків, час журби та горя, коли чоловік хотів би, як муха, зслизнути на зиму, щоб якось перетривати лиху годину».

Щороку сутужно Хомі, щороку не стає свого хліба, а сього року таки зовсім погано... І не дивниця, бо сього року недорід. Поля, звісно, обмаль: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур — толока, в кожній руці по шнурові. Ще як вродить, то потягне хліба до весни, а сього року жито вродило обрідне, ярину град вибив... Змолотив Хома жито, переміряв та й зажурився, аж сумно йому стало та страшно: жита усього було десять мірок... Коли б же хоч тих десять мірок змолоти — усе було б хліба на який там час, а то й насіння треба лишити, треба і в гамазеї вернути, що винен... І так уже з тим хлібом поводилися обережно, так стереглися, щоб і крихіточка не загинула марно, а не стало... От лежить на полиці останній буханець хліба, а в діжі, де була мука, лиш пилочок біліє насподі, може, змете баба на галушки...

Воно не так страшно без свого хліба, коли б заробіток був! Ба, якби заробіток! А тут, як на лихо, і заробити ніде. Покликали його раз до двора дрова різати, дали за цілий день важкої праці сороківку — і за те спасибі, коли б частіше кликали!.. А хліб же тепер — не дай, господи,— дорогий, не знати, чи кусати його, чи дивитись на його...

— А йди вечеряти, старий! — перепинила Хима гіркі Хомині думи і поставила на припічок горщик з гарячою бараболею в лушпинках. Біла пара хмарою звилась над горщиком, а старі, присунувшись близенько до нього, руками вихоплювали гарячу бараболю і, мачаючи в сіль, їли... Запивши вечерю холодною водою з кухлика, Хима та Хома обернулись до образів і почали голосно шептати молитву та важко зітхати, дякуючи богові за хліб насущний...

Другого дня припало свято — введення. Хима завилась гарно наміткою, заколола її здоровими шпильками з червоними головками, взулась у червоні чоботи і подалась за Хомою до церкви на службу божу.

Золото на образах та на ризах у батюшки, палаючі свічки, синій дим ладану, що виповнює вівтар та хмарою літає по церкві, співи, шептання молитов навкруги — все те робить дивне враження на Химу; вона чує, як її серце м'якне, тане, мов той віск палаючої свічки... Старечі уста непомітно ворушаться, з повного ущерть серця раз у раз вириваються глибокі зітхання...

Виходить батюшка і читає проповідь... Хима не розуміє гаразд, про що читають, але вона знає, що читають про святі речі, і те читання видається їй жалібним, таким див-

но жалібним, що повне Химине серце виступає з берегів, лице жалібно кривиться, і сльози мимохіть котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо... Хима виймає з-за пазухи хусточку, обтирає сльози, голосно сякає ніс... І дивна річ! З усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися, виявляючи тим сердечну скруту та жаль за гріхи свої тяжкії...

Виплакавшись красненько, всмак, Хима потроху розбирає, про що читає батюшка. О, про недорід читають... Де се? У нас?.. Ні, в якихсь чужих сторопах... І там люди голодують... Господи! Всюди лихо товчеться, а там таки справжнє лихоліття... голод... Добре, як хто має спроможність запомогти чим, а нам коли б самим з голоду не загинуть...

Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, про яких читав батюшка, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей, без крихти хліба, як і їм, може, доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба...

По обіді Хома взявсь за псалтир, а Хима відчинила скриню та заходилась там порядкувати. Вона переглянула сувої полотна, півмітки, що напряла сеї осені, розгорнула і знов поскладала шмаття та одежу, що придбала собі на смерть... Далі з самого споду вийняла якусь ганчірку, зав'язану вузликом, і поклала її на коліна. Усмішка щастя розіллялась по обличчю в старої; вона обмацала вузлик, обережно розв'язала його і вийняла звідти старий білий п'ятизлотник. Довго розглядала Хима той п'ятизлотник, обертаючи його на всі боки, здмухуючи з нього порох. Давно-давно, як ще вона віддавалась, бабка її кинула їй того п'ятизлотника на посаг; з того часу «білі гроші» перетривали не одну лиху годину, а Хима таки не видала їх, заховала, як найдорожчий скарб. Вона знає, нащо ховає тії гроші: ото, як дасть бог дочці її, що недавнечко одружилась, дитину, та ще й дівчинку, баба подарує того п'ятизлотника внучці, бо вже бог знає, чи діжде вона кинути ті гроші на посаг унучці. Матиме внучка пам'ятку, знатиме, що мала бабку... Не раз і не два марила Хима над сією думкою та звикла до неї так, що вже й не уявляла собі, як можна іншим способом розлучитись з п'ятизлотником... Хима оглянула гроші навкруги, погладила їх пестливо, наче кохану дитину, і, осміхаючись, завинула в ганчірку та сховала в скриню.

А Хома не довго читав. Гіркі думи та тривога не давали йому спокою: він закрив книжку і задумався. Де його взяти грошей на хліб? Заробити ніде, позичити — ніхто не позичить, а без хліба не можна. До всього чоловік звикне, без усього обійдеться, а без хліба — годі обійтися... Ся думка мулила йому серце, йшла за ним усюди, як тінь, гризла його, як іржа залізо... Хома цілий день ходив, мов зварений, не знаходив собі місця... І Химину душу точила тая ж думка, але Хима теж гризлась тихцем і ніби не знала, чого Хома нудить світом...

Полягали старі спати, та не спалося: окраєць хліба з полиці ліз перед очі, обертавсь на всі боки та мов примовляв: «Подивіться на мене, який я малий, нема чого й кусати, та ще й останній!..» Порожня діжа з борошна перевернулась догори дном, і навіть пилочок не сипався з неї...

Не витримав Хома.

— Химо, ти спиш? — поспитав він з печі.

— Не сплю... а чого там?..

— Та бачиш, я думаю, чи не взяти б нам у Берка хоч пуд муки?

— А за що ж ти її братимеш?.. Жид набір не дасть...

— Набір не дасть... та я думаю... і навіщо ти ховаєш того п'ятизлотника?! Доложив би трохи, а може б жид почекав решту, от і був би пуд муки...

Хима аж скочила на полу, мов опечена.

— Не дам!.. І в голові собі не покладай!.. Зроду не дам! Голодом буду моритися, на картоплі охляну, а п'ятизлотника не дам!.. Не на те ховала я його тридцять літ, щоб тепер жидам віддати!

— Ховай, бабо, ховай! Заховаєш, лихий знає, кому!.. А тут аж шкура на голові болить від тих думок... Ховай, не давай!..

Хома був сердитий: він довго перевертавсь на печі та все бурчав щось сердитим голосом...

Хима аж упріла, їй аж душно стало від одної думки, що її скарб, її п'ятизлотник, який вона так довго ховала, який марила віддати лиш коханій унучці, міг би перейти в жидівські руки.

І вже не думка про хліб, а про той п'ятизлотник не давала спати Химі. Не спав і Хома через «білі гроші».

Хліба не стало: доїли останню скибочку. Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною картоплею, аж

охляли без хліба. Хома ходив, як ніч, нічого й не говорив до Хими; мовчала і Хима, та думи її близесенько літали коло одного осередка, перестрівались та, здавалось, розмовляли межи собою... Хима знала, чого сумує старий, що в нього на думці, а Хомі довідне було звісно, що робиться в душі старої, мов він заглядав туди... І не диво: живучи вкупі тридцять літ, вони стали схожими одно до одного, розуміли одно одного, як самі себе.

«Господи! — думав Хома.— Коли б хто заглянув у хату; може б мені трохи полегшало, якби почув людську мову, а то таке, що хоч за пояс та на горище...»

Але ся думка зараз налякала його: тут самим нічого їсти, а, борони, боже, трапиться гість, тоді чим хоч приймай, іно сорому наберешся... Та химерна доля, мабуть, підслухала бажання Хомине і не дала йому довго міркувати над тим, чи добре буде, як з'явиться гість, чи ні, бо двері рипнули, і гість став на порозі...

— Здорові були, сват!

— Здорові будьте й ви! Яким се побитом? — здивувався Хома.

— Привіз січку різати до жида... а ваша Зінька й каже: заїдьте там, тату, до старих, перекажіть, що я, хвалити бога, здорова, та поспитайте як там їм живеться... От я й заїхав до вас, свате! А де ж сваха?

Хима вилізла з-за печі.

— Як вас бог милує, свате?.. Що там сваха? А моя Зінька?.. Та сідайте ж бо! — припрошувала Хима, а в самої вертілось на думці: «Головонько ж моя бідна! Чим же я прийматиму свата? Хоч виколупай з пальця, а дай!..»

Хома балакав зі сватом та все якось чудно та неспокійно поглядав на стару: він пам'ятав, що сват завсіди частував його горілкою та що й йому годиться як слід прийняти гостя. Хома таки не витримав: як тільки Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней.

— Стара! — почав він тихим та несмілим голосом.— Годило б ся почастувати свата чаркою...

— Та вже ж годило б ся...

Хома замовк та все чухав потилицю.

— Може, там у тебе де є, Химо, хоч на кварту...

— Адже ти знаєш, що нема... Возьми пляшку та біжи до корчми, може, шинкар дасть набір...

— Навряд! — сказав Хома, але взяв шапку та пляшку і пішов пробувати щастя.

Лихий та збентежений повертав Хома з порожньою пляшкою з корчми: шинкар не дав набір. Хома викликав Химу в сіни і показав їй порожню пляшку...

— Знаєш що, Химо... знаєш що, стара...— улесливо шептав Хома.— Свата не можна пустити без чарки... Винеси мерщій твого п'ятизлотника, я духом примчу горілку, ще й здачі тобі принесу... Бо, бачиш, не можна ж так...

— Се смерть моя, а не чоловік! І чого ти напосівся на того п'ятизлотника? Казала не дам — і не дам, і край!.. Хоч забий мене отут — не дам!..

— Дай, кажу!

— Не дам!

— Дай!!

— Не дам, не дам і не дам!

— Тьфу, сатано!..

Хома плюнув і, хрьопнувши дверима, вийшов надвір. Злість попяла його серце, йому було досадно і на жінку, і на того п'ятизлотника... А вернутися без горілки ніяким побитом не можна. На щастя, трапився кум і позичив на кварту...

Стара зварила бараболі, і так-сяк прийняли свата.

П'ятизлотник перетривав ще одну небезпечну годину, та на те, мабуть, щоб стати причиною незгоди між чоловіком та жінкою... Хома ніяк не міг вбгати в голову думку, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші, невеликі, правда, але все-таки можна залатати ними хоч одну діру в господарській потребі... Хима трусилася над своїм скарбом, над своїми «білими грішми»; вона так звикла до своєї мрії подарувати п'ятизлотника внучці, що намагання видати п'ятизлотник на що інше дратували її, гнівали несказанно.

На другий день пішов Хома по сусідах позичати хліба, та ніхто не дав: кожному сього року сутужно, в кожного недорід поменшив хліба. Пішов Хома до жида, так, без великої надії, пам'ятаючи приказку: «Тільки в мене рідні, що жиди одні». Але й жид не дав: «Багато, каже, набрали в мене люди без грошей, а ніхто не квапиться віддавати»... Нохнюпившись, поплентавсь старий додому з порожніми руками, та й не гадав, що вдома чекає його нове лихо: соцький з десятником прийшли правити подать...

— Почекайте, люди добрі,— благав Хома,— я віддам... А тепер, їй же богу, не маю... Хліба шматочка нема... Самі

знаєте, який тепер рік тяжкий: нема хліба, нема де й заробити...

— Ми вже се чули, старий! Давню пісню співаєш! Нам що — нам хоч ригни, а дай, нам начальство велить, і так уже наслухалися за тії недоїмки! — загомоніли сільські посіпаки.

— Та що ж ви візьмете, коли в мене й копійки зламаної нема за душею!..

— Знайдемо, що взяти... Дай, діду, хоч частину грошей, бо заграбуємо одежу.

— Кажу ж вам, що не маю! — скрикнув в роз'ятренні Хома.

— Не маєш?.. Добре! Гей, бери свиту з жердки! — крикнув соцький на десятника.

Десятник прискочив до жердки і потяг Химину свиту.

— Не руш! — скочив Хома до десятника і вхопив за свиту.— Не руш! Я не допущу, щоб у мене грабували одежу... Ей, Химо, давай твого п'ятизлотника сим невірам, бо вони й душу витягли б з чоловіка!..

Хима, що стояла досі німа та бліда, як смерть, почувши про п'ятизлотника, прожогом кинулась до скрині, впала на неї і міцно вчепилась за віко.

— Не дам! — крикнула вона.— Не діждете взяти п'ятизлотника!

— Пусти! — штовхнув Хома жінку.— Я сам дістану!

Але Хима міцно, мов кліщами, вчепилась руками за скриню, і Хома ніяк не міг стягти її з скрині.

— Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло! — кричала Хима.— А п'ятизлотника не дам!

Десятник, недовго думавши, закинув свиту на плече і подався з соцьким з хати.

Хима сиділа на скрині бліда, аж жовта, тремтяча та перелякана; руки заклякли на віку, посоловілі очі нестямно дивились на двері.

Хома важко дихав, аж сопів; він постояв мовчки на місці, далі насунув шапку і вийшов з хати, хрьопнувши дверима...

Лишившись сама, Хима заплакала. «Господи,— думала вона,— за що на нас звідусюди саме лихо, сама біда? Чим ми прогнівили тебе, боже, що отак на старість караємось?..» Сльози котилися по її старому виду, капали на скриню, на запаску, а вона сиділа сумна, як сам сум, і забула вже про

той скарб свій, про п'ятизлотник, який недавно боронила від ненаситних зборщиків...

Вечір захопив її на скрині, темрява оповила хату, а Хима не світила світла, їй було не до світла...

Ввечері прийшов Хома, хмурний, як небо восени. Він мовчки сів на лаву і задивився в куток.

— Хомо!

Тихо.

— Хомо!

— Ну?

— Я оце надумала... Пішов би ти до пана, попрохав би грошей на відробітки... Може б він і дав. От завтра субота, підуть люди до рощоту, піди й ти та попроси гарненько, може змилується...

— Ет, не дасть!

— А ти піди, попроси красненько, може, й дасть...

Старі замовкли, але надія на панську ласку ледве примітним промінням осявала їм серця, зцілюющою водою покропила сердечні рани...

Другого дня ввечері вертавсь Хома від пана.

— Ну? — зустріла його на порозі Хима.

— Дав! П'ять дав на відробітки, на буряки...

Хима перехрестилась.

Щасливі зараз наряжались відібрати свиту, а на решту купити кукурудзяної муки на малаї, бо житня дорога. Хоч не хліб, а все ж веселіше буде, ніж на самій бараболі.

Повечерявши, старі полягали спати.

Та не спалося старим.

Усе, що пережили вони за сих кілька день, ставало тепер їм перед очима, як на долоні. Поки голод зазирав їм у вічі, вони силкувались одвернутись від його, боялись думати про його... Тепер, коли несподівана поміч дала їм спроможність хоч на кілька день позбутись гірких клопіт про шматок хліба, вони з цікавістю розглядались у свому лихові, самі зазирали в вічі свому ворогові, бо він і тепер ще маяв над їми своїм чорним, сухим крилом...

«А що було б,— думав Хома,— якби й пан не дав грошей? Невже гинути з голоду?.. Що то — голод? Невелике слово, а страшне... Ще ми, хвалити бога, не зовсім гинули, а й то так було гірко, так важко, що, здається, вибіг би на вулицю та й гавкав, як пес... А кажуть, в якійсь стороні тепер голод... Справжній голод... І не село, не два, а, кажуть, сила людей без скибочки хліба, мруть з голоду...»

Хома не знав, у яких се сторонах голодують люди, якої вони віри, якою мовою говорять, він лиш чув, що вони голодні, і йому ввижалася сила голодних, змарнілих, сумних людей, що з туги та голоду мало не гавкають, як пси, і нізвідки поради немає бідолашним...

«Виставили в церкві карнавку,— думав Хома, і дав би чоловік на тих голодних що змога, та що ж — дай, голоде, хліба!..»

Хима лежала на полу, розплющивши очі, і в її голові снувалися думи: «Роздобув, хвалити бога, старий трохи грошей... Хоч на який час утихомириться, а то й дихати не давав мені з тим п'ятизлотником. Намігся водно: дай та й дай!.. Та що з тих грошей? Не надовго й вистачить, треба картоплею намагати... Добре, що хоч картоплю маємо... А у тих голодних, що читали батюшка в церкві, мабуть, і картоплі немає! От десь горе: ми ще самі, двоєчко нас, а то, борони боже, сім'я велика, діточки дрібні, пищать з голоду, а тут ні крихіточки, ні росиночки закропитися... Якби ближче, дала б з мірку картоплі... З щирої душі запомогла б... Ох, бо й я знаю, що то голод, а там, видко, ще гірше діється...» І перед очима Химиними просувалися картини, одна одної сумніші, одна одної страшніші; і її серце умлівало з жалю за тими голодними, хоч невідомими їй людьми... «А може...— і в голові її промайнула думка.— Ні-ні! — відганяла Хима непрохану думку, що лякала її своєю незвичайністю.— Не дам!.. То не моє, то внуччине... А може...» Стара заклякла, увірвавши думку, та мов прислухалася, що скаже серце, як погодиться з думкою...

«Господи! — думав Хома.— Чого ті голодні ввижаються мені сьогодні? Може, се мана яка? Воно годило б ся запомогти, бо ситий голодному не вірить, як кажуть, а з миру по нитці — голому сорочка. Кортить мені сказати щось бабі, так боюся... Вона вже й так лиха на мене за того п'ятизлотника... А може, сказати?..»

— Химо! — насмілився Хома.— Ти спиш?

— Ні, чогось мене сон не бере...

— І я не засну... верзеться всячина... голодні ввижаються з тих країв, де голод...

— Се справді! Й мені вони на думці вертяться... Мабуть, горюють там, бідолашні?!

— Атож! Знаєш що, Химо? Я думаю...

— Про п'ятизлотника?

— Еге ж... якби нам його... тее... в карпавку...

Обкладинка збірки творів М. Коцюбинського «Ялинка» (К., 1909)

Хима не відповідала. В хаті стало тихо; Хома чув, як калатало його серце, бо він трохи налякався своєї сміливості.

— Віддамо... Як має піти на що інше, хай лучче йде на голодних. Завтра віднесу до церкви.

— Отак краще! — вільніше відітхнув Хома.

Старі помовчали, зітхнули глибоко, а трохи згодом поснули.

Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як око, і знов загорнула. Її руки мимохіть зробили рух до скрині, але вона спішно підняла їх і сховала вузлик у пазуху.

Після служби божої Хима наблизилась до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятизлотник, потримала його в руці й укинула в карнавку.

Цок!..

Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той згук «білих грошей» лупав в її ухах, але на серці в неї стало і радісно, і весело, мов на великдень.

Перехрестившись до образів, Хима неспішною ходою подалась додому...

* * *

Того ж таки дня піп виймав гроші з карнавки. Побачивши межи мідяками срібний п'ятизлотник, він немало здивувався.

— Дивіться,— казав він, розглядаючи старі гроші,— а я й не знав, що межи моїми парафіянами є такі багатирі!..

1892, с. Лопатинці.

ЦІПОВ'ЯЗ

ОПОВІДАННЯ

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішалися з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осінне сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолинках було ще чорніше, ще сумніше... Десь далеко, край небосхилу, здіймалась сива імла, виповняла повітря... Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою... Вогкий холод зціплював кров у жилах, доймав до костей... Вгорі — темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більш нічого...

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ся сумна картина мимохіть насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові якраз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про се, і поспішився за волами, що саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився біля парубків. Нічліжани вечеряли, чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо лісу не було поблизу. Семен витяг з торбинки хліба, кілька яблук і намацав насподі шматок сала, котрого він не клав туди. «Домна!» — промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь загрів його серце, осяяв пітьму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, се його Домна піклується про його, сирота, наймичка, що служить разом з ним у дворі; його люба Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така неоднакова доля?..

Семен стривожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. «Дурні думки», як він називав їх, «дурні питання», на які він не вміє дати відповіді, починають мучити його, заколочувати спокій, гнобити серце й мозок.

— Хай йому цур! — сплюнув Семен і рішився відкарускатись від дурних думок. Він глянув на зоране поле і сливе силоміць напрямив свої думи на щоденну роботу. «Скільки-то ще доведеться виорать панського лану? Чи вспіємо за два дні?.. Де там, де там! Ще того поля — безмір! І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому се так, що пан має необмежені грунта, а мені не дав бог і клаптика землі?» — непомітно для себе звернув Семен на тую ж стежку. «От тепер,— марив Семен,— пан сидить десь біля стола в гарній теплій хаті, а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смачні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?.. Боже! — схаменувся Семен.— Чого мене такі думки морочать? Адже розумні письменні люди (хоч би й брат мій Роман — нащо письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, знають, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те, що я — темний — дивлюсь і не бачу, мов той заєць, що лежить, витріщивши очі, а нічого не бачить... Тільки.. тільки...

Чого ж се бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого се так? Чого?..»

Семен лежав горілиць, звертаючись з своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадались Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань.

Се було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а він, лежачи в холодку під полукіпками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку. Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнулась з рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукіпками, в житі, почулась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторошив вуха.

— Нема там, доню, хоч шматочка хліба? — виразно почувся старечий голос.

— Нема, мамо... Таже вчора поїли... — розтявся дзвінкий, але сумний-пресумний голос.

Затихло.

— Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки ж то день морились голодом... а сьогодні й рісочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно... А тут жни... Господи! Чи тому богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І... де... та смерть... моя... заподіялася?..— Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

— Цить, доню, цить... не сварися з богом... перетерпімо...

Семена зняла цікавість, і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихеньку обійшов полукіпок, наблизився до жита і заглянув, що робиться на ниві. Картина, яку він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукіпком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якось зразу, дитячим чутливим серцем збагнув весь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він се якось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Сквапно, хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і, весь червоний, засоромлений, наближавсь до жінок.

— Тітко!.. не плачте, тітко... ось хліб.

Семенові здалося, що то хтось другий проказав тії слова,— таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих, ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати... Кров прилинула йому до голови, в ушах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувсь назад... Він біг стернею, наче тікав від кого, і чув, що йому чогось соромно, що в серці здіймається злість, а проти кого злість — він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чім-небудь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

— А-а, ти, бісова худоба, бодай тебе вовки із'їли!.. А куди?..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула і побігла далі, а Семен й не бачив сього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням, чого се одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

«От якби я був паном,— марив Семен,— я б мав багато-багато грошей, хліба, усього... Я б конче дізнававсь, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. «Їздитиму,— каже,— в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!..» Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, він мені прокаже...»

І так притьмом забаглося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля раніше, ніж звичайно.

Романко зареготався зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

— А що мені даси за науку? — поспитав він брата.

— Та що ж тобі дати?

— Сопілку даси?

— Дам! — рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

— А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!..

— Дам! — згодився Семен і на се.

Романко налапав на полиці стару, заяложену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступився Семен до граматки і силкувався таким самим, як в Романка, голосом проказувати за ним: аз, буки, віди... Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, яких він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх уві сні, ніж увіч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти докупи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка — і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти як треба. «Осе,— думав він, наморившись по лекції,— поки станеш паном — треба балакати по-пташиному. Кра-кра! — згадав він склади.— Се зовсім, як ворона. Або: ку-ку! — наче зозуля кує». Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че-че-че!.. зацвірінькав горобець: цвірінь! цвірінь!.. «Невже й це було нині в книжці?.. Ні, не було, се, мабуть, завтра буде...» — думав сонний хлопець, засипаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а все ж посувалося. Однак, невважаючи на те, що Семен поборов перші труднації синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з презирством здвигав плечима, лаявсь «мудьом солоним» та «нерозчовпою», а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують з тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати

«по-панськи», і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово. Йому часом чудно було слухати, як Романко хвалився хлопцям своєю панською мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким «панським» словом, бо йому здавалось, що воно ще поганіше бринітиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі «двір», такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як «мужики», проходячи повз двір, здійматимуть шапку та кланятимуться панові... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях «мудьом солоним». Потому купить дві пари баских коней та візок з шибками, поїде в містечко й закупить в жида крамницю з усяким добром... Ні, краще він одурить жида, скаже йому: «Прийди завтра за грішми», а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть... А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків «у шори». Що то таке — «взяти мужиків у шори» — Романко й сам не знав. Він чув сей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добром яким.

Семенові непоганим видалось мати «двір» високий, мов дзвіницю, та їздити впротяж баскими кіньми, але він плекав інші мрії в дитячому серці і якось несміливо звірився Романкові, що хоче бути багатим паном, аби запомагати бідних.

Романко зареготавсь спершу, потому вилаяв його «мудьом» і відтяв впевнено, що таких дурних панів немає й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть-то зменшилась. Оден випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку — стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що не хто, як мати, заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини. Не так, як батько, якого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком — своїм пестунчиком. Тому-то Семен звик більш вірити неньці, ніж батькові, більш шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвітською жінкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала «адеськими шарлатанами» і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвітщини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства,— і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю — вивести сина «в люди», себто в писарі при волості або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить з чоловіком, і заприсяглась не попустити хоч Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчились або в клуні, або в садку чи деінде. Але одного разу надворі було холодно, і вони розташувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, почувши як її Семенко слебезував з навісної книжки.

— А се що? — скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жахнулись з несподіванки.— А се що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю-мужичкою?! Так ти ж не діждеш, сякий-не-такий сину!..— І Наумиха, як оком мигнути, вхопила граматку та вкинула її у піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спахнула ясним полум'ям, аж в хаті стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

Все той старий виробляє... З глузду з'їхав на старість, чи який хрін... Бач, яке вигадав: дітей вчити, в пани виводити!.. Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?.. Та зроду-звіку сього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергічно, що не раз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки: «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть — і мати, і Романко? Невже я мусив би відцуратись рідної неньки,

ставши паном, через те, що вона мужичка?.. Та бог з ними, з тими панами! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилось мені те вчиття...»

І Семен зважився залишити назавжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про «Правду та кривду», аж поки Семен не поснув у неї на колінах, забувши уві сні свої турботи дитячі...

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пустить. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття.

— Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі додолу, а далі наважився:

— Ні, не хочу...

— Чому ж ти не хочеш?

— Так, не хочу...

— О, це ще... ціпов'яз! Родився мудьом — мудьом і вмреш! — сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям:

— Двох синів маю, та... з одного дерева і хрест і лопата, мовляли ви... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний... От — малий ще, а куди хочете «прошеніє» напише... Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете... Одно аж у «Крестьянское присутствіе» подав! І приняли! Аякже!.. Я ще виведу його в люди, як дасть бог прожити... Ну, а молодший, Семен — той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано — ціпов'яз!

Росли брати, зростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Неоднакову вдачу мали. Щирий та щедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата — на все

одна відповідь: «А що даси?» Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно, в дрібничках. Видурить що в його та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотньо, не маючи й межи хлопцями приятелів. Сопілка та думи були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. «Чому?», «Навіщо?», «Чого?» не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання... Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, яку батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років, Семен починав уже двадцятий рік, коли старий помер, лишивши грунт — шість шнурів — синам. Романа теж проженено тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля — та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусив йти у найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... «Босий дохід, а голодна харч; зрання води, в полудне пити, а ввечері бити»,— як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі грунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі (катеринку, може, позичить Роман, а п'ятдесят пан почекає), одружиться з Домною і якось, дасть бог милосердний, стане на ноги!.. Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на рівні ноги й прокинувсь з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених росою плугах, блищало по лемешах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо румигали. Тільки яри та провалля, повні пітьми,

туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолився до неба, загорнувся у свиту і заснув твердим сном натрудженого робітника.

* * *

Першої неділі після цього відпрохався Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським писарем, він ще більше почав цуратись «мужицької» компанії, а водився з дяком, фершалом та прикажчиками з економії. Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчя з русявим волоссям на голові, підстриженим «під польку».

— Що там, оборались?..— байдужно обізвався Роман до Семена.

— Та ні ще... ще буде на деякий час... А я оце до тебе, Романе, за порадою...

— А що там таке? — скинув догори бровами Роман.

— Та то бачиш... склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і п'ятдесят... Не вікувати ж мені, думаю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

— Що суміжні з моїм полем? — скрикнув Роман.

— Еге!..

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто ж? Отой ціпов'яз має видерти в нього з-під носа ту землю?.. Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

— Ну, та що? — нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата,

— А я, бач, й прийшов попрохати, чи не позичив би ти мені катеринку?.. Я тобі дурно не схочу... П'ятдесят пан обіцяв почекати: на́ рік, може, спроможуся віддати...

— Не дам!.. не маю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі ба́нок який, що йдеш до мене по гроші? — кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова.

— Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на різдво!.. Жиди позичать!..

— Найкраще... йди до жидів, йди... най позичають!..

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші... Та всі, які єсть!.. Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!.. А проте — треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Так чи інак, а земля мусить бути його власністю!

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затявся, що не продасть землі нікому, опріч Семена, бо Семен умовився та дав завдаток, а пани Янковські не звикли ламати слова. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутій і т. ін. Пан не похитнувсь. Роман, лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

«От і купив, от тобі й нива! — думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля.— І як це могла лучитися мені така пригода?! Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести... І це я з моїм розумом ловив гави, коли таке, що не вміє штирьох докупи скласти — ціпов'яз, — з зубів видер мені ниву!..»

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемешем ріже поле скибу за скибою. «Ні, він не землю крає, він серце моє крає»,— думає Роман. І йому одну мить здається, що він почув би тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко-далеко, геть за чужі різи!.. А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська — то одна Романова нива; а на тій ниві росте-зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте угору від надії, а в кишені

немов бряжчать уже грошики любі... «Ні, не моя нива! не моя! а того... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!..— скаженіє Роман.— Хай!.. і гроші дам!.. аякже, дам!..» А тим часом по голові снуються якісь думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх... «Хай купує!..»

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті, він стає, рішуче б'є себе по кишені і каже, якось непевно осміхаючись: «Дам!..»

Роман зараз-таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, якої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувались трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді Семен купує землю, а якщо купує, то скільки потребує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

— Гроші єсть,— сказав він, зараз же ховаючи пулярес,— та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх й волом не затягнеш!.. Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт... Тепер, якщо потрібні тобі гроші, побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш у жидів... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж в голові засвербить від того процента... Я... чому? Я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода... Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці... Тепер комерція!..

— Світ такий! — сердито обізвалась Наумиха від печі.— Світ усе однаковий, то йно люди такі настали... Що брат, що жид — одна ціна!..

— Цитьте, мамо!.. Він таки правду каже, що без процента ніде не позичиш. Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові... Та, може, він й спустить мені дещо. Кажи,

Романе, по-божому, що візьмеш на рік від сотні? — обернувсь Семен до брата.

— А що тобі казати?.. Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто — сто двадцять...

— А я ж не казала?! — сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком в піч.

Семен чухав потилицю. Багато! Сильно багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського процента...

— Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може, жид й дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запхнув гроші в кишеню. Хіба він набивається з грішми?.. Не хотять — і не треба! Баба з воза — коням легше... Ого! Гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні пити не просять... Ет, хотілося зробити вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть... А тут — на тобі: процент великий!.. Глядіть меншого!..

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жахнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

— Та годі ж бо, годі! Навіщо гніватися? — укоськував він Романа.— Я йно казав: коби менше; а як не можна, най буде, як хочеш! Куди там мені по жидах бігати!..

Роман втихомирився.

— Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того грунту, що купуєш,— казав Роман, дивлячись вбік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка.— Я другому зроду-віку не позичив би!..

Закликали свідків, принесли могорич; коло столу знялась бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись й словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

«Справді світ інший настає,— думала стара,— бо брат з брата дурнісенько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні бога. Коли б ще Семен не зашморгнувся тою позичкою, як налигачем за шию... Щось мені тая катеринка, як жарина, пучки пече,— думала вона, загортаючи в хустину гроші, що дав Семен до сховку.— Не моя це дитина,

не моя! — казала стара собі, стежачи очима за Романом, що, непевно осміхаючись, виходив у двері.— Не йму я йому віри, не правдою він дише».

А Роман йшов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував... «А земля таки мусить бути моєю!» — закінчив він рішуче і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружився з Домною, кинув службу в економії і, оселившись в батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз з вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити грунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

* * *

В хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, нерівно осяває хатину. Гарно та мило в такому напівсвітлі, примостившись ближче до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечором. Згадки самі зринають в пам'яті, слова самі іллються. Отож і Наумиха з невісткою, сидячи за кужелем, звірялися одна одній з свого колишнього... Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазирала крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті.

І чому той спокій, тиша тая не увіллються в серце Семенове? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям, чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других, чужих людей, щастя, що, може, й не доведеться Семенові побачити його?.. А хіба він знає, чого се так?!

На якийсь час після того, як він одружився з Домною, «дурні думки», що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастям з любою дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, бог зна звідки, знов з'явились ті думки, обсіли його, намагались відповіді.

«Мені ще добре,— думав Семен, сидячи на лаві в кутку,— мені ще добре: маю хату, маю поле, та й небагато на нас двоє треба... А скільки ж то, боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сім'я велика... А що мені до того?.. Що мені чужа біда?.. Як-то що? То йно тому котові, ще лежить на припічку, до всього бай-

дуже... А я людина... І дивні ті люди: бідує, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не запобігає лихові... А що ж робити? Як робити?.. Та хіба ж я знаю? Е, коби-то я знав, я б, здається, на видиму смерть пішов, я б, здається, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити-скніти, сумно бідувати без надії на краще!.. А мені що? Аби мені добре, а там — про мене!.. Це знов обсіли мене дурні думки... І що мені робити з ними, навіщо вони мені?..»

Семен узяв шапку і вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цею душною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздоллі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежею, чекаючи, поки не збудить його весна... Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люди не мають ланів, у них усе різи. Нащо одному такого поля? Хіба для розкошів, бо цього поля стало б на сто чоловіка... Оден розкошує, другий сльози ковтає... Де ж та правда в світі божому?.. Течія думок Семенових знов попливла в той бік, куди звичайно зверталась, скоро він починав думати про поле. «Чи я божевільний? — спинився урешті Семен.— Тьфу, відкаснись, сатано! На що не гляну, про що не помислю — усе зведу на одно... Коли б уже та весна швидше приходила, може б за працею не лізла в голову всяка нісенітниця!» — казав Семен, повертаючись додому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле. Подався і Семен з плугом на ниву. Побіч з ним, на своїй різі, орав Роман. Семенові було гарно. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою з-під нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись. Семен обчищав істиком леміш та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба — воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води. А землі з кожним роком усе меншає та меншає. Не те, щоб менше ставало її на світі, а ділять її межи собою мало не на грядки, бо

на світі дедалі стає людніше... І що воно буде, як люди отак пошматують землю, з чого вони хліб їстимуть тоді? Погана справа. Треба землі і то конче треба. Де ж її узяти?.. А ці розлоги, що розкинулись ген-ген горами та долинами, скільки оком захопиш!.. Адже то панське!.. Хіба що? Хіба та земля, де орю я, Роман, усі люди, не була колись панською? Була панська, а тепер людська. Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю... Та як же так? Прийти — віддай землю, що маєш, бо мені мало! Так не можна, не по правді. А це по правді, що оден має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий — на яму лиш на кладовищі?.. Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, що тепер маємо... Хай панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить... І це можна зробити!.. Можна!..

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в блакитній високості.

— Гей, соб, сивий, соб, моругий! соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга.

«Це можна зробити... Громада — великий чоловік... великий, та мов той Іван, що великий, а дурний... Чому досі нічого не роблять, чом не піклуються про дітей власних?.. А що ж зможе мужик? Куди його пустять?.. Та що! Хоч я й мужик, хоча я й неписьменний, темний, а пішов би бог зна куди, до самої столиці, впав би навколішки й сказав би: царю мій ясний! так і так, поля в нас обмаль, випасу нема, без лісу бідуємо... Якщо не хочеш, щоб ми погинули, дай нам землі... Ми не хочемо нічиєї кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки... Рятуй, бо гинемо... А там — най хоч голову мені стинають! Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче!.. Дурний, дурний, що се я вигадав?.. Тьфу!..»

— Гей! соб, сиві, соб, бодай ви скрутилися!.. Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг плуга і перекинув його набік.

— Х-ху!..— сказав Семен, здіймаючи шапку та витираючи вспілого лоба. Його гірше змордували «дурні думки», ніж орання. Весь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно:

«Боже, який я дурний та чудний собі вдався!..»

А навкруги його гарно, як була напровесні в полі. Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній

блакиті, як пух, легенькі білі хмаринки, в повітрі бринять мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіалками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря — вільним птахам, що з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущикові фіалок, що, захистившись межи травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахощі чудовим пахощам весни!..

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скоса поглядає на брата лихим оком. Йому теж щось муляє серце. Муляє йому серце ота нивка ціпов'яза. Гарна нивка, та чужа. Його ображає згадка про те, що молодший брат, котрого він не мав і за боже пошиття, знищив усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!.. І хто ж кого підвів? Семен — його, розумного, хитрого, досвідченого!.. Та дарма́, дарма́!.. На віку, як на довгій ниві: усього буває... Буває, наприклад, і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на реченець, от і продають землю... І та земля переходить таким робом до того, хто позичав... Буває й так... Тепер такий світ: дурний впустив з рук — розумний підняв; дурний дає — розумний бере... Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути... І чому б, наприклад, тому Семенові не послужити ще який рік в економії, чого замолоду пхатися в хазяї?.. А!! Гірко дивитися на ту ниву, що оре Семен; так вона прийшлася до його, Романової ниви, так пристала, наче столяр припасував... Та нічого, можна почекати: дурний впустить, розумний підійме...

Загегали дикі гуси, простуючи кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонок, зашумів вітер, пробігаючи синім лісом, а Романові в усіх тих весняних згуках причулось одно: «дурний впустить, розумний підійме...»

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалась:

— Що тобі, Семене? Чого сумуєш? Не тайся з лихом перед мною!

— Нічого мені... Голова трохи болить...

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, як би йому звіритись громаді з своїх думок, як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години...

Незабаром мала зібратись рада. Семен, насилу дочекавшись того дня, подався на майдан, де вже купчились громадяни. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши руки на ціпки, сидять на призьбі під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживляючи свою мову енергічними рухами, то пересовує високу шапку з лівого вуха на праве, то насовує її аж на очі, то знов відкидає назад, на потилицю, так що шапка ледве-ледве тримається на маківці й не падає на землю. Очевидячки, та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і, мов вражливий барометр, показує всі сутіні добродієвого настрою... Ось і староста, почепивши на груди медаль, сперся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його так кортить виявити, але, дослухавшись, як хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, бо немає пасовиська, кидає в громаду:

— Кажете: «нема пасовиська», і не будете його мати!

Дехто звертається до його. Ну, звісно, з пальця його не виколупаєш!

— І поля не матимете!..

— Оце вигадав! Хіба його хто відбирає? І так того поля мало...

— Мало! А тоді буде більше, як поділите межи діти на грядочки? Тоді ж що буде?.. А гроші тягни з себе, мов жили: подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в іншого скибка, а в іншого й нічого, випасу нема, ліс дорогий!.. Тоді хоч лягай та вмирай і «пробі» не кричи!

— Це таки правда!.. Це таки так!..— зашуміла громада, мов злива.— Ой, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться... Вже й тепер сутужно, вже й нині трудно, як з каміння...

— Грунт можна роздобути!.. Були ми панські — тепер вільні... Дали нам волю, дали й землю... Мало тепер землі — дадуть ще! — говорив Семен, запаляючись.

— Ой, коби-то дав господь милосердний, коби-то дав!.. А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські грунти та давати людям... Коби-то!

— Еге, «коби-то»! Казати «коби-то» не трудно... Тут треба щось робити, а не теревені-вені правити... Тут тре-

ба подати «прошеніє», та до самого царя! Так і так, написати, обідно нам, кривда, пропадаємо, землі нам треба й дітям нашим!.. Та щоб до того «прошенія» всі поприкладали руку, геть усі, ціла громада, бо громада — великий чоловік, сила... Або ще краще: вибрати з громади чоловіка або двох, хай йдуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби...

Люди, потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сум'яття. Одні кричали, поривались щось говорити, другі зацитькували: цитьте, цитьте, най каже!..

— Я сам,— провадив далі Семен, а очі й лиця палали йому,— я сам піду, аби ваша згода! Я нічого не боюсь!.. Я піду, куди треба, я впаду навколішки, я вибагаю і припесу вам землю!..

Громада загуділа, як рій! Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінився на обличчі. Він якось чудно осміхнувсь під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але, почувши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенувся, очунявся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

«А він не такий дурний, як я гадав собі,— подумав він.— То землю купив, а тепер, бач, хоче мандрувати на громадські гроші! Знаємо ми ті мандри з чужими грішми!.. Їй-богу, Семен розумніший, ніж я мислив!.. Але нічого з сього не буде. Куди такому мудьові та до такого діла! Вже як йти в столицю, то кому ж, як не сільському писареві, людині, що і грамоту знає, і обдурити кожного потрапить!.. Чекай-но, братику, не туди тобі ніс стирчить...»

Роман протовпився межи громаду.

— Чекайте, люди добрі! — гукнув він.— Це діло непевне! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим!.. Та ж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали ік лихій матері: «Ачу, невмиване, на село до ціпа!..» Нема кого вибрати, та ціпов'яза!..

— А що ж, тебе післати? — крикнув хтось з юрми.

— Хіба я кажу, що мене?.. Хіба нема кого вибрати?.. О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, я б там знав, що, куди і до чого!.. А то — ціпов'яз!.. Ха-ха-ха!..

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодших пристали діди й запамкали.

Воно добре було б так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилущив зернятко... Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути... Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай... Гроші дай! Еге! Так-то тепер легко за гроші: вийняв та й на!..

Громада погомоніла, погомоніла та й розійшлась.

Семен, лихий та сердитий, швидко поспішав з майдану. Злість поняла його.

«Турма... отара,— думав він,— а не громада. Сее-тее, тее-сее, а як дійде до діла, то й розточуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці... Тьху!.. Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба мені нікого!.. Обійдеться!..»

* * *

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяні блимаючим світлом шабасівки, близько сидять оден коло одного Семен і жид-адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри і заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав:

— То вам «прошеніе» написати в суд, пане хазяїн? Можна... Певно, побились з ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав бог свято й горілку...

— Та ні!..

— А може до мирового: певно, судитесь з ким за землю...

— Та ні!.. Напиши мені, Мордку, до самого царя...

Мордко з жахом відкинувся назад, підсунув окуляри аж на лисину і вирячив витрішкуваті баньки на Семена.

— Чи ви не п'яні часом, пане хазяїн, бодай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі.

— Ні, не п'яний... Напишеш, що скажу... Тільки кажи, що тобі дати за «прошеніе»? А не заправ, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вирлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

— Так, пане хазяїн,— озвався, врешті жид,— як я пишу в суд, то беру карбованця, як пишу до мирового, то

дев'ять злотих, а як до царя, то хіба багато буде — синю?

— Гм... а менше не буде?

— Ні!

— Ей, бійся бога, спусти хоч трохи...

— Не можу!

— Ну, то пиши...

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, об'яснив шабасівку і налагодився писати.

— Пиши так,— почав Семен, присунувшись ближче до жида,— пиши так: «Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти — і пани, і мужики. Мужик дає рекрута, мужик платить подать...»

— Ай-ай-ай, пане хазяїн! Бійтеся бога, чи ж я можу писати до царя по-мужицьки? — скрикнув здивований жид.

— Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко здвигнув плечима, осміхнувся сам до себе і взявся до писання, а Семен почав проказувати. Його думки, що зродились у серці, а зростали в голові, плинули вільно, як прозора течія в зелених берегах, і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в світі не була написана в такій щирій, нештучній формі, і, може, ні в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лойова шабасівка стікала на ліхтар розтопленим лоєм, тріщала і чаділа чорним гнотом, а Семен розжеврілими очима стежив за Мордком, що виводив на папері рядок за рядком, осміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен заніс на пошту та послав своє «прошеніє» — йому легше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з його. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклування. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий, немощний, то любо буде чути, як звідусюди дякуватимуть йому: «Спасибі, діду, спасибі, що порятували». Гарно було Семенові, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіді щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надіслати. Поминули й жнива. Семен спродав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців довгу. Рома-

нові ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за довг.

Настала й осінь, а з столиці — нічичирк. «Що за диво? Чого там рахаються так довго? Та хіба ж там одна справа, там, мабуть, сила роботи!» — заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мулько на серці. Так щось часом точить серце, мов червак... Через кого пришлють відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волость, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голосніше калатати, скоро до вуха долітало теленькання дзвоника або коли він стрічався з соцьким. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до його листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати...

Семен чекав, не тратив надії. Але дедалі невпокій опанонував Семеном. Він зробився уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання. Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввіходив до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу,— І Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видасться йому, що незабаром, або й зараз-таки, мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешніми дверима, щоб серце Семенове зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло. Семена жерла гарячка, він був сливе недужий. Хрестини сина, що породила Домна восени, не здолали розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти...

Минуло різдво, відсвяткували й водохреще, а із столиці ні чутки.

«Не пустили,— думав Семен про своє «прошеніє»,— не дійшло...»

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло — значить, нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля в будучності, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семена, знов точать його, мов шашіль дерево; він не має вже сили спекатись непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за мрією котяться в бідній голові ціпов'язовій, як хвилі на безкрайому роздоллі моря, котрим годі змагатися з невпинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в приплі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх грунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: «Смерті нам або поля!..» Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають грунта необмежені, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі...

Семенові стає моторошно. Чи він не хорий, буває? Що се йому верзеться, що се привиджується?.. І він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявилося? Що земля поділяється на шматочки, що людей все більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде — це кожний бачить й знає. Далі. Голодний вовк серед дня, не боячись смерті, хапає вівцю з отари, а голодна людина не багато краща за вовка. І це очевидячки. Ну, а коли так... а коли так, то все це може справдитися... Семен чує, що його уява зростає в ідею, в яку він вірить і якої заразом жахається... «Але як це може бути, щоб до таких простих речей не доміркувались досі? — тремтячи, як у пропасниці, думає Семен.— Невже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть, що ні, бо не запобігають лихові... Се вже мені десь так бог дав, зняв більма з очей, щоб я других, розумніших та сильніших за себе, навів на стежку... І я виявлю, я мушу виявити свою думку, та одному лиш цареві і більш нікому... Не посилатиму «прошенія», однаково не пустять... Треба конче самому, на словах...» Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього поки що самі йно довги, але згодом заспокоюється: байдуже! Як не тепер, то в четвер, аби діп'яти свого...

Надія знов загріває болюче серце Семенове, ціпов'яз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усмішка осяває його обличчя. Роман доміркувався, що ті три морги землі, які недавно купив Семен і які наче сам бог при-

тулив до його, Романової, пиви, не потрібні Семенові. Авжеж не потрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не матиме пожитку з того грунту, бо він марнує свою працю, розсіває її на дурницю. Ось недавно Мордко хвалився, що взяв від нього п'ять карбованців за якесь там «прошеніє»... І що з того «прошенія»? Якби користь яка, а то — халепи ще не бачив!.. Ну, з'їв би за ті гроші ласо, пропив би їх — усе б була признака, а то по жидах-дерисвітах розсівати!.. Ні, не потрібна такому земля, однаково змарнує... А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже: «Всякому маючому дасться, а від немаючого й що має — відбереться...» А кому ж відібрати її? Роман нікому не дасть відібрати, він сам відбере землю... Тільки як же це зробити? Правити через суд довг з Семена — так мало ще напозичив... ще не час... Питання це забило клин у тім'я Романові, але він в кінці заспокоїв себе: «Якось воно буде! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й неабияка!»

Промайнула метеликом весна, збігало, мов день оден, й літо. Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило на диво. Густе, високе, воно гнуло додолу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз-таки на суміжному полі стирчало догори, рідке та мізерне. Ця картина несказанно дратувала Романа.

— Скажусь, збожеволію, як не відберу цього поля! — казав він, затискаючи зуби.— Я його підпалю... Бігме, підпалю... Хай пропадає... Та не пропаде, ледащо: дам грошей на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм... Вже як сказав, що буде, то буде...

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав й не причував навіть свого ворога. Він жав, заклопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, має незабаром прибути хтось з царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенові. До Межибожа не так-то далеко, можна туди поїхати, от коли б тільки обжатись та звезти хліб. Вже він конче подасть «прошеніє», виблагає дозволу й грошей на дорогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві...

Люди обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати, хури, на-

ладновані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звіз свій хліб раніше від других і склав у стодолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз-таки почало гратись з золотими стіжками жита й пшениці, що стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушеного зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишиній хаті теж не було нікого, бо Семен, маючи увечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подався у ліс, а жінки копали в полі бараболю.

Роман йшов улицею, йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, що стояла повна снопів край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

«Якого хліба навозив!..— подумав він з заздрістю, мало не з ненавистю до брата.— Оце попродасть і принесе мені довг... хоч не ввесь, частину... та не бачити мені його поля, мов свого носа... Має він хліба... має!.. а якби тее...— Роман поправив вогонь у люльці.— взяло б ся вогнем — і нема... І лиш купа попелу лежить замість хліба... Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату... Зате б і ниву мав!.. І чого, дурний, налякався? — казав Роман, цокаючи зубами, мов у пропасниці, та озираючись навкруги.— Й духа живого немає... не побачать... От взяти так...— Роман вийняв губку з кишені,— зробити так...— він запалив шматок губки з люльки...— а далі так... і годі...» Роман кинув тліючу губку на ожеред соломи, що лежав коло стодоли, і поважився тікати... Але — ой леле!.. Що ж се таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом щезли, і він не може порушитись, заразом тямлячи, до болю в мозкові тямлячи, що й стояти не можна... А проте він стоїть і чує, як уся кров його збіглась до серця, і не може відвести широко розплющених очей від губки, що жарить на соломі проти вітру...

Роман натужує всі свої сили, усю волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі...

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвініці тривожне: бов, бов, бов... То хтось, побачивши стовп чорного диму, що звився аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі — складав стіжки або копавсь

на городі — усі висипали на улицю, озираючись навкруги, шукаючи того невблаганного ворога сільського в літню посуху... Хто горить!.. Де?... Либонь Іван Галузка... Ні, Яків Коваль... Наумишина хата!.. «Наумиха горить!..»— кричить хтось зі стріхи, куди виліз роздивитись краще... І всі ринуть туди, де хмарою в'ється чорний дим, попереджаючи хвилі полум'я...

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапуючи:

— Поже-жа!.. ххе!.. ххе!.. ххе!.. Поже-жа! ххе..! ххе!..

Десятник уже зник, його поклик «поже-жа» тихіше лунає з-за хат, але те лопотання босих ніг, те відсапування розхвильованих грудей, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що розноситься вітром, сповняють повітря несказанною тривогою, і тривога обхоплює всіх, хто віддихає лиш тим повітрям...

Ось біжать з поля сполохані люди, прямуючи на чорну хмару диму.

— Ой, матінко, наче наша хата... ой!.. ой!..

— Та це ж на нашім кутку! Десь коло Наумихи!..

Курява звивається з-під прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, черкаючись об халяви.

Біля Наумишиної хати — содома. Вогонь обхопив стодолу, стіжки, перекинувся на хату. На подвір'ї спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обільняні потом, замазані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись вгасити його.

— Хліб рятуйте! хліб! Розривайте стодолу!..

— Не розривайте, не треба! Гасіть так!..

— Розривайте, кажу!..

Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши догори ясними іскрами, а з середини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло.

— Води!!

Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив й сам, ще потужніший, ще могутніший, як незвитяжний переможець...

— Тягніть снопи!.. Гасіть снопи!..

Але ця робота мало на що придалася: колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, облиті водою...

З хати виносили одежу, всілякий дріб'язок і складали все на купу. Люди скупчились біля хати, бажаючи обрятувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий звір, кидався на все, що могло горіти, вихоплювавсь там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свойого ворога — води,— що не міг дати собі з ним ради.

Вже хата сливе догорала, коли прибігли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що діється, так руки й заломила.

— Ой, праця ж моя, праця надбаная!..

Вона кинулась до хати, але там жаріли лишень головешки та стрибало де-не-де полум'я. Наумиха метнулась до стіжків, а вони стояли то чорні й спопелілі, то жевріли ще, як жар у печі... Наумиха зняла руки до бога.

— Боже мій, боже!.. Що з нами сталося!.. Люди добрі,— благала Наумиха, простягаючи до людей руки,— рятуйте моє добро, рятуйте!..

Та нічого було рятувать уже.

Домна ревно плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлівала.

— Сину мій, сину, побила нас лиха година... Пропали ми, бідолашні, загинули...

Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомоніли.

— Бог зна, звідки й з чого занялося... Може, де діти вогнем бавились, а може, жар у печі лишили, буває...

Аж ось верхи прискакав Семен із лісу. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так і захолов. Він сам не знав, що з їм робиться. Так, наче дурний камінь, відірвавшись од високої-превисокої гори, впав йому на голову.

Роман теж з'явився на пожежу. На обличчі його малювався неспокій, але що ж,— на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми: звідки почалось горіти — з хати чи з стодоли — і яка б могла бути причина пожежі: чи підпалено, чи, може, самі необережними були з огнем? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підійшов до матері й почав вмовляти стару, дивлячись кудись убік неспокійними очима.

Годі журитися... Так уже десь мало бути... Якось-то воно буде: він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе

і лісу купити, і хату поставити... Ось він побалакає з Семеном, може, щось удвох й поворожать...

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралущу, сховалась у власне горе й не сподівалась вже кращої днини...

Семен ледве очумався. Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ю й димілись, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія: чорна, мокра, чадна... Ось дивиться на його чорна, обсмалена руїна хати, жужмом лежить на позаливаній землі усяке добро, ламає руки дружина, як смерть, ходить мати...

Але чудна річ: Семен дивиться на все це, як на чуже, в його серці немає того острого болю, того жалю, який повинен би бути. Семен це сам помічає, і йому навіть дивно... Він чує, що ноги самі, без його волі, носять його по подвір'ю, руки самохіть підіймають усяке манаття, складають у повітку, що мов чудом яким заховалась від вогню... Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який, впавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворушиться нічого, таки нічогісінько?..

Пожежу вгасили, люди розійшлись. Тільки три постаті хазяїв сновигали по пожарищі, мов тіні. Так захопила їх ніч. Ніхто й не мислив спати; про вечерю теж не було гадки. Всі вони скупчились під хатою в садку. Наумиха, напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидячи на призьбі, годувала дитину. Семен теж притулився оддалік під осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх кругом чорним літали по пожарині, розбивались між чорними стінами.

«Пішло моє добро,— думала Наумиха,— шумом збігло та вже не вернеться... Не одну я нічку не спала, не оден день гірко працювала, здоров'ям накладала, а тепер де воно? Попелом узялося... В цій хаті зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха... Я ж її сама й мастила, й вигладжувала, пилочок обдмухувала, як дитину доглядала... Умру, мислила я собі, у своїй хаті, де кожний закапелочок бачив мою долю й недолю... Та не довелось... Що ж, з богом не сваритися, на все його воля й змога...»

Дитина закоришмалась на руках в Домни, запхикала чогось, прокинувшись, а Домна так і розіллялась слізьми,

— Не плач, доню,— обізвалась Наумиха,— не поможеться з плачу... Більш на світі землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусить горя прийняти, ніж радості...

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози.

А Семен сидів і без думки дивився на зоряний обрій, що світивсь межи деревами. Себто, в його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг вціймати їх, зв'язати докупи. Врешті, він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувсь у свиту, але його взяли дрижаки. Він наважився знятись з місця, обернувсь до хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: «Згоріла хата, згорів хліб...» Семен почув, що серце його раптом обірвалось, впало... у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки колесом, колесом... Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність... Мозок Семенів почав вбирати в себе усі найдрібніші подробиці тої дійсності, і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадісна пришлість...

Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

— Сину,— обізвалась Наумиха,— не сумуй, не гризись... З богом не битись... Треба щось радити, а не сумувати...

— Знаю, що треба...— наблизився Семен,— та що мені діяти, за що руки зачепити?

— Здається мені, що Роман, як був на пожежі, казав, що поможе... Лісу, казав, куплю, чи що... От вже не згадаю... Пішов би ти до його, порадився...

— Добре, мамо, піду...

— Він-бо, той Роман, не такий вже й поганий, як я гадала...— казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав; він міркував, що почати...

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустовливий вітрець, той віщун світання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішніми голосами.

Почули й коні Семенові, що має на світ благословитись, й заіржали, голодні, в повітці.

Семен стрепенувся: те іржання нагадало йому, що він збирався вчора в дорогу. «А я й забув! — осміхнувся

прикро Семен.— Невже оце мені й не їхати?.. Як? Щоб я випустив з рук таку оказію?.. Ніколи! Поїду, сьогодні-таки поїду, та й годі!..»

Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал. Семен заспокоївся трохи. Він зважився конче їхати нині до Межибожа, щоб не опізнитися. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться, мабуть, зо два дні, Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь «прошенієм».

* * *

З заспокоєним серцем, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому. Правда, не все так склалося, як жадалося... З царської родини нікого не було в лагерях, і Семен подав своє «прошеніе» найстаршому генералові, що весь так і сяв від хрестів та золота... Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв «прошеніе», віддав сховати... Уже ж він, певно, вірний царський слуга, уже б він не повинен змикитити...

Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату. Він звіз матеріал, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни, Семен пошив покрівлю — робота кипіла, горіла в руках. Не оглянулись, як стала хата ще вища та рівніша за стару. Обрятовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого, правда, але, змішавши з позиченим в гамазеї, можна було їсти. Просо стояло ще на полі, кукурудзу Наумиха теж не виломила ще — тож була надія на приварок. Е, якось воно буде... Зимою можна хурманкою заробити якого карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати.. Тра якось ворожити... Що ж, живий чоловік живе й гадає...

За клопотами, за працею Семен й забув про своє «прошеніе». Але так коло чесного хреста прибіг соцький кликати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

«Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла»,— подумав він, поспішаючи до станового. Йому було і радісно, і боязко заразом, тривога здіймалась у серці, усякі здогадки

снувались по голові. Семен, мало не скрутився з нетерплячки, чекаючи, поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером у руках.

— Ти подавав «прошеніє» на царське ймення? — поспитав він у Семена.

— Я.

Становий поклав папір на стіл і глянув на Семена.

— А тепер скажи мені, що ти маєш казати цареві?

— Сього я нікому не виявлю, ваше благородіє, опріч царя самого.

— І мені не скажеш?

— Ні!

— А як я тобі звелю?

— І тоді не скажу...

Становий здивованим поглядом змірив Семена від голови до п'ят, наче не сподівався такої упертості.

— Тут прийшла відповідь на твоє «прошеніє»,— сказав він врешті, схилившись над столом і роздивляючись в паперах.

Семенові затамувало дух у грудях. В голові роєм заметушились різнородні думки, випереджаючи зміст відповіді, очі неспокійно стежили за рухом пальців станового, що шелестіли паперами... В шелестінні тому причувалося Семенові: приїзди, розкажи свою таємницю... Страх обгорнув Семена. Семен чув, що не витримає довго натуги, в якій були його нерви...

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув на Семена.

— Прийшла відповідь...— обізвався, врешті, становий.— Велено мені об'явити тобі, що «прошеніє» твоє «оставлено без послєдствія».

— Як се... «без послєдствія»? — не зрозумів Семен.

— А так... признали, значить, що воно не слушне, не варте уваги, і казали мені оповістити тебе про це...

— Так і стоїть у тому папері?

— Так і стоїть,— усміхнувся становий.— Ну, чого ще чекаєш? Дізнався та й йди собі з богом! — додав він.

Але Семен не поворухнувся та лиш дивився на станового широко розплющеними очима, повними остраху, жалю, розпуки.

— Соцький! — гукнув становий, стривожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

— Ти знаєш сього чоловіка?

— Знаю, ваше благородіє... Адже це Семен Ворон, з нашого-таки села...

— Як він там у вас?.. Чи в його всі вдома? — покрутив пальцем становий коло чола.— Зайця, часом, в голові немає?.. Га?

— Ні, ваше благородіє, не помічали... Людина спокійна...

— Ну, то йдіть собі з богом...

— Ходім! — торкнув соцький Семена, відчиняючи двері.

Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою... Він йшов, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання... В ушах його лунали слова: «без послєдствія»... «без послєдствія»... і мов довбешкою стукали по голові... Він чув, що його щось пече глибоко... там.. під серцем... Семен зупинився.

— Та й тільки? — сказав він наголос.— Та й тільки з мого заходу?! — І сльози стали йому в очах.— А! Бий його лиха година! — скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще ніколи не щеміло так серце... Чого він чекав, чого сподівався? То був дим, імла, що розвіялись од подиху дійсності... і разом з тим, як та імла розсівалася, в голові йому немов світало, а на серце налягала вага безнадійності...

І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніші рани в світі. Вже смерком опам'ятався Семен і, розбитий, зневірений, подався додому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдарився руками об поли.

— От тобі маєш! Що ж це за диво?..

Він побіг до брата.

«Розбійник!.. Людожер!.. Він хоче моєї загуби!..— хвилювався дорогою Семен.— Піду і задушу його, як гадину!..»

Але душити було нікого. Семен не застав брата дома, він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий й на третій день. Навіть на суд Роман не ставився, а післав замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі, купленої від пана Янковського. Нехто ж, як брат рідний, й купив тую землю. «Дурний впустить, розумний підійме»,— як каже Роман.

* * *

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолинками, ще чорнішими, ще сумнішими. І знов Семен — наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли.

Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає чéрвоно, як у горні, білий туман котиться ярами та видолинками...

Семенові байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він, як і зрання, щиро налягає на плуга, рівно крає чорну землю скибу за скибою...

— Не журись, Семене,— гукає на його погонич,— бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок... О, ще вершечок жевріє... ще скалочка... ще одна мить — і край роботі...

МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

ОПОВІДАННЯ

I

Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душної низенької хати, що по самі вікна влізла в землю. Надворі було краще, ніж у хаті. Сонечко підбилося вже височенько і пригрівало. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима. Була відлига, з стріх капало, з горбка збігали, мов весною, струмочки талої води, горобці весело цвірінькали, жидівські кози никали по майдані, чи не лишилось де на торговиці хоч стебла сіна від учорашнього ярмарку. Се тепло, ся немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика, тягли його в далечінь, на волю, он в те місто, що здіймається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам'яницях. Але мати його, Ярина, виходячи з відрами на щоденну роботу, звеліла йому сидіти вдома. Тому-то Дмитрик був сумний. Він стежив очима за матір'ю, що, зігнувшись під важкими відрами, повними води, переходила вулицю, бачив, як у брудних хатках уздовж вулиці відчинялись двері, висовувалися звідти жидівки і гукали на його маму:

— Ярино! а несіть швидше води, бо діжка порожня!

Дмитрикові на хвилинку жаль стало неньки, що — слаба не слаба — увесь день мусить носити воду, заробляти на хліб. Та не така була погода, щоб смуток затримався в його серці. Все навкруги було таке радісне, веселе, що з пам'яті Дмитрикової вилетіли десь і мати, й наказ її сидіти вдома, він не помітив як самі ноги, озуті в здорові зашкарублі чоботи, винесли його на вулицю. Дмитрик

скубнув по дорозі за хвіст козу і весело засміявсь, побачивши, як коза кумедно закрутила рогатою та бородатою головою. Далі, вчепившись ззаду до панських саней, проїхав до мосту, а звідти, пошкрябуючи здоровими чобітьми та інколи ковзаючись, побіг через лід на місто.

На Дмитрикові була стара руда материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву головку прикривав старенький картузик з одірваним козирком. Але, незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дивився на світ божий здоровими сивими очима, весело підстрибував по людних вулицях.

Враз він зупинився, скривив жалібно обличчя і простяг руку до якогось пана, що проходив улицею.

— Дайте копійку!.. мати слабі... хліба немає...

Пан глянув на блідий видочок хлопчиків, на його одежу пошматовану й сягнув у кишеню.

Дмитрик побіг далі, затискаючи в руці мідяну монету. Се Гаврилко його так навчив. О, той Гаврилко розумний і сильний, страх який сильний!.. Але де ж він, той Гаврилко?

— Дмитрику, а сюди!..

Дмитрик впізнав знайомий голос і став.

— Ну, що? — привітався Гаврилко, підходячи до Дмитрика.

— А диви, що маю! — похвалився той десяткою, що випрохав у пана.

— Мало! — рішив Гаврилко.— Що за неї купиш? Проси ще, та не лінуйсь, кривись добре, як середа на п'ятницю, та приказуй жалібно: «Дайте, милостивий пане, дайте... мати вмирають... я їсти хочу!..» І не відчепись, за поли хапай, аж поки дасть.

Дмитрик осміхнувсь.

— Хіба я не знаю? Ти ж мене вчив... А ти чом не просиш? — поспитав він у товариша.

— Оце вигадав! Сказано: мале — дурне! Мені ніхто не дасть, бо я вже великий, мені вже десять літ, та й свита на мені ціла, не така, як твоя юпка... Гав не лови! — раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика.

Дмитрик зрозумів і побіг за якимсь паном, простягаючи руку.

— Дайте, пане, милостивий... хоч копійку дайте... мати вмирають... два дні без хліба сидимо.

— Проси ще! — казав Гаврилко, одбираючи випрохані гроші.— Біжи он за тією панею, що на голові пір'ячко теліпається.

Дмитрик побіг і ще щось приніс.

— А де ж Марійка? — поспитав він.

— А там десь на вулиці з жиденятами бавиться... Марійко! Агов!

За хвилину надбігла Марійка, так замотана здоровою хусткою, що самий гострий червоний носик визирав на світ божий, мов рознюхуючи, чи нема де чого цікавого.

— Знаєте що? — зібрав раду Гаврилко.— Маємо трохи грошей... А я нині вранці такі бачив медівники в пекарні... ну, такі, що ніколи не бачив... Оце тобі коржик, а на коржикові наче сметана солодка-солодка... зверху помащено червоним та притрушено маком...— Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини.— А на самому вершечку, маєте собі... вишня! Мов тільки її з дерева зірвав.

— Еге?! — скрикнули враз Марійка з Дмитриком.

— Їй-богу!.. ходім купимо!

— Ходімо!

— А на шостака візьмемо цигарок,— додав Гаврилко.

— І сірників!

І діти, мов зграя горобців, знялись з місця і покопотіли вулицею.

— Стережись! — гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз дітей.

— Лови!.. лови його! — скрикнув Гаврилко, і всі троє щосили побігли навздогінці за саньми.

Дмитрик з Гаврилком вчепилися ззаду за сани і причаїлись. Але, озирнувшись за Марійкою, вони так і зареготались наголос. А де ж: Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу. Брудна вода стікає з мокрої спідниці, а Марійка стоїть, ще й пальці розгорнула, заваляні в болоті. На лихо, почув той регіт візник і шмагнув назад себе батогом. Дмитрик з Гаврилком попадали з галасом на землю. Хлопці підбігли до Марійки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — зачепив її Гаврилко, смикнувши за кінець хустки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — смикнув з другого боку Дмитрик.

— Не зай-май, бо, їй-бо мамі скажу! — запхикала Марійка, сякаючи червоного носа.

Хлопці попустували трохи, а далі з заспокоєною Марійкою майнули на базар.

Гаврилко накупив медівників, цигарок і сірників. Всі троє примостились десь під барканом і поділились ласощами. Гаврилкові, звичайно, припало найбільш. Полапсувавши, він добув з кишені цигарок і дав одну Дмитрикові.

— Дай і мені! — обізвалась Марійка.

— На, коли хочеш!

Дмитрик затягнувсь цигаркою і почервонів увесь од їдкого диму, аж очі слізьми забігли. Однак він не кинув цигарки, боячись глузування Гаврилкового.

Марійка закашлялась.

— Тю на них! Таке гірке та недобре курять,— сказала вона, кидаючи цигарку.

— Ет, баба! — з погордою сплюнув Гаврилко, хоч його й самого нудило від цигарки.

— А тепер гайда бити того жидка, що нас займав учора! — загадав Гаврилко.

Всі знялись і подались поміж жидівські вулиці.

Жидка не знайшли, а так провештались на місті до вечора.

— Гляди ж, Дмитрику, виходь завтра! — наказував Гаврилко.

— А як мамка не пустять?

— То втечи!

Дмитрик біг через лід, пошкрябуючи здоровими чобітьми, і з жахом думав, що то скаже йому мамка за неслухняність.

А мамка нічого не сказала: вона лежала на полу й стогнала. Побачивши врешті Дмитрика, Ярина обізвалась:

— І де ти бродиш, заволоко? Візьми отам кашу в печі та повечеряй!

Дмитрик виїв з горщика кашу, ліг коло матері і зараз же заснув.

Йому снились горобці, кози, ласощі та інші втіхи бідних дітей.

II

Другого дня Ярина ледве звелася з постелі; вона взялась за відра, щоб піти на роботу, але почула, що не має сили.

— Чогось я занедужала, Дмитрику,— обізвалась Ярина,— сили не маю... Я трохи полежу, а ти побіжи на місто та купи хліба... Ось тобі гроші... Та не барись...

Сумно було Дмитрикові, жалко недужої мами, але тільки до сінешнього порога. За порогом він забув і маму, і свої турботи. Сонечко гріло, як і вчора, небо синіло в високості чисте, безхмарне; струмочки жебоніли щось межи собою, по снігу плигали жовтобрюшки та снігурі. Весело! Дмитрик з радісним серцем трюхав по льоду, затискаючи в жмені гроші на хліб.

Коли це, саме під містом, з'явився Гаврилко з гринджолятами, а на їх сиділа Марійка.

— Сідай, підвезу! — гукнув він на Дмитрика.

Дмитрик з розгону наскочив на гринджолята, мало не перекинув Марійки, а Гаврилко повіз їх, мотаючи головою та іржучи, мов кінь.

— Тпру! Дай, Гаврилку, я повезу!

Дмигрик скочив з санчат і взявся за мотузок.

— А що се у тебе в жмені? — лапнув його за руку Гаврилко.

— Гроші... мамка на хліб дали.

— Дай сюди!

— Еге, не можна — мамка битимуть.

— Дурний! скажеш: загубив, то й не битимуть. Давай!

Дмитрик, вагаючись трохи, віддав гроші.

— От що я вам скажу,— почав Гаврилко.— Я тому жидкові, що нас раз у раз зачіпає, таки нам'яв учора пейси. Але жидок нахвалявся: як зберу, каже, жиденят, тоді не попадайтесь нам у руки. А ми собі знаєте, що? Ми собі покупуємо козики, жиденята не посміють підступитись, як покажемо ножі.

Думка купити ножі дуже всім сподобалася. Діти метнулись до крамниці і купили три козики. Лишились ще два шаги, за які не знали, що купити.

— А я їсти хочу! — обізвався Гаврилко.

— І я! І я!..— скрикнули разом Дмитрик та Марійка.

— Рушай просити, Дмитрику! — загадав Гаврилко,

Та, як на лихо, сьогодні не щастило, хоч Дмитрик дуже жалібно кривив обличчя та квилив, мов сирота:

— Дайте сиротині копієчку... згляньтесь над голодним!..

Ніхто нічого не давав, а їсти хотілось.

— Ет, що твоє старцювання! От як той дід сліпий, що сидить біля мосту,— ну, той має всякого добра повну торбу: там тобі й бублики, й яблука, й медівники!..— облизалась на одну згадку Марійка.

В Гаврилковій голові промайнула думка.

— Знаєте, що? та торба буде наша! — рішив він.

— Еге, так тобі дід і дасть: ти за торбу, а він тебе костуром! — змагалась Марійка.

— Не бійсь! Зробимо так: ти, Марійко, купиш за двоячку булку і подаси дідові, а як дід ховатиме її в торбу, ми вдвох з Дмитриком,— я з одного боку, а він з другого,— черкнем ножем по мотузці... Марійка вхопить торбу та навтікача, а ми за нею!.. Добре, Дмитрику?

— Еге, «добре»! А як дід зверху костуром?

— Не бійсь, не влучить! Гайда!

Сліпий дід співав побожні пісні і не чув свого лиха. Він, ховаючи в торбу булку, обіцяв Марійці «спасеніє душеньки», коли враз почув, що його торба кудись сунеться, що її вже нема!

— Калавур! Грабують! — зарепетував дід, але в одповідь на його крик залопотіли ноги втікачів.

А Гаврилко паює вже здобич, причаївшись з своїм гурточком за стосом дров па жидівському подвір'ї.

Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про се, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи.

Аж ось і вечір. Дмитрик знає, що йому пора вже додому, але він боїться з'явитися до матері без хліба і без грошей. Адже мати напевне картатимуть його! Ся думка так гризе Дмитрика, що він звіряється з нею Марійці.

— Ночуй у нас! — рішає Марійка.— А завтра мати забуде, і минеться тобі отак.

І Дмитрик уперше в житті ночує під чужою стріхою, далеко від матері.

Другого дня знов іграшки, сміхи, ласощі. Але надвечір Дмитрик помічає, що йому чогось мулько на серці. Так чогось кортить додому, до матері. Хай вже й виб'ють його, аби бути вдома, аби почути голос неньчин. Дмитрик

не витримує далі, кидає своїх товаришів і біжить додому. Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити її, поцілувати ту руку, що не раз пестливо гладила його по головці. Та чи дома тепер матінка, чи ще носять воду? Он іде назустріч та жінка, що вони наймають у неї хату, вона, мабуть, знає...

— Тітко, чи мамка вже дома, чи ще воду носять? — підбігає до неї Дмитрик.

Жінка стає і сумно хитає головою.

— Відносила вона вже своє, дитино!.. Вже більш не понесе! — з слізьми в очах каже жінка.

Дмитрик не розуміє гаразд сих слів, але його щось стискає коло серця. Він бачить сльози на очах у жінки, і неспокій обхоплює його.

— Сирітка ти нещасний!.. Вже твоя мати десь з богом бесідує...— ридає раптом жінка і хоче приголубити Дмитрика.

Але Дмитрик випручується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серце.

— Матінко моя!..— кричить він.— Матінко!..— Сльози течуть йому по обличчю, серце маленьке рветься з болю, а Дмитрик біжить все далі і нічого не бачить перед собою. Він давно вже загубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі та голосить:

— Матінко моя!.. матінко ріднесенька!..

Але що це? Чию це труну везуть на санях?

«Се мою мамку везуть ховати»,— думає Дмитрик і щосили поривається наперед. Він не бачить, що за ним басують коні, не чує, як кричать: «стережись!» А коні вже близько, ось вони дихають гарячою парою над Дмитриковою головою, ось спинаються над ним, рвуться наперед... і Дмитрик зникає десь під кінськими копитами...

III

Дмитрик лежить у лікарні. Зламану ногу його взято в лещата; нога вже не так болить, як перше, і Дмитрик може підвестись на постелі. Він розглядає простору кімнату, де лежать хворі, дивиться на сестру-жалібницю, що зігнулась над недужим, і зупиняється, врешті, на своєму

столикові. Там, межи усякими пляшечками з ліками, червоніє колодочка з його козика. Ох, той козик! Він нагадує Дмитрикові стільки прикростей, стільки смутку, що Дмитрик не може дивитися на його.

«Може, мама їсти хотіли, як я купував козики... може, вони голодні й померли, не діждавшись хліба... Не скажуть матінка, не признаються, бо нема вже їх на світі... і нікого в мене немає... сирітка я безрідний... Та чи вибачать мені мамка за все, що я накоїв? — думає Дмитрик, не втираючи сльози, що скотилась йому на обличчя.— То десь бог покарав мене: нащо було обдурювати усіх, просячи для слабої неньки? Нащо було казати, що я сирітка?.. От тепер бог і дав так... А все той Гаврилко: недобрий він хлопець, він мене на все підводив... Ні, то я недобрий, що слухався Гаврилка... Не вибачить мені бог, не вибачить...»

І Дмитрик поглядає в куток, де з чорних рам дивиться на його суворе обличчя бога-батька, і здається Дмитрикові, що не варт він пробачення, що ніхто не дарує йому вини його...

«Що зо мною буде? — турбують думки дитячу голову.— Де я подінусь?.. Хто мене нагодує, хто зодягне мене, каліку непотрібного?.. Знов старцювати?.. Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягати... Буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди поможуть... А де ж ті добрі люди? Є! Я знаю, що є! Адже матінка недурно казали, що світ не без добрих людей!..»

ПОМСТИВСЯ

«Стиха, стиха Дунай воду несе»... а ще тихіше, ще спокійніше над пишним Дунаєм. Південне повітря, убравши в себе, мов губка воду, усі проміння сонця, висить тремтячими грудьми над чудовим краєвидом, тисячами сліпучих іскорок обсипає широку річку, що ледве помітно для ока гойдає свою жовту воду межи піскуватими берегами... А на румунському боці, ген-ген понад тихим Дунаєм зеленою лавою простягся кучерявий гай вербовий і стоїть на варті поміж річкою та шпичастими горами, що блакитними тінями лягли на блакитному небі і приковують до себе очі, і ваблять у свою далечінь імлисту...

Вечоріло. Здорове палаюче сонце зупинилось над Галацом, над тими щоглами незліченними, що но мріють вершечками в імлистій блакиті, над тими плавнями розлогими, що зеленіють в далечині високим комишем...

По цім боці Дунаю, де розкинулось м[істо] Рені, над самою річкою сиділо двоє людей. Клунки з прив'язаним до них казанчиком, що лежали осторонь на пісочку, запорошені чоботи й одіж свідчили, що то подорожні. Оден з їх, одягнений в широкі сині шаровари та молдуванський капара́н [1], мав не більш, як двадцять п'ять літ. Від білої кача́ули [2], насуненої мало не на брови, виразно відбивалось смугляве енергічне обличчя з орлиним носом,

[1] Капаран — верхній козацький (у задунайських січовиків) одяг із відкидними рукавами.— *Ред.*

[2] Качула — смушева шапка.— *Ред.*

з трохи грубими устами під чорним вусом, з карими очима, що, повні смутку й задуми, визирали з-під густих брів.

Товариш його — людина літ під сорок — насамперед бив у вічі буйним рудим волоссям на голові, довгими розкуйовданими вусищами та неголеною бородою, що, мов щітка, стирчала рудою щетиною. Бліде, мов налите чим, обличчя його було зібране в дрібненькі зморшки і сливе не оживлялось мутними сивими очима.

Подорожні щойно викупались. Рудий розгортав ще мокрі вуса, з яких стікала вода, та застьобував свою безбарвну піджачину, що враз з такими ж пошматованими штанами, забучавілими кацпями на босу ногу та заяложеним кашкетом складала його мізерну одіж.

— А-а! добре!..— покректав рудий.— А глянь-но, Свириде, як вода підживає!..— звернувсь він до товариша.

— Десь у верховині дощі випали,— відповів Свирид.— Трудно нам буде, Луко, через Прут перехопитись у Молдаву, бо й Прут, мабуть, стоїть повний, як повесні...

— Не журись, козаче! Най тії журяться, що гроші мають... Одно погано: вода розливає, а в горлі посуха! Але ми зараз порадимо на се,— казав Лука, присовуючи до себе чималу баньку з вином та приязно всміхаючись до неї.— Три ока джіну! поміть собі!..— Лука приклав баньку до рота і з усмішкою раювання на змарнілому виду пожадливо почав дудлити з неї — А-а! бун джін! [1] Добре вино... На, пий!.. Добре вино, кажу... а було колись, брате мій, що я на таке вино й не глянув би... Угорське, шампан благородний, портвейн, бордо — от мої трунки... Було колись: його благородіє, поручик Лука Йванович, дідич подільський, а тепер... босявка, дідич ринштоку міського, матульняк-заволока!.. [2] Дай-но, брате, ще джіну... Отак! Ти чому не п'єш? Пий, закушуй; от тобі бриндза, перець... Їж, поки є що їсти! Е, було колись... А знаєш, кого я зустрів отут у Ренях?.. Ні, зроду не вгадаєш... Та й як тобі вгадати, коли ти і в вічі її не бачив, а мене оце два місяці, либонь, як зустрів на матулі?.. Іду я собі по джін оцей до шинку, коли бачу — стоїть на порозі молодиця... Як глянув я на неї, так і впізнав відразу. Вона! Коханка ко-

[1] Бун джін *(молд.; літерат.:* буне вин) — добре вино.— *Ред.*

[2] Матула — по молдуванському здоровезний волок; матульня́к — рибалка на рибному заводі.

линня!.. Змарніла трохи, схудла, та лишився той стан гнучкий, ті очі глибокі, що, здається, усе бачать, що в тебе заховано в серці від себе навіть... Вона зирнула на мене, та не впізнала, мабуть, бо й не ворухнулась з місця... Мені ніяково було забалакати до неї, бо, бач... таке було межи нами: п'ять літ оце минуло, брате мій, як я не з баньки кружляв, як тепер, і не з матульняками гуляв, а в благородній кумпанії дворянській розливав вина коштовні, мов воду тую... Бо була, брате мій, і земля своя, і двір, і челяді повно... сказано, дідич... Було, та збігло, не знать куди поділося... отак: ф'ю-ю!.. та й нема... Так що ж я мав казати?.. Еге, про дівчину. Саме за рік перед тим, як жиди забрали за довг усе майно моє, стала в мамєньки моєї за покоївку дівчина одна. Оця сама, що зустрів у Ренях... Гарна була дівка, така гарна та свіжа, що мене, було, аж коло серця запече, як гляну на неї... А горда та пишна, й не приступай!.. Я колись до неї — а вона як стусоне мене в груди!.. Мене — дворянина!.. Ще й відправитись хотіла, та мати не пустила. Чекай же, думаю собі, завзялась ти, завізьмусь і я... Розсердився спершу... такий лихий та сердитий, що й не приступай... Лише гримаю на дівку. А далі, брате мій, потихенько, помаленько почав я укоськувать її... То словом щирим обізвуся, то гостинця привезу... От моя дівчина й залишила брикатися... Крутив я, вертів я, мов ту рибу на гачку водив, поки не діп'яв свого... І жив я отак, брате мій, мов у раю, щось з півроку... Тут тобі бенкет безперестанку, день у день, кумпанія гарна, вино, аж шумить, ллється, карти, розкоші всякі... а тут дівчина пригортає, душу вивертає своїми очима глибокими та синіми, мов море в годину... Дай-но, брате, джіну! Х-хе! бун джін!.. Недовго я раював отак. Помітила мамєнька моя покійниця, що погано з дівкою, порадились ми — й відправили її... А тут незабаром попродали усе добро моє за довг, мамєнька померла, товариші відцурались, і лишився я оден, як палець, без грошей, без захисту... Е, що я брешу? без захисту! Захист був: від шинку до шинку, від Сруля до Мошка — скрізь своя хата, скрізь свої люди!.. Нап'юся гарно, висплюсь ще краще: рівчак під боки, камінь під голову, небом загорнуся — сплю, всі минайте його сіятельство, пана матульняка, дідича міського ринштоку!.. Приїзди, Свириде, в гості: прийму тебе у власній господі так, що й не здякуєшся!.. А ти чого сидиш сумний та, мов сич той, напижився?.. Пий та не жу-

рись! Най тії журяться, що по дві сорочки мають, а хто має одну — кинь лихом об землю та пий, поки й останньої не позбудешся!..

— Чого я сумний, питаєш? — обізвався Свирид.— Так мені чогось журно нині... Змовились ми з тобою на Молдаву податись, пошукати долі за кордоном... Та ввижається мені, що не втопимо ми лиха в річці, перепливаючи, не загубимо його й у плавнях, переховуючись... Скрізь нам, бурлакам, однаково... Чотири роки блукаю я по Бессарабії, гадаючи втекти від лиха, що залишив на Вкраїні, а ніяк не можу... Я від недолі — а вона за мною. Піду тихіше — біда мене нажене; піду швидше — сам біду дожену... Що з того, що я бурлакую, гірко працюючи? Що я маю з того?.. Свята голизна, та й годі!.. У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота — мов те покотиполе, що вітер жене по степу, відірвавши від корінця... Зійшло колись і для мене сонечко, та заздрісно стало другим — і заступили...

— Чудна ти людина, Свириде! — перехопив Лука.— Шукаєш щастя по всьому світу широкому, а воно тут, у цій баньці пикатенькій на дні спочиває...

— Зазирав я туди аж на дно саме, а не знайшов своєї долі, не втопив там і лиха свого... Колись і я був щасливий, колись і до мене доля всміхалася...— казав Свирид наче до себе, підперши голову долонями.— Як тепер бачу я долю свою: стан гнучкий дівочий, очиці сині, аж чорні часом... за брови світ би віддав, коли б мій був, такі веселі та хороші... Ластівкою падала коло мене дівчина... А я не кохав її, ні... було аж за серце мене ссе щось, як день не бачу... Хто його знає, чи в шавлії купано її змалечку, чи в любистку... Тільки грошей, мабуть, не кидано в купіль, бо такою вбогою зросла, як і я... Покохалися ми — побрати б ся, одружити б ся, та ба! Не поставиш хати з лободи, як кажуть, а іншої немає... У приймаки пристав би — так родина велика, сини підростають, до старшої дочки зятя прийняли. Порадились ми з дівчиною, побідкались і стали на тому, що вона піде у найми, складе за рік карбованця якого, а я теж помандрую на Бессарабію на зарібки... Щоб хоч хату було за що поставити та на таке-сяке господарство спромогтися... А там — як бог дасть... Ей, не хотілось мені на ту Бессарабію, так не хотілося, як живцем у яму... наче серце віщувало... Та не послухавсь, пішов... Так по масниці, по

пущенню, першого дня посту й вирушив. Ще ніколи не кидав я рідного села, уперше вибрався в такий світ далекий — то ж на серці було неспокійно, лячно чогось, журно... Що там чекає в чужій стороні?.. З чим і як повертатиму?.. Пам'ятаю, поганий був ранок: туман наліг на землю, гемзило [1], ноги грузли в підмитому водою снігу, брудна вода стікала в долину... Погано було, як в мене на серці... Вийшов я на гору, став під фігурою і озирнувсь востаннє на село — туман лежав над селом ще густіший в долині, ніж на горі... Коли це з-за фігури щось так тихо: «Свириде!» — каже. Я аж жахнувся, затремтів весь... Озираюсь — аж то вона, Марія моя, з-за фігури сльози втирає...

— Оце добре! — перехопив Лука.— Твоя Марія і моя Марія! Тих Марій на світі — як за гріш маку!.. Ну, випиймо ж за обох Марій!... А-а! бун джін!

— Жалко мені стало її... дурне серце мов у лещатах стис хто,— казав далі Свирид, не звернувши уваги на тост за Марій.— Взяв я вмовляти її, взяв їй казати, як вірно кохаю її... «Бачиш,— обізвалась вона,— як той сніг водою понявся? Гляди ж, щоб і кохання твоє не стануло отак на чужій стороні, далеко від мене...» Наворожила, та не мені, а собі наворожила... Гей, та пішов я, брате мій, степами, та пішов ланами у той край, про який чував лиш від бувальців... Ідеш, ідеш — над головою небо, під ногами поле... А чиє воно, поле оте — хто його знає... Чужина. І несеш у чужину ту свою долю сирітську, до якої всім байдуже, та ще силу молодую на пожиток жмикрутамдукам... Став я в болгарина. На весну й на літо найнявся. Платня нічого, краща, ніж в наших сторонах, а робота така, як на доброго вола... Та дарма!.. Аби мене люди не шкодували, а я себе пошкодую... Спершу за роботою нічого не помічав я... Гей та соб! соб та гей! звісно, як наймит, від світання до смеркання в роботі... А далі, як звик уже, оговтався, розглянувся навкруги, і завелась у серці шашіль... Вийду на степ — ні, не наші степи... і точить шашіль... Гляну на людей — ні, не наші люди — і знов тая шашіль у серці ворушиться... Не так мені пташки щебечуть, не тої мені пісні вітер співає... Почав я банувати. А найгірше за Марією... Жалко мені стало за тими нічками тихими, що бачили женихання наше, що чули любу

[1] Гемзило *(діал.)* — мрячило.— *Ред.*

розмову... Жалко стало й за селом рідним, де я зріс, хоч не зазнав змалечку щастя. Хто його зна, що зі мною поробилося: тягне мене, мов гаком тягне в свою сторону; рветься серце назад, у село, бридка та навісна стає мені сторона чужа... І був би не витримав, був би кинув все та подався назад, коли б не Марія... Задля неї, задля власного щастя лишився я, наважився перемогти себе... І вона, згадав я, поневіряється десь, бідна, у наймах, і їй не з медом... Збігла мені отакечки весна, збігло й літо. Взяв я в хазяїна, як оден гріш, шістдесят карбованців і подався... не додому, а в Миколаїв, де, як раяли люди, можна знайти роботу на осінь й на зиму. Пішов я туди, бо що б почав я з тими шістьма десятками?

Цілу осінь мішки носив на пароходи, а на зиму за збіржака [1] став у хазяїна. Ніколи було, здається, думати про дівчину, а проте вирвуться згадки на волю й полинуть на село рідне до дівчини коханої... Надворі завірюха, сніг летить в очі, а я сиджу на санках — і ввижається мені вечір теплий з пахощами весняними, з хрущами, з вишником, білим від цвіту рясного, а на перелазі сперлась Марія і грає до мене очима... Було аж жахнуся, як гукне хто на вулиці: «Звощик!», а вітер із снігом так і шмагне в очі... Листів до неї не писав я, бо не знав, де вона служить. Від неї теж не мав звістки, бо сама не вміє, а другого прохать написати соромно дівці... Ну, та байдуже, на весну побачимось. Склав я за зиму ще півсотні, і так ото в середохрестя подався додому... Іду я тими степами, тими ланами розлогими, що й торішньої провесни, а не чужі вони мені, не лякають, а мов осміхаються приязно... Тала вода дзюрчить по дорозі та пригадує, що казала Марія торік під фігурою, а я тільки осміхаюся на тую згадку... Хороше мені... весело мені... жайворонок немов весільної співає... І чого поспішавсь?.. Коби знаття... ба! коби знаття!.. Та хто ж його знав, що буде, як в пісні співають: «Кохалися, та не побралися, тільки серце жалю набралося...»

Свирид замовк.

А сонце вже сідало. Високо, високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо над

[1] Збіржак (збіржаник) — візник.— *Ред.*

М. Коцюбинський у дитячі роки. *Малюнок П. І. Линника за фотографією 70-х років. 1935*

Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла, засяла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув пароход і виразно виткнувся на палаючому обрію як з чавуну вилитими чорними щоглами. Захвилювалась вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась — і вдарила з глухим стогоном в пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок... І знов усе стихло; тільки сполохана річка, гойдаючись в своїх берегах, мелодійним хлюпанням жалілась жовтому пісочкові на докучливих гостей...

Зачаровані подорожні сиділи й мовчали. Ось збігла на берег дівчина, прихапцем зачерпнула мідяними кухвами жовтої води і знов подалась на прикрий берег. Ось ставний мокан [1] в своїй мальовничій білій одежі привів до води коня напувати. Кінь порскає, голосно втягує в себе воду і, напившись, чвалає назад, ліниво переступаючи з ноги на ногу. І знов усе тихо. Кордонна сторожа розклала на тім боці багаття; червоний відблиск від нього осяває нижні гіллячки чорних верб, додаючи ще більше принади чудовій картині наддунайського вечора...

— Дивись,— сполохав тишу хриплим голосом Лука,— вода таки піджива... мало не до ніг моїх дійшла, а де була, як ми купались!..

— Піджива... отак мої згадки підживають, як тая вода...— почав знов Свирид, мов чекав, щоб його торкнуто.— Як нині пам'ятаю, вже посутеніло, коли я вздрів своє село, повернувши з Бессарабії... І не радісно, а турботно забилось у мене серце, скоро побачив я дим з коминів у селі рідному... Що там? Як там? Де Марія моя? — турбуюсь в одно. Іду вулицею, зустрічають мене, впізнають, розпитують, де пробував, чи щастило, а мене так і кортить розпитать про Марію, так і крутиться на язиці ймення її, та ніяково розпитувать... Подавсь я тою вулицею, де хата старих. У хаті світиться, каганець блимає... Я під вікно, та так і припав до його. Стара півмітки з скрині виймає, старий чобіт розглядає та копирсає шилом, а зять з жінкою про щось радяться біля печі... Марії нема. Може, пішла до дівчат... А може... я так і прикипів до землі, жахнувшись

[1] Мокан *(молд.)* — горець-чабан.— *Ред.*

несподіваної думки. Та ні, не так вона кохала мене, щоб, не дочекавшись, віддатися...

— Свириде, голубе мій...— перепинив п'яним голосом Лука,— подай мені баньку... Ти не питимеш, то я за тебе решту вип'ю... А-а! таре бун джін [1]. Це єдина потіха... всіх матульняків... і простих, і вельможних... Ну, кажи, кажи... слухаю...

— Входжу я до хати,— провадив далі Свирид,— привітався, забалакав «Щось ви подались, тітко,— кажу до старої.— Чи всі у вас живі-здорові?» — питаюся.— «Усі, хвалить бога»,— відказує...— «А де ж Марія,— наважився я,— що її в хаті немає?..» Тільки щойно вимовив я, стара як заголосить, як удариться головою об скриню, аж старий вискочив з-за столу. Я так і затерп. У голові мов залізом розпеченим шпигонуло: нема... умерла... утопилась... Хочу поспитати, де вона, що з нею, а язик як став дуба, так і не ворухнеш ним. Далі ж як не скочу до старої, як не скрикну: «Де Марія?..» — то так усі й замовкли та видивились на мене, перелякані... «Де Марія? — кричу я.— Де ви поділи її? кажіть!» Та грюкаю кулаком у стіл, аж старий узяв мене за руку та: «Що тобі, хлопче?» — питає. А я й не в той бік, тільки слухаю, як стара, голосячи, приказує: «Занапастили дитину нашу, занапастили... пішла в найми, як і людські діти... та недолюдок той, пан з Бобрика... звів її... й заподів кудись, що й путь її пропала...» Я вже не слухав далі... мов божевільний, вискочив я з хати, гидкою мені стала людина кожна... На серце моє, на голову, на всеньке тіло вагою налягло лихо, гнітило мене, я чув, що мені тісно й на просторі... Я пам'ятаю тільки жадобу помсти, що поняла моє серце болюче... пам'ятаю, як я присягався: помщусь... люто помщусь... на обох помщусь!.. Я забув на той час і про свої ноги натруджені, і про те, що вже ніч упала на землю,— швидкою ходою пішов я у Бобрик... Біжу... тіло моє горить, палає, і не холодить його вітер зимний, що дме просто в очі... І досі не тямлю, як пробіг я п'ятнадцять верстов і не чув втоми, незважаючи на свої ноги натруджені... В Бобрику вже спали, ніде не світилось... Став я край села та й наче опам'ятався. Як же я помщуся?.. Тепер сплять у дворі, не пустять мене до пана, зв'яжуть ще, мов злодія якого... Сів я на дорозі й почув, що в мене болять ноги... Сиджу, схили-

[1] Таре *(молд.)* — *тут*: міцне.— *Ред.*

вши голову на груди... і враз зробилось мені до всього байдуже, наче не мене скривджено, наче те, що сталось, не моє лихо, а чуже, далеке... Бог з ним, з паном, з помстою, з усім на світі... І чогось жалко мені стало, тужно так, журно... Перед очима імла знялась, відгородила мене від світу цілого... Байдуже!.. Помалу-малу з імли тої виткнулась виразно Марія, така сама, якою бачив я її під фігурою, глянула на мене глибокими очима й упекла мене тим поглядом... у саме серце впекла... Скочив я з землі, порвавсь убік, як до села, й затис кулаки. «Помщусь, і вас загублю, й сам пропаду!.. Однаково!» — думав я, походжуючи по полю під селом та чекаючи, щоб розвиднілось... І вже холодна ніч не прохолодила мене, а додала тільки зваги... Добре-таки розвиднілось, як я подавсь у двір. Там вже повно було якихсь судових. Казали, що приїхали продавати двір за довг. Я до слуг: «Покажіть мені пана Гаєвського, дідича вашого»,— а сам не тисну ніж у жмені, ні, аж пальці заклякли...— «Нема, кажуть, поїхав десь...»

— То ти був у мене в Бобрику?..— забелькотав Лука.— То моя Марія була твоєю судженою?.. А я й не знав... а я й не відав...

— Як?! — скочив Свирид.— То ти пан Гаєвський?..

— Був колись... був колись, брате мій, поручик Лука Іванович Гаєвський, село мав, а тепер — його сіятельство господин матульняк, дідич міського ринштоку!.. Смірно-о!..— заверещав він п'яним голосом і бовтнув ногою по воді, простягаючись на бік.

Якась сила шарпонула Свиридом. Згадки колишнього, що вже чотири роки як проминуло, але колишнього гіркого, болючого, принесли з собою і відгомін тої жадоби помсти за знівечену долю, що колись владно запанувала над покривдженим. Якась сила шарпонула Свиридом. Але, глянувши на п'яного ворога, що, засипаючи, тільки тулубом лежав на суходолі, а ногами в воді, він з огидою відвернувся і сливе вибіг на прикрий берег.

— Хай вода свята помститься за мою кривду!.. Хай вона забере тебе!..— казав Свирид до себе, важко відсапуючи.

Він хотів бігти, але зупинився. Сливе над самим вухом його розтявся пронизуватий свист і, погрюкуючи та мигтячи осяяними вікнами, промчавсь потяг, перепиняючи Свиридові дорогу.

За цю хвилину в душі Свиридовій зчинилась боротьба. Його серце то гвалтом намагалось помсти, то страхалось запропастити життя людське, статись причиною смерті людини. Боротьба та тяглась одну йно хвилину; якесь почуття взяло, мабуть, гору, перемогло, бо Свирид вернувсь до Дунаю, де по коліна в воді лежав п'яний Лука, похрапуючи носом. Свирид на превелику силу витяг з води Луку, хоч той вовтузився з ним та белькотав щось крізь сон, звів його й сливе поніс вулицею. Проходячи повз одну хату, Свирид затремтів увесь та мало не впустив Луки на землю; на порозі, осяяна світлом з хати, стояла якась молодиця, й йому здалося, що то Марія. Свирид запровадив товариша до шинку. Лука наче опритомнів трохи, побачивши знайому обстанову. Він похитавсь трохи на нетвердих ногах, стукнув кулаком у стіл і гукнув на всю хату:

— Око джіну для його сіятельства пана матульняка!.. Дігрaбе! [1] — і вилаявсь поганою молдуванською лайкою.

Свирид вискочив з шинку, дуже зворушений, й подавсь назад, до тої хати, де на порозі бачив жінку. Жінка й досі стояла на тому ж місці. Свирид наблизився до неї, зазирнув їй в обличчя та й пізнав Марію.

— Маріє!..— сказав він тремтячим голосом і нервово скинув шапку з голови.

Жінка жахнулась, підійшла до Свирида і пильно глянула на нього.

— Свирид!..— прошепотіла вона, подаючись назад.

— Маріє...— І враз сильним рухом роздер він свою шапку надвоє й кинув її під ноги Марії.

— Отак з моїм серцем!..— додав.

Хвилинку обоє стояли нерухомо: вона — з спущеними долі очима, він — блідий і тремтячий.

— Маріє...— наблизився Свирид до неї й узяв за руку.— Скажи мені, що з тобою було?..

Марія звела на нього очі, і, мов горох покотився, закапали з їх сльози. Вона заплакала, жалібно хлипаючи, мов дитина.

Свирид відвів її набік, під баркан.

Марія, обливаючись слізьми, оповідала йому про свій сором несвітський, про те, як вона з дитиною малою, боячись вернутись додому, тинялася по наймах, тяжко біду-

[1] Дігрaбе *(молд.)* — швидше.— *Ред.*

ючи, як, урешті, вмерла їй дитина, як якась пані завезла її до Рені, де вона стала за наймичку в грека, що держить шинк... А Свирид слухав, мовчазний, не обзиваючись і словом, не оповідаючи ні про свої муки, які вона завдала йому, ні про думку помститися на ній за зраду.

— Прости мене, Свириде! — скінчила благанням Марія.

— Най тобі бог простить... Слухай, що скажу... Не маю я волів круторогих, нема в мене й червінців у чересі... Є в мене самі йно руки оці жилаві та роботящі, що не злякаються жодної праці... Годувався я з них досі, вигодую й родину... Як я тобі не гидкий, Маріє, не обридлий, то будь мені дружиною та помандруємо на Молдаву, щоб ніщо не пригадувало нам лиха нашого...

Марія хотіла кинутись йому на шию, але не посміла і тільки відповіла ревним голосом:

— Спасибі тобі...

А другої днини рано-вранці, коли ще «дідич міського ринштоку» солодко спав десь на вулиці, загорнувшись небом, Свирид та Марія вирушили в дорогу. Вони подалися на Джурджулешти, аж під Слободзею, де, як кажуть, легше перехопитись через вузький Прут, легше обминути кордонну варту... З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихому Дунаю, закриваючи блакитні гори, заступаючи світло сонця... Мрака ця віщувала, однак, чудову днину... Так і в серці подорожніх зоріла надія на щасну долю, що розвіє колись й самі згадки сумного минулого...

20 лютого 1893.

ХО

КАЗКА

Присвята
братові В. Боровикові

І

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, нетевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дрімає... а з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо — туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами...

На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов порина ввесь у море лісових згуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглось до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла випинається струнка постать сарни.

У сю величну хвилину тихо розгортаються кущі — і на галяву виходить Хо. Мов туман той, сива борода його

м'якими хвилями спада аж до ніг, черкається росяної трави. З-під білих кострубатих брів, з глибоких западин визирають добрі а лукаві очі.

Вийшов Хо на галяву, сперся на сукуватий костур, майнув довгою бородою, і повіяв від неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів. Жахнулася сарна й щезла в гущині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам... Сполохались пташки й в одну мить ущухли. Тихо стало в лісі, страх як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старечо хихикаючи в бороду, стоїть на галяві...

— Хе-хе-хе! І чого жахаються, дурні? — шамкає він беззубим ротом.— Діда Хо, що світ прозвав страхом? А дід цілком і не страшний... Ось погляньте!.. Та ба, тим-то й лихо, що ви не зважитесь звести очі на діда, тим-то він і в'являється вам страхом... Хе-хе!.. І завжди так... і всі так... Ні, не бреши, старий, не всі... На твоїй довгій тисячолітній ниві життєвій не одна стрівалась істота, що сміливо зводила очі догори, відважно зазирала тобі в вічі й тоді... о, тоді гарно було обом нам... Бо смільчак, перевірившись, що жахався по-дурному, набиравсь нової, ще більшої відваги, а ти, старий, чув, що, може, незабаром даси спокій натрудженим кісткам... Жахаються, а не знають, що страх тільки й існіє на світі полохливістю других, що старий Хо порохом розсипав би ся, коли б усе живуще хоч раз зважилося глянути йому в вічі... Хе-хе! Дурні, дурні... Тільки старі ноги труджу через дурнів... От, як втомився!.. е-е!..

І Хо справді з великою напругою ворушить ногами, крекче та, опираючись одною рукою на костур, а другою розгортаючи довгу сиву бороду, сідає на траві спочити.

Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворушиться, не жиє. Від ведмедя до мурашки все спаралізовано страхом. Рослини бояться навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки. Пустотливий парус сонця зупиняється в зеленій гущині і лиш здалеку придивляється до сивої, мов туман той, бороди діда Хо і не відважується наблизитись, невважаючи на непереможне бажання попустувати з тою бородою...

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи, де свіжими, яскравими фарбами малюються події духу людського. Ось і ті високості, на які здійнятись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий, як невільник, плазує він у поросі й темряві... Ось, волочучи кайдани, покволом, віками цілими, проходять люди, забиті, залякані люди, і не насмілюються звести очі на Хо, глянути страхові в вічі... Хо знає, що тільки одиниці зважуються на се, а зважившись, знаходять силу розбити кайдани... Ой, коли б хоч одиниць тих було більше, може, не довелося б старому мордуватись отак, блукаючи по світах, може б, зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок... Ех, коли б... А тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязнею, з чесними поривannями, з обов'язком, ламле життя, безсилими чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи... Страх! Прищеплений дитині, виплеканий анормальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого... Страх!.. Хо — страх! А який з його страх, коли він виразно почуває себе порохном, немічною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світу, наперекір волі Хо робить його злим геніем людськості... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклі... От і тепер: гарно навкруги, спочити б, а пора на роботу... на роботу! Хе-хе! Ну, уставай, діду, пора!..

Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звівся, обгорнувся, як туманом, сивою бородою й подався стежкою з лісу на шлях.

А ліс ще якусь хвилинку стояв нерухомий, мов мертвий. Далі дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на полянку просто до звинених квіток, пташки заспівали, комашня заметушилася, ліс загомонів, природа знов віджила...

II

Вечір. Діти вже напилися чаю й гуляють; старше, хлопчик років шести, сидить долі біля шафи й уважно будує з цурпалочків хату. Меншу, по другій весні дівчинку, забавляє нянька, показуючи, як сорока варила дітям кашу. За столом, ближче до лампи, що крізь молочний

кльош розливає м'яке світло по хаті, сидить із шитвом мати. Вона рада, що діти втихомирились. Ой, ті діти! Двоє їх, а такий галас справляють, що аж голова паморочиться. Але тепер тихо. Чутно тільки, як муркає на канапі кіт та нянька стиха приспівує: «Со-ро-ка, во-ро-на діт-кам кашу ва-ри-ла! На порозі сту-ди-ла!..» Дитина з щасливою усмішкою розгортає дрібненькі пальчики пухкої ручки, намагаючись, щоб нянька показала, котрому сорока дала каші, а котрому голівку скрутила. Урешті ся забавка докучає дитині; вона почина човгатись на руках у няньки, намагаючись до кота.

— Киця!

Але «киця» добре пам'ятає болючі пестощі маленької деспотки й дипломатично кліпає очима, не рушаючись із місця. Аж ось нетерпляча ручка досягла до кота, хапа його за вухо й тягне до себе. Кіт скулить очі, жалібно нявчить... далі ж, немов діткнутий електричною іскрою, вивертається й тіка під комоду, лишивши на руці мучительки червоний слід гострих пазурів. Зчиняється вереск...

— Що там таке, Марино? — кидає роботу мати.

— Та то проклятий кіт дряпнув дитину...

— У тебе все щось станеться... Забав її зараз, чуєш, як зайшлася...

Починається гуцюкання: «Ну, тихо, не плач, гоп-гоп! гу-пю-цю!.. А-а! Погана киця! ми ж тобі дамо!.. Ну, цить же, цить... гоп-гоп! гу-цю-цю!»

Але надаремно. Дитина аж заходиться.

— Ну, цить же, цить! бо як не будеш тихо, то я тебе зараз віддам дідові Хо...— сердиться нянька й підносить дитину до вікна.— О, бач, стоїть дід Хо з торбою на плечах... Скоро кричатимеш, зараз кину в торбу... На тобі її, діду Хо, на!..

Дитина здоровими очима вдивляється в пітьму, що чорніє поза вікном, і затиха... В очах, ще мокрих од сліз, малюється жах... Так, ті очі бачать у таємничій пітьмі пострaха дітей — Хо, страшного, бородатого діда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дітей. Якийсь холод торкається делікатного дітського тіла, щось бере з-за плечей, лячно так, плакати хочеться, а не можна... Дитина насилу відриває очі від вікна й ховає голову в няньки на грудях.

І знов тихо в хаті.

— Мамо! — збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю.— Мамо! А де тепер сонце?

— Сонце?.. Сонце тепер спить.

— А де ж його хата?

— Отам за горою, де воно сідає...

— Там, де живе лісник Панас?

— Еге... Але тобі спати час, дитино.

— Дитина, однак, наче не чує материної уваги. Вона підбіга до матері й спирається їй на коліна.

— Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де? а на небі... оті зірочки, що вночі сяють, то се діти сонцеві...

— А чом же вони тепер не сплять?

— Бо вони за день виспались, а тепер граються.

Пауза.

— Мамо! я хочу до Петрика!..

Петрик — се син куховарчин, що бавиться часом із паничем.

— Не можна, Петрик слабий...

— А я йому занесу яблуко...

— Не можна,— сказала.

— Маа-мо! Я хоо-чу до Пее-три-ка!..

— Ох, господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підеш.

— Маа-мо! до Пее-три-ка-а!..

— Чи не замовкнеш ти мені?.. Марино, а заклич-но діда Хо!..

Марина підходить до вікна й грюка в шибку.

— Діду!.. діду Хо!.. а йдіть-но сюди... а візьміть-но собі неслухняного панича!.. «Зараз!» — відповідає вона собі за Хо підробленим басом і відходить від вікна.

Хлопець добре розуміє Маринину штуку; він не вірить, щоб то Хо промовив те «зараз» таким невдатним басом, однак йому стає страшно. Він відходить до канапки, як можна далі від вікна, і починає бавитись папірцем, бгаючи його в човник. А тим часом фантазія хлопцева вперто працює над фігурою Хо. Які в нього очі? Мабуть, червоні, як у трусика... А ніс, певно, такий довгий та гострий, як у куховарки... а може ще довший... Борода біла та довга аж до п'ят... руки... Хлопцеві враз уявляються залізні тройчаки, що стоять у стодолі,— такі руки в Хо... конче

такі... Йому стає ще страшніше, він боїться поворухнутись, боїться зустрітись очима з таємничою пітьмою, хоч щось так і тягне його глянути в вікно, так і тягне, так наче шепче щось: «А подивись, а подивись!» Хлопець не може опертися бажанню глянути в вікно, зводить очі... і весь холоне... Там, на чорному тлі шибок, щось біліє... то Хо... Божевільний жах охоплює дитину, поширшує зіниці, витяга обличчя, ворушить волоссям на голові, душить за горло...

— Діти, спати! Пора вже!.. Марино, клади дітей спати!..— розтинається голос материн й будить, як зі сну, хлопця.

Марина ставить хлопця на молитву.

— «Отче наш, що на небі...» — непритомно проказує він за нянькою, а сам дивиться вбік, на вікно. «Нехай буде воля твоя, як...» Ой, там щось руками маха, аж по вікні шкряба! — тремтить хлопець.—«Хліб наш щоденний...»

— Нянько, там щось дивиться в вікно... я боюсь...

— Вигадуйте, вигадуйте, то таки візьме вас Хо в торбу... Ну, проказуйте знов: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні...»

Але хлопець уже не слухає няньки, він не може відірвати очей від вікна. Те вікно притягує його увагу, захоплює всі думки, запановує цілою істотою дитини. У вікно те дивиться чорна, таємнича темрява, повна фантастичних істот, усяких див, повна страхіття... І все се тиснеться до вікна, зазира в хату, ось-ось пролізе крізь дірку в розбитій шибці або з лоскотом відчинить вікно, кинеться до нього, наповняючи хату диким реготом...

Аж ось і ліжко. Хлопця роздягнено, він кутається в ковдру. Нянька поправля ще щось і гасить світло.

— Марино, посидь біля мене... я боюся...

— Ото вигадали! Спіть, мені ніколи сидіти біля вас...

В хаті стає темно і тихо. Хлопець широко розплющеними очима вдивляється в темряву, напружує слухи, боячись пропустити який зрадливий згук. Тихо. Так тихо, що навіть калатання серця видається глухим стукотом молота по чомусь м'якому. Ураз... трісь!.. Що се? Увага хлопця збільшується до можливих границь... Уся кров збігається йому до серця, серце почина бити на гвалт... О, знов щось зашелестіло, зашкрябало... То Хо. Ось у чорній, як чорнило, пітьмі виразно біліє борода його... ось простягається

довга, костиста рука... наближається до плечей, розгорта над ними свої сухі пальці... Обгорнений невимовним жахом, утикає хлопець голову під подушку, скорчується під ковдрою, інстинктово намагаючись стати маленьким, якомога меншим... щоб «страх» не міг помітити його... Він затамовує навіть віддих, боячись подати знак життя, боячись зрадити свою присутність у хаті...

А тим часом чує він, що біля ліжка стоїть Хо й простягає над ним свої довгі, мов залізні тройчаки, руки й черкається сухими гострими пальцями його плечей...

Холодний піт від голови до п'ят облива дитину, божевільний жах побільшує зіниці, відбира голос, деревить тіло... І довго так лежить бідне хлоп'ятко, нерухоме, тремтяче від жаху, мокре від поту, аж тривожний сон, прилинувши, заспокоює нарешті змордовану офіру полохливості...

— Хе-хе-хе! — сміється Хо під вікном, де лежить хлопець.— Хе-хе-хе! І жаль бере, і від сміху не можна здержатись! Смішно, коли причиною страху була лиш розпалена уява, а жаль... Бо хто раз спізнається з почуттям страху, не хутко зможе відкараскатися від нього... Зросте дитина, змужніє, і багато сил, вартих кращої долі, змарнує на боротьбу зі страхом, та ще добре, як переможе!.. Шкода сил, шкода часу... А хто винен? Гай-гай! — хита головою Хо, загортаючись довгою бородою та подаючись у дальшу путь.

III

Наближається південь, червцевий південь, повний спеки й світла. Світло хвилями ллється з неба, сповняє повітря, несито пожира тіні на землі, заганя їх під дерева, кущі, у гущину. Нащо вже бувають таємничі холодки, а й туди хоч тоненькою цівкою протиснеться воно і сміється, раде, що знайшло і там свого ворога — темряву... Тільки в ту альтанку, що під старезним волоським горіхом у садку, не пуска його дикий виноград, звившись тісно й щільно в одну зелену стіну. Вже що не робить світло: і зайчиком плигає біля альтанки, пробившись крізь листя горіха, і золотою сіткою пада на землю, і мигтить, і переливається, намагаючись присунутися ближче до темного закутка,— та ба! Ніяк не може. Стало на порозі альтан-

ки, зазирає туди, а ввійти — дзуськи! Однак воно помічає, що альтанка не порожня. Там, на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка з смутним обличчям. Бідна! Скрізь тепер весело, ясно, світ божий скидається на рай, а вона сумує. Потішити б її, попестити, та ніяк увійти, бо та темрява розперлася в альтанці, мов пані яка, і не пускає. На щастя, панночка нервовим рухом зриває листок виноградний, зробивши тим маленьку шпарку в зеленій стіні. Зраділий пустун скаче промінням у шпарку й трапля просто на стіл, наткнувшись на якийсь папір. Що воно за диво, папір отой? Придивляється до його й читає збоку: «Інспектор шкіл народних». Пустун трохи злякався, перечитавши титул такої важної особи, бо почувається до деяких провин школярських, але незабаром осмілюється й пробіга зміст паперу. В папері стоїть, що панна Ярина Дольська наставляється на вчительку в село С. Учителька! Адже й вчителька має право картати! І промінь кидає на дівчину винуватий, благаючий погляд. Однак обличчя дівчинине, бліде й делікатне, з виразом смутку та внутрішньої боротьби, не має в собі нічого грізного, що заспокоює й осмілює пустуна настільки, що він почина гратись із грубою золотою косою дівчини, цілувати її повні уста, брови, зазирати в великі сиві очі. А панні Ярині не до пестощів. Вона відсувається від докучливого променя й схиляється над папером, читаючи його, може, в сотий раз. Так, сей папірець дорого коштував їй! Щоб здобути його, вона мусила насамперед зчинити боротьбу з собою, зі своїми звичками, поглядами, традиціями; мусила посваритись із батьком, якого так кохає, довести до сліз та нарікання матір. Але се була тільки прелюдія, і поки тяглася вона — дівчина почувала в собі силу боротися й перемогти. Тепер же, з папірцем сим, мусить початися акція, так нетерпляче очікувана акція... і дивна річ! Панна Ярина в сю рішучу й важну хвилину почуває, що сили її меншають, слабнуть, що вона вже нездатна до боротьби. Невже в неї стало енергії тільки на прелюдію?

Панна Ярина складає руки на столі й безсильно опускає на них свою русяву голівку.

Колись вона була щасливою дитиною, коханою одиначкою багатого дідича. Одягнена в оксамит і шовк, пересвідчена, що найдрібніші забаганки її будуть заспокоєні, оточена роєм услужних бонн та служебок, вона стрибала

по великих кімнатах палацу, по тінистих алеях батьківського парку. Незабутня пора!

Одно тільки дратувало Яринку, робило їй навіть прикрість — се заборона бавитися з селянськими дівчатами та хлопцями... Фі! «Хлопські діти!» — які в них манери, яка груба мова, яка моральність! Адже то «бидло», а не люди! — чула вона навкруги. Однак мала Яринка, під впливом оточення, мало-помалу оговталася з такими поглядами, ба й сама стала в такі відносини до «бидла», у яких були батько та мати. Вона небавом зрозуміла, що мужиків сотворено лиш на те, аби орати батькові ниву, служити за фірманів, кухарів, робітників. Навіть більше. Вона сердечніше відносилася до справжнього бидла, ніж до тої «нижчої раси». Коли для забави панночки приводили перед ганок мале телятко або візник приносив щенят, Яринка обіймала їх, цілувала, пестила, знаходила «чудовими», тоді як на дівчину, дочку наймички, не звертала вже найменшої уваги, наче то була не людина, а кілок, забитий на свому місці. Словом, Яринка стала панночкою, як і її приятельки, сусідки з інших сел.

Минали роки, збільшуючи той мур, що стояв межи двором а селом. З одного боку були пани, з другого — «бидло». Виросла Яринка на панну Ярину й мусила позбутись думки, що все, що її оточує, належить до батька або може бути куплене батьком за гроші. Ярина знала вже, що батьки її бідніють і хоч не показують сього перед людьми, навіть триб життя не змінюють, але почувається вже потреба негайної ліквідації інтересів для забезпеки хоч неласого шматка хліба.

Тим часом дозвілля (а сього добра в панни Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом напрямили дівчину на книжки. Пожираючи без ладу сотні томів, Ярина вміла, однак, зібрати в головці проміння мислі, розкидані там, відгукнутися серцем на чесні й високі поривання. Природна щирість стала тут у пригоді. Правда, кожна нова думка, що не згоджувалася з її дотеперішнім світоглядом, викликала цілу бурю в молодій, незміцнілій ще душі, але мур, що відділяв її від села, валився й відкривав не бидло, а справжніх людей, з людськими інтересами, болями й радощами. Ярину зацікавило се невідоме їй «мужицьке царство». Вона почала придивлятися до нього, наскільки се було в її змозі, і налякалась темноти й убожества, що панували там. Боже! побіч живуть люди, брати

її, і нидіють у темряві та злиднях, коли вона збиткується працею рук їх?! Чи ж після сього можна назвати себе людиною? Чи ж після сього можна добачати в собі образ божий?.. Ні, годі! Розбити пута, що від віку сковують білі, неробучі руки, скинути полуду з очей і чесно та сміливо звернути скривдженим те, що до їх належить. Доволі бути лялькою, коли людина — то людина, і довести се треба ділом, а не словом.

Дівчина запалилася до праці, до діяльності, поклала присвятити життя своє для тих, що досі працювали на неї. Так справедливість каже. Вона буде вчителькою, вона понесе світло в темряву, потіху — смуткові, поміч — убожеству. А що вдома на неї чекає буря, так що ж, хіба вона не винесла вже бурі сама в собі, коли нові думки, нові почування стрілися з її первісним світоглядом?

Дома справді зчинилася колотнеча. На Яринині плани старі спершу дивилися, як на дивоглядні забаганки пещеної дитини, але побачивши, що не жарти, налякались. Сльози, благання, спазми, прокльони похитнули завзяття дівчини. Але вона перемогла себе й поставила таки на своєму. Замовкли батьки, затаївши смуток у серці, однак не тратили надії, що час або який випадок звернуть їм дитину, притулять її знов до чулого батьківського лона. І випадок, на який рахували старі, лучився, погіршуючи й без того важку ситуацію. До Ярини посватався багатий сусід-дідич. Ярина спершу й слухати не хотіла про шлюб, далі ж, скоряючись перед батьковою волею та благанням закоханого сусіда, випрохала собі три дні розважити все та поміркувати, поки дасть рішучу відповідь. І власне другого дня після сього прийшов від інспектора довго очікуваний папір, прийшов і — замість заспокоїти — збурив, сколотив її спокій, із дна душі підняв сумніви, підтяв віру. І ось тепер сидить Ярина над тим папером, безсило опустивши на руки русяву голівку...

Вона не рада тому паперові. Так, не рада... Ще недавно, ще позавчора, як бога з неба, виглядала його, а нині — не рада... Річ певна, що вона не зречеться своїх замірів... Вона ламле все — а йде туди, де їй слід бути... І не те, щоб вона не рада була... а так, не налагодилася до нового життя, не звиклася ще з думкою, що завтра покине батьківську стріху... По-ки-не бать-ків-ську стріху... Брр!.. Ну, і чого тремтіти? Ой, ті нерви... Треба себе взяти в руки, бо нерви непотрібні для тих, що йдуть на боротьбу. Адже

скільки дівчат пішло вже по тій стежці, що стелиться перед нею... Правда, більшості дівчат тих легше було почати нове життя, ніж їй, бо більшість їх вийшла з родин убогих, із таких, де кожне, ще з молоком матері, всисає потребу праці для шматка хліба. Там усі працюють, усі заробляють... Там нема традицій, які б багном закаляли все, що виривається з зачарованого кола егоїзму та кастових інтересів.

— Зачароване коло... Ох, те зачароване коло!..— шепотять бліді уста дівчини.— Чи стане ж у мене сили, чи стане відваги розірвати його, вийти в світ широкий на боротьбу з тим, що воно замикає? Добре, я розірву його, я вийду звідти. Але чи перетриваю, проклята родиною, осміяна подругами, одна серед невідомого мені широкого світу?.. Де ті сили в мене для боротьби? Де той гарт, що міг би служити порукою перемоги? Я — теплична рослинка... вибуяла в штучному теплі, у душній атмосфері теплиці... Перша буря зламає мене, вирве з корінням... І, замість бажаної користі, живим докором стануть перед мене закривавлені серця родини й моє власне розбите, знівечене життя... Боже! що се зі мною? Звідки легкодухість така? Що варте життя моє перед необмеженим морем людського страждання?.. Ні, годі... Піти туди, куди серце кличе й обов'язок... З силою, яку я почуваю в собі, з силою любові можна багато зробити... Тільки не лякатись, тільки не тратити надії і... все буде добре... Що тут довго думати? Адже давно вже рішила я почати нове життя. І почну, і кінець на тому, і нічого мислити, і ні над чим міркувати... Кораблі спалено... І чого я тремчу вся? Чого?.. Дурю себе відвагою, коли чую, що сили мої слабнуть, що я легкодуха, нікчемна істота...

Ярина повним розпуки рухом заламує руки й відкидає назад, на зелену стіну винограду, свою біляву голівку з обличчям, покритим тінями муки та внутрішньої боротьби.

А в тремтячих тінях горіха стоїть Хо, й зазира в темну альтанку, і хита старою головою, і віє холодом із бороди.

— Гай-гай! — шепотять його старечі уста.— Стільки сили молодої мати, мати життя ціле перед собою — і не зважитися стати до боротьби з дідом, з порохном, що не нині, то завтра розсиплеться! Хе-хе!.. Та глянь-бо, подивись!.. Подивись, що на мені немає тої манти [1] традицій,

[1] Манта *(застар.)* — сукняний плащ, пошитий мішком. Тут вжито в переносному розумінні.— *Ред.*

у яку ти загорнула мене... Де там? Не хоче... Не зважиться й очей звести на діда... Гай-гай!..

— Ну, й доля!..— мимрить далі Хо тоном роздратування.— Кожне уявляє собі мене, як хоче. Для одного я — з торбою на дітей, з різкою в руках, другий убирає мене в шати традицій, поговору, забобонів, третій тремтить переді мною, як осика на вітрі, четвертий... а все зле та немудре! Коли ж скінчиться моя мука, коли ж спочину вже, коли вже поховає мене сміливість людська?.. Ну й доля, ну й люди! Аж мене зліть розбира...— бубонить старий собі в бороду, що м'якими сивими хвилями зливається з легенькою парою, виссаною сонцем з вогкої, теплої землі.

— Чекай же,— каже він далі.— Хоч помщусь на тобі, полохлива істото, хоч полякаю тебе... Ти хочеш стати до боротьби з потужним ворогом — з убожеством та темнотою? Добре. А чи маєш ти сили до тої боротьби — ти, слабосила жінко? А глянь-но, панно, у своє життя минуле, що ти звідти винесла? Ану, подивись!..

Ах, те життя... Безжурне, у достатках, у розкошах — воно тільки розпестило її, ослабило волю... Звідтіль винесла вона саму незарадність, непрактичність... Ні, те життя нічого більш не дало, не в ньому шукати джерела сили...

— І з такими засобами ти гадаєш боротися? — шепотить Хо.— А чи відаєш ти, нерозумна дівчино, що від тебе відкаснеться родина, скоро ти підеш наперекір їй, що всі, з ким ти жила досі, закаляють тебе болотом яко зрадницю їх кастових традицій? І до кого ти звернешся, коли, зламана боротьбою, запрагнеш потіхи, спокою? Хто підтримає тебе, розбиту, зневірену?

— Правда... правда... Ніхто. Одна... Нема рідної душі, щоб щирим словом, співчуттям загоїла рани сердечні, заспокоїла, підтримала... Відрізана, як скибка від хліба, самотня, як хрест на роздоріжжі... Пустка навкруги, холод...

— А чи відаєш ти,— піддає Хо,— що то недостатки, убожество? Ти, що зросла в розкошах, що не робила на шматок хліба? Не страшно тобі змарніти в нерівній боротьбі, до часу скласти в домовину молоде життя?..

Боже! Усе проти неї: і люди, і становище жінки, і убожество... Усе наче змовилося, щоб кинути її в огонь, обсмалити їй крила, коли вона рветься лиш до світла.

І Ярина бачить уже свої білі, випещені руки худими, чорними від праці, бачить красу свою змарнілу, зів'ялу, чує в грудях хоре, розбите серце, а за плечима смерть... Смерть... не наживши, не зазнавши щастя, не зробивши діла... Брр!..

— Ех, залишити б краще всі сі мрії,— спокушає Хо,— та взяти від життя все, що воно може дати для особистого щастя, скористатися з молодощів, бо, як кажуть: «не вернеться весна...» А що там хтось стогне, хтось пропадає — заплющити очі, затулити вуха, як робить більшість,— і моя хата скраю...

Боже, яка мука стояти отак на роздоріжжі й не знати, кудою йти!.. Що робити, що чинити?.. Боже!..— Ярина з розпукою заламує руки і впадає в тяжку задуму.

Враз її будять дзвінкі голоси. То дівчата-робітниці йдуть садком на полудне.

— Чули, дівчата, наша панна віддається? Там такий гарний панич сватає, хоч води напийся: чорнявий-чорнявий, а очима так і грає... Я бачила, як приїздив, осе вже буде день зо три...

— Але віддається? Забожись, Одарко!

— Присягай богу! А вона, чуєте, не хоче за нього...

— Слухайте, бояри, як князь бреше. А ти ж звідки знаєш? Може, той панич до тебе грав очима, от-от невидко, як старостів пришле.

— Падку мій, смутку мій! А я б що з таким чоловіком подіяла, що робити не годен?

— Оце сказала! Адже Одарка швидко свого матиме — такого, що як говорить, то й носом грає, не тільки очима.

— Атож! Е, не журіться, дівчата, кожна з вас діждеться! Буде пробійголова, а мастиголови не буде, ні!..

— Ха-ха-ха! Ну й вигадала, турок ти немирований!..

Серед реготу та жартів проминула весела громадка дівчат альтанку, де сиділа Ярина, сполохана голосами, з думками, що полинули вже в інший бік.

Її сватають. Так. Перед нею відкривається особисте щастя, родинні втіхи, достаток, життя безжурне. Правда, вона не закохана, але їй подобається чорнявий сусід, вона нічого б не мала проти його замірів, якби не почуття інших обов'язків, не інший шлях, що стелиться перед нею. Але вона стоїть над тим шляхом, і мучиться сумнівами, й шукає виходу... Вихід єсть... Одно слово — і доля її з'єднається навіки з долею другої істоти, що кохає Ярину

без пам'яті... Вийти заміж? Хто се сказав? Ні, пріч усякі спокуси, усякі викрути — вона йде за своєю ідеєю!..

У ту ж саму хвилину в дверях альтанки мигнула тінь, і чорнявий хлопець, здіймаючи бриля, питає приємним баритоном:

— Чи вільно сполохати задуму вашу, пані?

Ярина жахається, блідне, щоб зараз заллятися карміном.

То *він* приходить по останнє слово.

Вона не встигла опам'ятатись, як він трима вже її за руку й тихо промовляє тремтячим голосом:

— Пані! Я не маю ще права виявити вам, як я мучився, чекаючи на слово, що виробить серце ваше в одповідь на мої почуття й заміри. Я ще й досі в непевності тремчу за долю свою... і ще раз важуся благати вас, панно Ярино,— не віднімайте від мене руки вашої, хай вона буде завдатком нашого будучого щастя...

Ярина сидить бліда, непорушна, з слідами переляку та боротьби на обличчі, але не відіймає руки від щасливого хлопця.

Хо не має тут більш роботи. Похитуючи сивою головою та покректуючи, чвалає старий далі, шукаючи, де б спочити натомленою душею, натрудженим тілом.

IV

Макар Іванович Літко встав, мабуть, з ліжка лівою ногою, бо так йому сьогодні не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. Уночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета-самовродка Рябоклячки, збірника, пущеного, nota bene [1], цензурою, але виданого його коштом — і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих,

[1] Nota bene *(лат.)* — зверніть до уваги.— *Ред.*

бо не вміє навіть читати по-вкраїнському, та що взагалі нічого спільного з так званими «малоросами» не має й не хоче мати... Йому, однак, не понято віри, потягнено його з дому, страхано в'язницею, карами, заслапням... Макар Іванович виправлявся, прохав, мало не плакав, врешті почав пручатися... і прокинувся. Прокинувся і сплюнув. А де ж! Присниться ж таке, змордує, нагодує дрижаками... Тут і так тремтиш весь день, спокою не знаєш, а тут ще сни морочать... Тьфу!.. А все через вечорок той вчорашній у «молодих» українців... От як не хотілось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якось ніяково не піти... Ну ж і наслухався він там! Се... се просто божевільні люди, ті «молоді». Се — кандидати на шибеницю на кращий кінець! Давай їм зараз усе: і свідому вкраїнську інтелігенцію, і народну освіту з добробутом, і рідну культуру, і героїв, і патріотів, і грушки на вербі, і зірку з неба!.. Ні, він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохіть ідуть під ніж... Він просто втік із вечорниць, затуливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання.

Адже й він українець, і він патріот... Се доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?.. Правда, не в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання.

Далі — хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні... «Малоросії»? Адже він не пожалував 100 карбованців на видання творів самовродка Рябоклячки, а що творів тих ніхто не купував — на власні гроші набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом довести, що, вірний демократичній засаді, не розриває зв'язків із народом, пам'ятає про його духові потреби... Адже всі знають, що вже десять літ збирається він написати наукову розвідку на вкраїнській мові, хоч та мова страх яка бідна, яка нездатна до наукових праць... Він згоджується, що не знає мови... так якось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати по-московському, здобуваючись інколи на макаронічні фрази. Але теж відомо всім, що він усе збирається простудіювати трохи вкраїнську мову... А на роковинах, на вечорницях хто так патріотично (без жартів!) п'є горілку, так щиро заведе пісні,

вдарить тропака?.. А скільки страху набратися, скільки натремтітися, скільки обережності треба, щоб не зрадитися перед ворогами! І се ще не патріотизм? Мало на сьому ще? А вони патріотів шукають!..

Макар Іванович здвиг плечима й почав ходити по покою взад та вперед. Очевидячки, думки сі не заспокоїли його. Щось ще турбувало його, залазило до серця, зазирало під шкуру комашнею. Макар Іванович був неспокійний. Ану ж, борони, боже, хто спостеріг, як він увіходив або виходив із зібрання «молодих»? А що тоді буде? Погана справа. Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи не краще-то було піти на«вінт» до сусіда? Ат!!! А тут ще сон такий, наче віщує щось. Погано. Е, що там, врешті, сон! Дурниця. Воно якось не пристало навіть людині з вищою освітою, з поважним становищем значного урядовця вірити в сни, як вірить у них темна, неосвічена баба на селі... А проте на серці наче миші шкрябають.

Макар Іванович зупинився перед дзеркалом, звідки визирнуло до його чепурне, але пом'яте вже обличчя з шпакуватою бородою, з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканим волоссям, що, мов кримським смушком, вкривало йому голову. Кокетним, навикли рухом поправив він бороду й волосся, осміхаючись до думки, що не понизився ще курс його в жінок. Але й се не помогло. Сон та вчорашній вечір не йшли йому з голови, дратували нерви. Він усе сподівавсь чогось лихого.

Ураз — дзвінок.

Макар Іванович так і жахнувся, так і затремтів увесь. Неспокійним поглядом окинувши покій, немов бажаючи запевнитись, чи там нема чого небезпечного, він сам побіг відчиняти двері.

— О-ох! — з пільгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій.— Листоноша!

Нервовим рухом одкинув він набік «С в і т», «К и е в с к у ю с т а р и н у», «З о р ю» й узявся за листи.

Відкритка? Від кого б се? А-а, від брата-бурсака.

Прочитавши заледве кілька слів, Макар Іванович почервонів, підплигнув на місці і в найвищому обуренні кинув відкритку на стіл.

— Се... се... се... чорт зна що таке!..— скрикнув він.— Се просто нікчемність... Писати до мене по-вкраїнському

на відкритці... компрометувати мене! Відкритку кожне може перечитати, кожне може побачити... Я не дозволю так компрометувати себе... Я ж йому прочитаю «патер ностер»! [1]

Макар Іванович бігав по хаті в сильному роз'ятренні, наче з відкритки тої знявся рій віс та покусав його. Врешті, трохи заспокоївшись, він узяв картку в руки, щоб дочитати.

— Ну, що ж там особливого? «Я здоров, коханий брате... Як твоє здоров'я?.. На святки, може, приїду...» От і все... Ну, взяв би і написав би «по-російському»... А то...— Макар Іванович здвиг плечима і сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки.

Другий лист, вже у коверті, викликав тільки усмішку на уста Макара Івановича. Одна вельми поважна особа, звертаючись до його патріотизму, прохала порятувати молодого вкраїнського письменника, якому тепер дуже скрутно; особа та зіставалась в надії, що Макар Іванович дасть протеже її місце в своїй канцелярії, бо ще недавно натякав, що потребує помічника. Макар Іванович осміхнувся. Нема дурнів! На сей гачок його не зловиш! Він буде приймати в канцелярію «молодих»? Навіщо? Щоб скомпрометуватися, щоб мати неспокій, а то — хто зна? — може, й великий клопіт? Хіба він не знає тих шибайголів, купаних в окропі!

— Ні, красненько дякую,— розводить він руками з уклоном, наче перед ним сидить та особа, що писала лист.— Звертається до патріотизму? Згода. Даю п'ять... ну, десять карбованців до складки на запомогу голодному, але встромити палець межи двері... уклінно дякую... Може, хто другий зохотиться...

Осміхаючись, Макар Іванович зараз же написав солодку відповідь, виставляючи прикрість, яку зробила йому неможливість дати місце певній особі через брак вакансії й запевняючи заразом, що почувається до обов'язку зробити все можливе для вкраїнського письменника.

Задоволений зі свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої хати, як бомба, влетів його чотирилітній синок.

— Папа! папа! — загаласував він.— Мама сказала, чтобы ты послал по водку!..

---

[1] «Патер ностер» *(лат.*: Pater noster) — «Отче наш».— *Ред.*

— За водкой... за водкой, а не по водку!.. Сколько уж раз я замечал тебе, мужичонок ты этакой?!

І роздратований український патріот, забуваючи на хвилинку про свій патріотизм, вибіг до другого покою, гукаючи на жінку:

— Маша! Прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші діти! Адже вони страшенно калічать російську мову! Се бог зна що таке... се ні на що не схоже!..

Макар Іванович хвилюється, бігає по хаті.

Все наче змовилось сьогодні, щоб дратувати його: і листи, і діти, і згадки вчорашніх вечорниць... Ай, ті вечорниці!.. недурно кажуть, що як має скластися лихо, то бог і розум відбере. Треба ж було зробити таку капітальну дурницю — піти на ті вечорниці... Бути не може, щоб не пронюхано, хто там був, про що балакано... і тоді... прощай, Макаре Івановичу!.. Попрощайся з посадою, з родиною і в двадцять чотири години... Ото вклепався, ото вскочив!..

Буйна фантазія тручає бідного Макара Івановича по похилості в якусь чорну безодню, звідки нема стежки наверх. Страх обгортає його такий, якого він не пригадує в дитинстві навіть. Напевне, сором переміг би той страх, коли б наш патріот міг збоку глянути на свою громадську відвагу, чи то пак на брак її. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечності! Шку-ра, розумієте ви? Шку-ра!!

Макар Іванович так завзято бігає по хаті і так кривиться, аж дід Хо, що вже давненько крізь вікно придивляється до сієї сцени, не може вдержатись від сміху. Старий знає, що небезпечність не скаламутить лояльного життя добродія Літка, й весело хихикає.

— Хе-хе! От ще перелякана людина! Хе-хе! Мені б нічого й стояти тут, так утішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, полохається абичого. Почекаю ще часинку, забавлюся, бо нічого нема втішнішого, як такий страхополох — «філ».

О, знов дзвінок!..

Макар Іванович аж кинувся, так той дзвінок прикро вдарив його по напружених нервах. Яке там лихо дзвонить та й дзвонить? Марійко, Варко! Не чуєте, що там хтось дзвонить? Швидше відчинити!.. Макар Іванович, бажаючи дізнатись, хто прийшов, крізь відхилені двері за-

зирнув у передпокій... зазирнув і охолов. Ой, леле! Офіцер... з білими шліфами!..[1] Макарові Івановичу аж в очах потемніло, аж у п'ятах похололо... От і справдилося його передчуття. От і нещастя!.. Блідий, переляканий Макар Іванович підбіг до стола, скинув на його очима, вхопив бідну, невинну «Зорю» і, невважаючи на протестуюче «Д. Ц.» [2], укинув її під стіл у кошик. Запевнившись, що в хаті нема більш нічого «небезпечного», він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю своєму спокійний вираз.

І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича.

Х-у-у! Як же він палякав його!

Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попрохав його сісти.

«І чого він ходить до мене, отой ворохобник? — промайнула думка в голові Макара Івановича.— Адже я вже раз не пізнав його на вулиці».

— Почну, коли дозволите, просто з діла, яке привело мене до вас,— почав гість, сідаючи на дзиглику проти господаря.— Учора ви так хутко покинули наш гурт, що...

— Голова в мене розболілась так, що, повірите, ледве до ліжка доплентався,— скривився Макар Іванович.

— Отож і ми так доміркувалися, що ви, либонь, занедужали... Як вам відомо,— вів далі доктор,— позавтра в місті Луцькому має відбутися гучний похорон нашого славного письменника, що сими днями помер. Шануючи заслуги його на полі вкраїнського письменства, а також виходячи з засади, що нам потрібні тепер між іншим і маніфестації, які б свідчили про існування наше, перед ширшою публічністю показували, що ми живемо, ухвалила громада наша прийняти уділ в тому похороні депутацією й вінком на могилу покійного. Вінок уже замовлено, і гроші на нього помалу збираються, але...

«Чого се він хоче від мене? Чи не грошей часом?» — міркував собі Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку.

— Прошу не забувати, що й з мене належиться частка на вінок...

— Спасибі,— обізвався доктор, ховаючи жовтий папірець.— Властиво, тут річ не в грошах, а в депутації,—

[1] Шліфи — офіцерські знаки.— *Ред.*

[2] «Д. Ц.» — дозволено цензурою.— *Ред.*

казав він далі.— Ми ухвалили вибрати трьох: двох молодших і одного старшого. Громада наша, чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами, припоручила мені прохати вас поїхати депутатом на похорон і завезти вінок, що я й чиню тепер з приємністю.

Макар Іванович зразу палякався.

Може, се небезпечно? Але такі почесні запросини приємно полоскотали його пиху. Так! Не помилилася громада, називаючи його патріотом... Він так любить Україну й той добрий український люд! Бідна, бідна Вкраїна, чого б він не зробив для неї!..

Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв у своєму патріотизмі, розводився над браком інтелігенції вкраїнської й, урешті, обіцяв, умовившись до своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішнім потягом.

— А хто їде з молодих? — зупинив він виходячого доктора.

— Семен Пилипчук з Андрієм Гавриленком.

«Погана компанія»,— подумав Макар Іванович, кривлячися.

Доктор попрощався й вийшов, обіцявши за дві години прислати вінок, а Макар Іванович лишився у хаті.

Ба не сам, бо й Хо втисся за доктором і причаївся в куточку, звідки вигідніше стежити за кожним рухом тіла й духу Макара Івановича.

Макар Іванович пройшовся по хаті, затираючи руки. Він радий. Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марно. Золото — скрізь золото. Він навіть не дивується, що з-поміж чималого гурту громадян вибрано його депутатом на похорон. На честь таку він має право... Тільки... навіщо ті двоє молодших? Вони якісь... непевні... Адже можна б було запрохати когось зі старших — правда, не таких славних патріотів, як Макар Іванович, бо не всі ж зазнали в'язниці, видавали твори Рябоклячки, збиралися писати наукову розвідку,— але все ж людей певних, поважних, з становищем... А то... Семен Пилипчук... Андрій Гавриленко... Чекайте! Який се Андрій Гавриленко? Чи не той, часом, що недавно був під доглядом? Як же се він, Макар Іванович, урядовець, людина офіціально лояльна, прилюдно виступить з пим у такій справі, що вже сама з себе трохи... як би се сказати... ну, трохи небезпечна? Ні, се бог зна що таке! Се... се... просто

неможливе! Тепер такий час, такі умови, що як плюнути — підпасти під категорію українофілів, сепаратистів, політично небезпечних et cet.[1] А нащо се? Та й, між нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з вінками, з промовами, з комедіями? Умерла людина — поховати її тихенько, зійтись по тому в гурточок, згадати небіжчика, пом'янути сльозою («п'яною» — шепнув внутрішній голос Макарові Івановичу, але він не звернув на се уваги), посумувати, що бідній Україні нашій щербата доля забирає кращих синів,— і розійтися тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру...

Макар Іванович задумався. Непотрібно, цілком непотрібно, поквапився він з обіцяпкою їхати на той похорон. Що то в нього — дві голови на плечах, щоб отак ризикувати, або слава захистить його від «всевидячого ока»? Краще б було відмовитись, краще б не їхати. І як можна бути таким необережним?! Цілий вік мати на меті обережність і так вклепатися! Ат!

— Що мені чинити, що робити? Адже я згодився, обіцяв! — бігає по хаті збурений Макар Іванович.— Тепер якось ніяково назад лізти... А їхати не можу... І не поїду, нізащо не поїду... Але що мені зробити, як викрутитися?.. Боже!..

Макар Іванович бігає по хаті, як навіжений, а Хо не може далі витримати в свому кутку. Його розбира такий сміх, що аж кольки під грудьми спирають.

— Ха-ха-ха! — регочеться старий, узявшись у боки.— Ха-ха-ха! Чи бачив хто кумеднішу фігуру? Оце «філ», так «філ», чистої, мовляв, води!.. Ха-ха-ха!..

Біла борода Хо труситься від реготу, аж холодний вітер іде від неї, а наш патріот тіпається, мов у пропасниці, уявляючи буйною фантазією всі наслідки своєї необачної обіцянки. Тут і компрометація, і втрата посади, і допити, і таке страхіття, що й малим дітям не сниться.

— Не поїду! — рішає він врешті.— Не поїду!

— Барин! — ускакує служебка.— Там принесено з крамниці такий вінок з срібла, що аж сяє на сонці...

— Дурна! — гримає на неї роздратований Макар Іванович і сідає за стіл.

— Що його зробить? — міркує він.— Напишу хіба, що несподівано заслаб і через те не можу їхати... Доведеться

[1] Et cet.— і т. д. (скороч. від *лат.*: et cetera).— *Ред.*

день зо два не виходити на вулицю, посидіти в хаті, та що ж робити! Усе ж краще, ніж компрометація...

І Макар Іванович гладенькими фразами (звичайно, московськими) виливає на папері жаль, що несподівана слабість змушує його зректись великого обов'язку, ба й честі в ролі депутата виявити свій невтішний смуток над свіжою могилою вкраїнського письменника, і через те відсилає вінок у надії, що він дістанеться не в гірші руки...

Одно можна додати: Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб... від страху.

V

Хо вступає в здоровезну кам'яницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж «під небо», і втискається в маленьку кімпату, в найтемніший закуток. В кімнаті — як в улику: гучний гомін молодих голосів бринить усіма тонами радості й смутку. То за столом, при світлі лампи, зібралася в гурточок молодіж, щоб, нім розійтись різними шляхами, востаннє, може, поділитися враженнями пережитого та надіями на будучину.

Бачить Хо перед собою людей, повних сили, енергії, віри, злучених з собою теплими, сливе братерськими відносинами. І не диво: всі вони грілися біля одного вогнища, кожен брав звідти світло й тепло. Огнище те — любов до своєї країни, до свого народу; світло — то ідея, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків; тепло — віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, світла над темрявою...

— Братики мої! — здіймає річ один.— Розходимось ми різними шляхами, розлучаємось, навіки злучені одною ідеєю... ідеєю національно-культурного відродження нашої країни.... Перед нами життя, перед нами робота... Розійдімось ми промінням сонця, понесімо світло у темні закутки... Розпливімось глибокими річками, зросімо рідну землю, і «як дівочі вінки, зазеленіють наші ниви...» Не лякаймось великості праці, не жахаймось важкої дороги! В ідеї нашій, в нашій праці, в нашій сміливості — сила наша. Її'ю за сміливість!

— За сміливість! — лунають голоси, вторуючи брязкоту чарок.

— Хе-хе-хе! за сміливість!..— глузливо шепотить Хо.— Розійдемось промінням... розіллємось річками... Хе-хе-хе!

Ой, як устануть тумани, як закутають проміння те, як потиснуть морози та скують річки — побачимо, куди дінеться ваша сміливість! Хе-хе!.. А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має його борода? Ге? А сього не хочете?..— І Хо трясе бородою, сповняючи хату холодним вітром.

Але молодіж із усмішкою слуха старого. Лякай, діду!

— Нам скажуть, що думки наші не нові,— обзивається другий.— І раніш не одно чисте серце загрівалося такими ж ідеями... Та тим-то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартості, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добачаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завданням перевести наші ідеї в життя, і певні, що зробимо все, що в нашій силі й змозі... Будьмо передусім скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в свому краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона бринить і розгортається в нашій родині, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо: на яку б дорогу не ступили ми — йдім сміливо, пам'ятаючи, що всі дороги провадять до Рима... А поки що нам треба праці, праці й праці... Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного грунту, іду на село господарювати... Придивляючись ближче до життя села, я пересвідчився, що навіть одна інтелігентна людина може багато там зробити, скоро потрафить забезпечити собі поважання та вплив. Аби охота, а знайдеться змога приложити руки й до освіти, і до поліпшення економічного та морального стану нашого люду.

— А сила ворожа? А кроти, що стануть підривати твій будинок? А шинкар? А жмикрути всякі? — аж підскакує на місці Хо, трясучи бородою.— Чи ж ти гадаєш, що то жарти?

— Знаю,— веде далі будучий хлібороб, наче відповідає на запитання Хо,— що доведеться мені рахуватися з чималими труднаціями, стріти багато перешкод, але теж багато й віри в мене у свою ідею, багато сили молодої, бага-

то енергії вкладу я в свою працю! П'ю за працю на пожиток країні нашій, панове!

Випито за працю.

— Приймаючи сей тост,— обзивається третій,— додам кілька слів. Пригадайте собі, панове, байку про селянина, що, вмираючи, на пучку прутиків показав синам, яку силу має єдність. Отож, єдності, яка б робила нас із кволих навіть одиниць незламною силою, потребуємо й ми... Важка праця, перешкоди, що неминуче стануть нам на дорозі, усякі лихі пригоди здолають зламати хоч які сили, хоч яку енергію, і горе людині, що в таких обставинах почується самотньою, відірваним листком... Отож, треба нам цементу, щоб нарівні з ідеєю зв'язував нас докупи, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини між нами, обопільну поміч, пораду... Опріч двох тостів — за сміливість і за працю — п'ю ще й третій: за єдність!

— За єдність! — торкнулись усі чарками.

В маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше. В атмосфері, повній палких речей, сміливих поривань, надій, енергії, повній безкрайої віри в ідею та власні сили, загрітій юнацьким запалом, гарно почувається молодіж. Байдуже їй, що Хо з усеї сили намагається налякати її: то бородою має, з вітром холодним дрижаки посилаючи, то відхиляє заслону, показуючи спокуси й небезпечності, що мріють на життєвому шляху... Байдуже!.. Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів, зве його порохном.

Хо має причину радіти, бо хто ж то, як не він, нарікав на полохливість, що трима його на світі, не дає спокійно зложити кісток у домовину? Але Хо не сьогоднішній, він старий, як світ, його не зведеш. Ох, багато бачив він на віку свому! Бачив він і таких, що, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого — перші ж п'ятами накивали. Ставиться, як лев, а гине, як муха. Бачив Хо таких, ох, бачив, і тепер... не вірить. Просто не вірить, щоб ся палка молодіж, скоро зіткнеться зі справжнім життям, витривала боротьбу з його чудодійною силою, не підхилилася їй. Адже й такі Макари Івановичі мали свої хвилини зваги, а тепер що з ними сталося? Пожалься, боже!..

— Слова, фрази!..— шепотить Хо.— Се абихто зможе! А от ділом довести відвагу — й то не нерозсудливу відва-

гу, а таку, щоб давала змогу повсякчасної праці,— се я розумію! Не можу, правда, наперед сказати, що ви нездатні на се, але не повірю, поки життя ваше не покаже вашої правди... А тоді... О, тоді страхові Хо легше стане, бо ближче буде до могили...

Хо слухає, як молодий лікар розгортає плани своєї лікарської та просвітньої діяльності на селі, де має замір оселитись. Він веде боротьбу з темнотою, з забобонами, з ворогуванням селянина до інтелігента, організує дешеву медичну поміч... Чує Хо, як сільський учитель обіцяє хитромудро керувати поміж підводними каміннями сучасних порядків, а таки доплисти, куди треба, таки досягти своєї мети... А ось починаючий письменник нахваляється щиро взятись за працю, за поважні студії, простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень... І Хо не може його ніяк злякати ані цензурними умовами, ані фатумом українського письменника писати gratis [1], або за «біг дасть»...

Довго ще, мов улик той, гуде маленька кімната «під небом», довго ще чекає Хо, аж поки братерський поцілунок на прощання не закінчить сього пам'ятного вечора.

— Не полегшало мені з того, що глянули мені сьогодні в вічі, не полегшало...— шепотить Хо, плентаючись за останнім з гостей.— І не полегша, аж пересвідчуся, що не порожні згуки лунали там у кімнатці, що час і життя не зламають відваги вашої... Почекаю ще... почекаю.

* * *

Минає кілька літ.

Змордований вічною блуканиною, знуджений полохливістю всього живучого та невдячною ролею страху, шкандибає по курній дорозі Хо, підпираючись довгим костуром.

— Скучно на світі, нудно на світі... скрізь повно страхополохів...— мимрить старий у роздратуванні.— А ти волочись по світах, не бачачи кінця краю своїй мандрівці... Ох, важко, важко, спочити б уже...— зітхає він до спокою.

— А що се манячить уліворуч? — зацікавився Хо, з-під руки вдивляючись у далечінь, що червоніла вся в променях заходячого сонця.— Село? Не піду туди; осто-

[1] Gratis *(лат.)* — безкоштовно, задарма.— *Ред.*

бісіли мені оселі людські... Е, ні, стривайте, зайду, бо тут живе хлібороб-інтелігент, що то нахвалявся запровадити на селі нові порядки... Побачимо...

Сонце вже сідало, коли Хо входив у село. Насамперед, як пристало порядному подорожньому, подавсь він до корчми. Але що за диво? Корчму хтось обгородив, прибив нову табличку над дверима та повиганяв звідти, мабуть, усіх п'яниць, бо якось там так дивно тихо, мов у церкві... Хо наблизився, глянув на табличку й прочитав: «Школа» Е-ге-ге! Ось воно що! Недавно була корчма, а тепер шко ла. Де ж корчма? Хо обійшов село, але корчми не було. Чудасія, та й годі! А що то робить пан дідич, цікаво глянути? — подається Хо до чепурного двора, що дивиться на нього осяяними вікнами. Старий присувається до вікна, зазира всередину й бачить: у хаті, за столом, сидять гості — учитель та селяни. Усі вони вкупі з господарем щось пишуть, рахують, міркують. У кутку двоє дітей граються, декламуючи байку Глібова «Вовк та ягня».

— Що вони там рахують? — шепотить Хо, прислухаючись.— Еге! ось що: касу ощадну заложили. Бач їх? А се знов що? Гомонять про якусь землю, що громада має купити в сусіднього дідича. Еге, він таки оре переліг свій, той хлібороб! Що ж далі, що ще нового?.. Хо, однак, мусить відірвати увагу від товариства, бо в хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаною мовою:

— А йдіть, діточки, гратися в другу хату, бо ви тут заважаєте...

За якусь часинку господиня знов увіходить, прохаючи всіх на вечерю. Здивований Хо бачить, як усі посполу сідають за стіл, і каже до себе: «А диви! Тут наче нема пана й мужика, а самі люди...»

По вечері гості примощуються, де кому вигідніше, а господар виймає книжку, і починається лектура...

Тут уже Хо не витримує. Його обхоплює непереможне бажання викликати відважного господаря на останню боротьбу з собою. Хо збирає всю свою потугу: проймаючим холодом віє борода його, чудодійна сила, мов хмари ті, насуває найстрашніші картини перед очі лектора, а лектор наче не помічає сього. Але, врешті, почувши при сутність страху, він відривається від книжки, обертається до Хо і дивиться йому в вічі довгим, зважливим поглядом...

І враз Хо помічає, що від погляду того діються з ним незвичайні речі: з бороди вже не віє проймаючий холод, вона тратить свою чудодійну силу, тіло його меншає, легшає, немов частина його парою взялась або порохом розсипалась; Хо чує, що на душі в нього стає легше, відрадніше, що більш таких сміливих поглядів — і скінчиться його довічна мандрівка, і складе він на спочинок свої старі, натруджені кістки...

Хо йде далі, не чуючи втоми, невважаючи на глуху ніч. Ось і небо всміхнулось перед світанням, ось і сонечко землі вродливій на добридень дало, а Хо чимчикує, поспішаючи до села, де молодий лікар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лікарську та просвітню практику. Врешті — село. Хо підійшов до села, і перша хата, яка кинулась йому у вічі, була шпиталь, місце страждання і заразом боротьби з тим стражданням. Хо став на порозі, зазирнув усередину. Що там? Чи нема лікаря? Ні, єсть: він на своєму місці, біля хорих. Тільки він не помічає Хо, що всіма силами намагається звернути на себе його увагу; лікареві просто ніколи. Тут нового хорого привезено, там операція, а то треба й ліки самому налагодити. Сила роботи! Довго чигає Хо на хвилину, коли лікар буде вільнішим. Аж ось і дочекався. Лікар іде додому, обідає, а по обіді замикається в своїй хатині, щоб ніхто не заважав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно, мовою вкраїнською... Осю-то хвилину й уважає Хо за слушну для свого досвіду. Він діймає трудівника холодом, він малює перед ним картину недостатків, убожества, бо що дасть сільська практика? Він показує йому всі засоби темної сили, що воює зі світлом та чесною працею. Дарма! Не жахається лікар, а зводить на Хо очі й пронизує його ясним, сміливим поглядом чесної людини...

І знову чує Хо, що сила його слабшає, що сам він меншає, і з вдячним серцем, повним поважання, низько вклоняється лікареві, шепочучи своє:

— Спасибі...

А вчитель?

І мчиться Хо до другого села, і мусить уклонитись учителеві, бо він сміливо пливе поміж камінням до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обіцянок, своїх обов'язків.

— Еге-ге! поталапило мені,— радіє старий.— На добру стежку вступив я, піду й далі по їй...

І ось перед ним маленька хата, а в хаті тій, зігнувшись над столом, худий, блідий, змарнілий, працює вкраїнський письменник, і лиш велика душа дивиться з його великих очей. Ледве-ледве пізнає Хо в ньому юнака з повним рум'яним обличчям, що рвався до слова нам'ятного вечора. І не дивниця: життя йшло, а було в житті тому і кайданів, і голоду, і холоду, і всього, що мусить зазнати співак невільного народу.

— Три чисниці до смерті,— рішає Хо, дивлячись на його.— Покинь, бо вмреш! — лякає він господаря світлички.— Бачиш, який холод іде з моєї бороди, а бувають краї, де ще холодніше...

— Покинути? — обзивається тихий голос з-над столу.— Ні, не покину. Вмерти я можу, але що зроблю, те буде зроблено. Холодом же не лякай мене, бо поки жевріє вогонь, що маю в серці, мені буде тепло й добре...

І Хо стрівається очима з худою, мізерною людиною і не витримує того погляду, повного віри, повного кохання до своєї країни...

І ще раз склоняється Хо перед силою, вищою й сильнішою від сили страху.

Вільніше зітхнув старий страх, і радісно й легко зробилось в нього на серці. Йому забажалося самотини, бо полохливі люди, що стрівались по дорозі, сталися йому гидкими. Чимдуж покинув Хо людські оселі й подався ген-ген полями аж до лісу. Тут, на знайомій галяві, сів він, загорнувся сивою, мов туман той, бородою та й замислився.

Сидить Хо і не помічає, що все живе в лісі під впливом страху затаїло дух, перестало жити, що навкруги його запанувала мертва, прикра тиша. Пташки ущухли, звірина причаїлась, малі комашки завмерли в травиці. Ростини боялись навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені квітки. Пустотливий промінь сонця зупинився у зеленій гущині та лиш здалеку придивлявся до сивої, мов туман той, бороди Хо, боячись наблизитись до неї. Тихо було, мертво. Але Хо не помічав сього: він сидів, замисливши, з радісною усмішкою на устах, з надією в серці. Надія та сягала аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки...

1894

НА КРИЛАХ ПІСНІ

КАРТКА ІЗ ЩОДЕННИКА

...Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?..

У такому, власне, стані блукав я одної весняної днини понад річкою Прутом, у південній Бессарабії. Якось не тішили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю, шпилясті гори, що тиснуться понад Прутом з сього боку.

Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер нахрапом бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав виноградне листя та гнав його по чорній, каламутній, немов поораній хвилями, річці... Лагодилась буря. Але я байдужно дивився на грізні розрухи натури, не торкала якось мого серця дика краса південної бурі... Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентавсь я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори... драгліла вже над головою моєю... І тільки перші краплі густого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близь-

ких мені згуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні. Що се? У сьому глухому закутку Бессарабії — пісня моєї країни? Чи не омана се, чи не хороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?.. Я навіть трохи змішався. Але ні, се не уява: я чую, як пісня дужчає, здіймається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом у плоскоті зливи. Так, се співають, але де і хто? Я почав прислухатися та роздивлятися й незабаром помітив, що голоси лунали з молдаванської колиби, себто островерхої комишової халабудки, яку звичайно ставлять по виноградниках про вартового. «То, мабуть, заробітчани,— подумав я,— яких дощ загнав у колибу». Та наважився й собі податися туди, щоб у гурті перечекати дощову годину.

У колибі було темно; на превелику силу, натуживши зір, здолав я розгледіти своїх товаришів негоди: було їх чоловіка з десять. На моє привітання вони відповіли всі в один голос і посунулися, поступаючись місцем на колоді край дверей. Пісня замовкла. Спочатку було якось варівко[1]: чужа людина, очевидячки, псувала трохи настрій. Дехто кинув увагу про дощ, дехто обізвався жартом, тихим сміхом... Але мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє... Вона виповняє груди, рветься наверх і, прибравшись у поетичні шати слова, вільна, як пташка, шукає простору...

Тим-то й мої співаки не надовго замовкли. Хтось стиха завів пісню, до нього пристав ще один голос, а за хвилину підхопила й решта... Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зі мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давно минуле, я жив у минулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань...

Ясно-ясно сонечко сходить,
А хмарнесенько заходить...
Смутен, смутен чумацький отаман —
Він по табору ходить...

І уявляється мені степ. Широкий, необмежний, неза-

[1] Варівко *(діал.)* — ніяково, боязко.— *Ред.*

йманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом а землею якась таємна змова. Чи то вони чаклують удвох, чи що, бо якоюсь таємницею віє від них, чарами віє од того необмежного синього простору...

Край шляху, в долинці, догорає огнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у пітьмі здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудиво. Табір ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі згуки... Ось чутно, як сопуть ситі воли, жвакаючи росяну траву... Десь за комишами в озері крякають жаби, гуде бугай... Табір ще спить. Тільки не спить чогось чумацький отаман... не спить, по табору ходить... Від буйного вітру, від ясного сонця змарніле обличчя його повито задумою й смутком. І хто його зна, яку думу дума чумацький отаман в степу серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірная, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в сьому степу широкому, необмежному? Хто його зна. А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, поглядаючи то на товаришів своїх, що сплять навкруг багаття, то на далекі обриси степу, що йно мріє крізь синю імлу. Але помалу-малу синя імла рідшає, яснішає, східний край неба обливається широким усміхом світання, світова зірка блідне й тремтить, догораючи... Починає дніти.

Табір прокинувся, але сон не встиг ще пірхнути з ночівля, ще кида на нього свою тінь. Таємничість раннього ранку оповила й чумаків своїми чарами...

Ось кухар напина тагани, повісив казан і, червоно осяяний палаючим огнем, нагнувся над чумацьким сніданням.

Поставали лавою ватажани, звернулись до сходу й тихо проказують молитву. Злотистий обрій зазира в натхненні вірою обличчя, тихий вітер на легких крилах своїх розносить по степу гарячі благання...

А за хвилину бряжчать ложки об казан, вусате чумацтво привітно усміхається до гарячої страви. Ясне сонце випливає на небо, зриває з землі темне запинало мороку, відкриває безкраю далечінь степу, вкритого росяною тир-

сою, позолочує високі могили, кида дивовижні тіні від чумацьких маж, вітає мальовничо розташований табір.

Пора! Пора рушати!

«Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці,
Уставайте, вози мажте,
Вози мажте, ярма наривайте,
Сиві воли запрягайте...»

І вмить по слову отамановому —

Хлопці встали, вози підмазали,
Нові ярма понаривали,
Сиві воли позапрягали.

Готово!

— Гей, соб, волики, соб, сивії!..

Рушають.

Одвічним, закуреним шляхом тихо посувається валка. Немов вуж-велетень плазує серед степу. Голова занурилась у придорожні терни, а хвіст ген-ген зникає в густій хмарі куряви. Згори, з блакитної високості упаде на землю сріблом жайворонкова пісня, долине клекіт вірлячий, а широкий степ відгукнеться на ті згуки тихим шелестінням тирси. Сайгак прудконогий шмигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між густими травами. Палаюче сонце висить над степом, нерухоме повітря пашить жаром... Душно так, млосно... Коли б хоч легенький подих низового вітру приніс на своїх крилах прохолоду, увілляв струмок життя у сю задуху, у сю степову мертвоту!.. А валка посувається.

Степом їдуть — нові вози риплять,
Сиві воли ремигають...

Лінивою, тихою ходою чвалають круторогі бедраті воли, похитують лобатими головами, жують безустанно жвачку... Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, укриті шкурами, закурені в далекій дорозі... Біля возів ідуть чумаки, на пужално опираючись. То все високі, кремезні постаті в смоляних сорочках та штанях, закурених брилях або шапках високих. Згорда поглядають вони довкола, певні в своїх силах, байдужні до всяких життєвих незгод. Не турбує їх думка про те, що нікому доглянути їх у далекій дорозі, в чужій сторононьці. Нікому хустя випрати, головоньку змити. Змиють чумакові головоньку дрібні дощі,

а розчешуть густі терни, а висушить ясне сонце, а розкуйдить буйний вітер. Воля чумакові, воля наймиліша... А хіба ж не волею віє од сього простору широкого, од сього степу хвилястого, як море, безкрайого!.. Хіба не волею самою віє сей вітер низовий, що зібрав усі пахощі степові та кида їх у засмалене чумакове обличчя, куйовдячи його довгого вуса? Чи ж то не воля синіє он там, далеко, за тими могилами високими та хорошими, що йно мріють на небосхилі!.. Гей, степи-поля, розкіш моя!..

Тихо, поволі, нога за ногою, пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. Достоту корабель той у безвітря серед моря. Тихо, поважно чвалають і чумаки за своїми волами. Не чуть гомону, наче душа розмовляє з степовою тишею...

Попереду чумацький отаман
На сопілочку грає...
Що він грає, грає-вигравае —
Він пригодоньку знає...

Ой, знає він чимало пригод, той кремезний, як з криці вилитий, бувалий отаман. Тужлива пісня зринає з сопілки, та не розважа сумного серця, невесело якось говорить... Говорить вона йому, що на сій широкій та прибитій, слізоньками перелитій дорозі не раз і не двічі здобудеться чумак лиха. То воли йому пристануть, або й похоріють — і тоді чумакові пропаща година; а то паші худобі не стане, ревуть воли голодні, за серце беруть чумака тою скаргою невимовною. А зчорнілий, спалений посухою степ, а буйний вітер своїм серце рвучим голосінням ще більшої туги, ще гіршої нудьги завдає чумакові... І от з нудьги та горя зап'є чумак, загуляє, лишить добро своє у шинкарки Настусі, на останню важницю похмелиться...

Нагадує пісня й про здобичників диких, що з нетрів придорожніх, з комишів непролазних чигають на валку, готують у степу глухому кривавую драму...

Та нема гіршої пригоди, як слабість у дорозі. Ось на задньому возі, як в'ялая риба, лежить хорий чумак, на важницю схилився. Валка посувається тихо, поволі, щоб не стурбувати хорого. Мовчки йдуть чумаки біля возів, не гомонять поміж собою, не погукують на волів навіть. Сумно... А недужий широко розплющеними очима востанне, може, споглядає на сей світ хороший, на сей степ широкий,

немов килим квітчастий... Хотіло б ся пожити ще, надивитися на божу красу, поглянути хоч раз ще на рідне село, на близьку родину,— а треба вмерти. Ох, умре він, умре на чужині, серед степу сього хорошого, та чужого, конче вмре. Недурно ж пугав пугач край гаю, недурно волики його не пасуться чогось, води не п'ють, тільки ревуть жалібно, немов чують близьку смерть господареву... Жалко кидати тих змалечку виплеканих воликів, тих вірних товаришів у дорозі, що так розуміють смуток і радощі хазяїнові... Кому-то дістануться вони, хто-то буде поганяти їх, як його не стане? А хто перекаже отцю-неньці про смерть їхнього сина, хто потішить бідну жінку, діточок дрібних? Хто поховає його у чужій сторононьці, де чужії люди? Е, не чужії: все то товариші, милеє браття його, вони вже дадуть пораду... І прохає він своїх товаришів, як будуть повертати у край рідний, уклонитися від нього отцю-неньці й вірній дружині... І просить він доглянути його воликів любих, щоб не зазнали вони ні в чому недостачі, поки прийдуть додому. Та ще благає хоч притиками викопати йому діл глибокий, зробити домовину хоч з рогожі та заховати в степу край дороги, висипати високу могилу, щоб з тої могили видко було його рідну Вкраїну... А на могилі хай посадять червону калину, хай вона пригадує йому його милую та далекую сторононьку...

І стоять чумаки, вірнеє браття, круг конаючого, похиливши сумно голови, і обіцяють вони сповнити його заповіт... Солона сльоза не в одного зависла на довгих вусах...

Вволили чумаченьки товаришеву волю. Он там, у долинці, під білими березами, копають уже діл глибокий, довічну хатину чумакові. Ревнули сірі воли, до гробу йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом — останню послугу дати вірному товаришу... Низько похилились непокриті голови, степовий вітер має довгими чубами та вусами...

Прийняв чумака вільний степ у своє надро... Безхмарне небо байдужно дивиться з високості, а буйний вітер шепотить про щось з величезними степовими будяками.

Чорніє здалеку свіжа могила, а над нею похилились білі берези, мов сестри-жалібниці над братовою могилою...

Еге, багато пригод знає чумацький отаман, і не про одну виспівує йому, вимовляє голосна сопілка.

А валка посувається. Риплять вози, бряжчать ярма, хмара куряви купається в злото-кривавому світлі заходячого сонця.

Пора вже й на нічліг стати.

«Ой ви, хлопці, ви, добрі молодці,
А де будемо ночувати?» —

звертається до ватажан отаман.

«Ой, ми будем, будем ночувати
В чистім полі, край байраку;
Недалеко від зеленого гаю
Будем вогонь розкладати»,—

рішають чумаки.

Привернули.

Вечірньою прохолодою вітає байрак гостей... Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця, що не встигло ще виплутатися з кучерявого верховіття дерев. Десь весело дзюрчить струмок, у скісному промінні сонця грає роєм мушва; якесь шепотіння, якісь вечірні лісові згуки долітають до чуткого вуха... Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємничо, повиті сріблястим туманом. Смеркає... ба й ніч уже спустилась у долину з пітьмою, з вогкістю, з глибоким зоряним небом.

Порозпрягали чергові волів, розпустили по муравці на пашу. Стоять вози — насторч ярма, а межи возами під явором палає багаття, осяває всі листочки, всі гіллячки кислатої деревини. Розташувались круг вогню чумаки, ждуть вечері. Гомін стоїть у таборі, жарти з веселим реготом розлягаються по долині, безжурний настрій обгорнув веселе товариство.

А онде осторонь, на важницю схилившись, лежить самотньо поміж возами парубок, на сопілку вигравае... Тиха та ревна мелодія викликає перед його образ милої дівчиноньки... Що то вона робить тепер, чи дума про нього? Ой, певно, сумує за молодим козаком, певно, припадає до йоко сліду... Десь вона вже потоптала черевички, на дорогу вибігаючи, виплакала карі очі, чумаченька дожидаючи... А може... може, закохав він дівчиноньку людям — не собі, може, її присилувано, і подала вона рушники другому, гірко плачучись на свою недолю... Все може бути. І журно так, важенько так робиться чумакові на серці —

і дума він невеселую думу... Дума він, що всяк має на світі свої радощі, усе має собі пару... щука-риба в морі — та й та пару має, а чумак молоденький пароньки не має... Е, гетьте, думки сумнії, не суши, журбо, завчасу серця!.. От коли б допоміг бог у Криму солі набрати та щоб дівчину кохану у биндах застати!..

І марить молодий чумак про родинні втіхи з любою дружиною, і веселіше співає сопілка — його порада, його розвага єдина в далекій дорозі...

А від багаття доноситься гучний регіт веселої юрми, чутно жартливі приспіви до танців, плескання в долоні, брязкіт підківок. Ударили лихом об землю чумаки, волі-ють дати лиха закаблукам...

Нікому й на думку не спаде, що готується пригода, що лихо вже близько, що он

Із-за того зеленого гаю
Розбійнички виглядають...

То здобичники, здичілі у нетрях, обідрані, голодні, чигають на чумацьке добро, вичікують слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутися на табір. Махнув рукою ватажко — і розбійники облягли навколо табір.

Що найстарший та й розбійничок
На воронім коні грає.
Що він грає, грає-вигравае,
До табору привертає...

Вжахнулись чумаки, зірвались на рівні ноги. Думка про волів, про своє добро, ба й про життя власне блискавкою мигнула в голові в кожного. Що робити? що чинити? де отаман? Жах обхопив чумаків. Одні стоять, мов тороплені, другі метушаться на місці, мов рятунку шукають. Де ж той отаман? А ватажко ще й глузує, бачачи такий сполох:

«Ой ви, хлопці, ви, добрі молодці,
А де ж ваш отаман?» —

питає він чумаків, осміхаючись.

«Наш отаман ходить між возами,
Умивається сльозами.
Що він ходить, ходить між новими,
Умивається дрібними...»

Та недовго сумує отаман. Його засмалене мужнє обличчя спахнуло вже звагою, і металевим гострим голосом вигукує він над сполоханим табором наказ, аж луна котиться гаєм:

«Ой ви, хлопці, ви, добрі молодці!
Ой, беріте дрюки в руки...
Гей, та й бийте, бийте, не жалійте...»

Стрепенулось чумацтво... метнулось до возів по дрючня — і стало до бою.

І от при світлі догоряючого вогнища, у глухому степовому байраці, у мертвій тиші сонного гаю зчинився бій. Брязкіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання о поміч, хрип конаючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їх крил — усе те зіллялося в один несказанний галас, в одну хвилю диких згуків... Котиться та хвиля гаєм, далі тихшає, а ще далі гине в широкому степовому просторі, під темним зоряним небом. Ось налягли здобичники, тісною каблучкою здушили чумаків, вимахують ножами та булавами... Міцно стоїть кучка завзятих чумаків — видко, наважилась боротися до краю, на життя й смерть... Ще хвилина — і враз, як один чоловік, ринула лавою на розбишак, розірвала тую живу каблучку, зім'ята, кинулася в один, у другий бік, несучи скрізь жах та смерть... Здригнулися комишники, побачивши побитих товаришів, і кинулися навтеки, підставляючи спини під чумацьке дрюччя.

Довго тяглася гонитва, аж дикі нетрі та комиші сховали недобитків у своїй гущині.

— Годі! — гукає отаман.— Підпалити комиші!

І от по слову отамановому викресали чумаки вогню й підпалили з берега комиш. Знялася чорна хмара диму, лизнув вогняний язик раз, удруге, обхопив урешті ширшу простору, і пішло гоготіти полум'я, здіймаючи до неба немов вогняні руки, осяваючи навкруги чорний степ, байрак та недавнє бойовище, на якому в незвичайному безладді, облиті власною кров'ю, лежать мертві здобичники — де два, де чотири...

А серед табору, оточений ватажанами, стоїть отаман та напівжартом наказує чумакам зібрати побитих розбійників та скласти на вози:

«На нові вози кладіте,
Та й повезем у город Полтаву,
Та зробимо собі славу:
Що їх сорок, сорок і чотири
Нас десятьох не побили...»

Пісня замовкла...

Але я був ще в степу, бачив червоне проміння пожежі, бачив чумацький табор з чорними мажами, з кривавим бойовищем, з чумаками, гордими перемогою своєю, і до вуха мого ніби долітав рик волів, сполоханих нічною колотнечею...

1895

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА [1]

I

Перший грім

Замфір Нерон, ставний тридцятилітній молдуван, допив з глиняного глечика решту вина і встав з-за столу. З усмішкою задоволення від святного обіду, що грала на червоному, загрітому стравою та вином обличчі, він звернувся до жінки:

— Порайся швидше, Маріоро, бо поїдемо на виноградник, а я тим часом запряжу коні.

— Добре,— відповіла молодиця, поправляючи широке мідяне наруччя, що саме розщібнулося на її темній, немов спижовій, руці.

Але не встигла вона ще защібнути наруччя, як почула, що круглий, на півaршина заввишки стіл — мас — звалився їй на коліна, а посуда з брязкотом розкотилася по сінях, де задля хатньої духоти звичайно обідають улітку молдувани.

— Помалу ви, потерчата! — скрикнула налякана Маріора, притримуючи стіл рукою.

Винуватці тої катастрофи — два хлопчики літ семивосьми та п'ятиліток-дівчинка — наче не чули сердитого материного поклику. З іскрами радості у чорних оченятах, з веселим покликом: «Їдемо, їдемо, на виноградник їдемо!» — вони зірвались із-за стола та покопотіли за батьком до стайні, вимахуючи недоїденими грудками мамалиги.

— Це кара божа, ті діти! — вибухнула Маріора, збираючи розкидану по сінях посуду.— Ви не їсте, мош

[1] Відзначено премією на конкурсі редакції «Зорі».

Діма?[1] — раптом звернулась вона до сивого, аж білого діда, чоловікового батька, що сидів за столом, безпритомно усміхаючись сивими мутними очима.

— Ні, спасибі, я наївся,— тихо відповів мош Діма, піднімаючи з долівки перекинутого глечика.

Молодиця заметушилась: позбирала посуду, внесла до хати решту мамалиги, витерла триногий мас та поставила його боком під стіну.

Її повольні рухи, землистого кольору обличчя, опущені додолу кутики уст свідчили про перевтому, а зігнутий, наче під важким гнітом, стан робив цю двадцятип'ятилітню жінку старою бабою. Тільки чорні з поволокою орієнтальні очі блищали вогнем під тонкими, зведеними докупи бровами, говорили про цілі скарби затаєної нервової сили.

Зробивши в хаті лад, Маріора перед дзеркалом обсмикнула рівні широкі рукави тонкої бомбакової сорочки, що за кожним рухом відкривали її спижові руки з мідяними та скляними наруччями, поправила здоровий золотий дукач на шиї та глянула на свою коротеньку корсетку зі шнуровицями, наче міркуючи, чи не треба взяти чого теплішого у дорогу. Але червцеве сонце, снопом цілим глянувши у загратоване вікно, пригадало їй, що надворі спека, а на тій спеці чекає, певно, на неї чоловік із запряженими кіньми. Маріора вийшла з хати.

На призьбі сидів мош Діма, оточений курами та качками, і з безпритомною усмішкою божевільного пригоршнею сипав на землю покришену мамалигу, на яку з галасом накидались його пірнаті приятелі.

Маріора з-під долоні глянула в сторону повітки.

За хвилину заторохтіли колеса, і Замфір, ледве здержуючи гарячі коні, заїхав під хату новим, на залізних осях, мальованим возом — каруцою. З зеленого васага виглядали щасливі обличчя дітвори.

Маріора сіла —і коні, зігнувши від натягнених віжок шиї, помчались вулицею, збиваючи цілу хмару куряви. Собаки зграями вибігали з дворів, зі скаженою гавкотнею бігли за каруцою, кидались коням під ноги. Причепурені задля неділі молдувани придивлялись з-під долоні до Замфірової підводи, поцмокуючи з задоволення.

---

[1] Мош Діма — діду Діма. [Мош *(молд.)* — дід, дідусь, дядько.— *Ред.*].

І справді любо глянути на ставну постать Замфірову, з гордим, як у римського патриція, обличчям, з міцним станом, тісно обхопленим золотом мережаним ілі-ком [1], що відкриває широкі рукави білої сорочки, з-під котрої видко кремезні, з грубими від напруги жилами, руки. Блискучі, чорні очі Замфірові, його довгасте, повне обличчя, облямоване низько стриженою чорною бородою, так і світяться задоволенням, так і сяють гордощами, наче звіщають мирові, що Замфір тепер справжній хазяїн, не згірш від других. Оцими самими руками, котрими натягує тепер ремінні віжки, заробив він увесь свій статок, все те, що зрівняло його з першими хазяями, чому тепер не оден заздрить. Тому-то так згорда й поглядає він на стрічних, так весело посвистує на свої ситі, у ремінних шорах, коні, що, вилискуючи чорною шерстю та круто вигнувши шиї, легко, мов пірце яке, несуть здорову карущу поміж очеретяними тинами вузької вулиці.

Минули село. Замфір ступою поїхав берегом Пруту. Тут глянув на нього з-за річки широкий простір зелених плавнів, замріли вдалині закордонні села. На румунському боці три пари волів тягло капатом проти води здорове червоне судно. Біла корогва на щоглі тріпалась в повітрі, поблискуючи до сонця. Високий засмалений стерник у червоному фезі налягав на стерно. Біля нього сидів білий кудлатий пес і дивився на берег. Вище, в далекому коліні річки, під крислатими вербами, тихо посувались за водою плоти, наче низка чорних острівців на блакитному поверсі річки. Вітер доносив звідти уривки жвавої коломийки, якою розважалися на чужині плотарі-галичани.

Діти помітили на судні собаку і висунулись із васага.

— Мамо... мамо! а гляньте, який гарний песик! На, цю-цю! на!

— На місце! — скрикнув ураз батько, обернувшись до дітей.

З-за гори саме виїхав віз, наладнований жінками та дітворою, і нагнав Замфіра. Молдувани замінялись поглядом — і вмить, немов зрозумівши оден одного, підскочили на місці, пустили віжки, гукнули на коней... Коні, почувши волю, шарпнулись із копита, витяглися — і помчались стрілою наввипередки, згинувши незабаром у густій хмарі куряви. Лиш інколи, коли сильніший повів

[1] Ілік *(молд.)* — кептар.— *Ред.*

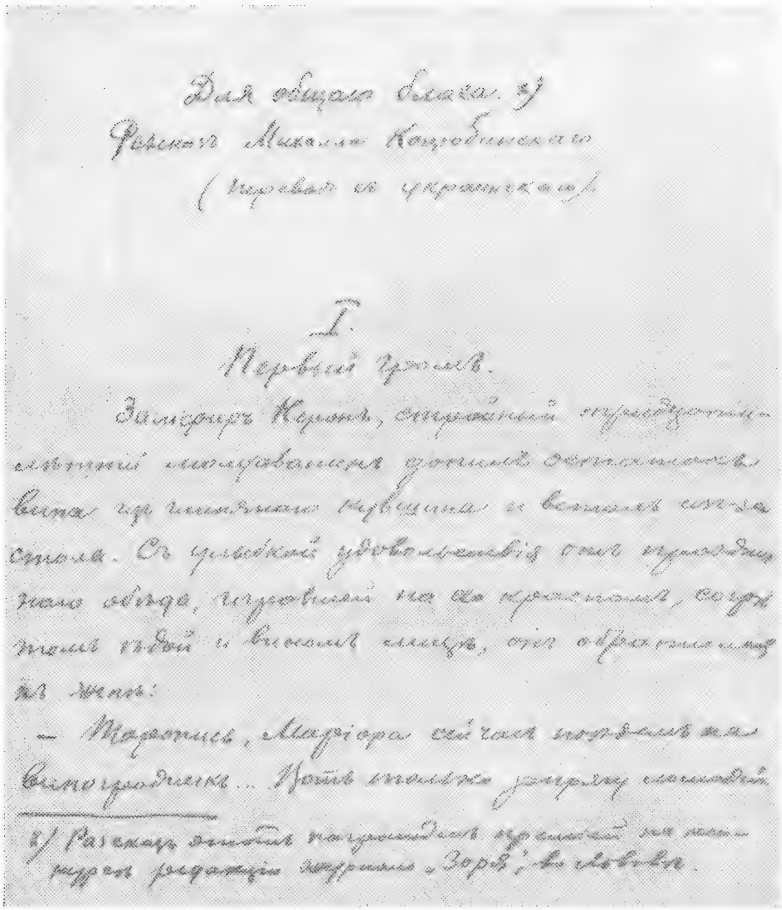
Для общаго блага. *)
Романъ Михаила Коцюбинскаго
(перевелъ съ украинскаго).

I.
Первый урокъ.

Земледѣлецъ Корнiй, энергичный трудящiйся мужикъ, отличался отъ своихъ односельчанъ тѣмъ, что никогда не ложился спать, не выполнивъ какой-нибудь работы. Съ чувствомъ удовлетворенiя онъ вышелъ изъ избы, направился на огородъ, сорвалъ тамъ тыкву и вскорѣ вернулся, обратился къ женѣ:

— Тодоська, Мавріора сейчасъ поздравляетъ съ новорожденiемъ... Пойдемъ тоже поздравимъ

*) Разсказъ этотъ напечатанъ будетъ въ 1-мъ литературномъ сборникѣ редакцiи журнала „Зоря“ въ Львовѣ.

М. Коцюбинський, «Для загального добра».
Автопереклад російською мовою.
Сторінка автографа

вітру відносив набік куряву, видко було оддалік дві каруди, одну ближче, другу далі, що, немов п'яні, хиталися з боку на бік від скаженого гону...

Дітвора вчепилась ручками за васаг... Чорні очиці блищать щастям... Ах, так добре, захоплює дух, летиш, здається, кудись далеко, відірвавшись від землі... Верби, садки, гори наче женуться назад, у село, наче кружаться, обхоплені якимсь шаленим коловоротом... Мама сміється з задоволення, тато, той добрий «татйка», раз у раз підплигує, вимахує рукою та, мов вітрилом на щоглі, має білим рукавом сорочки... Коні повитягались, як змії, запінились, а не даються випередити, хоч задня підвода вже близько, от-от черкнеться кіньми передніх коліс... Ні, таки наші взяли гору, таки ми попереду... Ті вже далеко лишилися, спиняють коні...

Замфір стягнув віжки, коні зменшили біг, а врешті стали. Замфір витер рукавом упріле чоло, скочив з каруци і з виразом гордощів на розпаленому гоном виду поплескав гарячих коників по шиї.

Приїхали.

За хвилину діти з галасом вскочили у виноградник, випереджаючи матір. Замфір розпріг коні і пустив на пашу попід садом.

Зараз від дороги, загороджений очеретяним тином, починався Замфірів виноградник. Розкішні крислаті кущі з буйною лозою, обліплені лапатим листом, вкривши підгір'я, спиналися на гору, звисали гірляндами над жовтим проваллям, що, мов глибока зморшка на чолі, перетинало пасмо гір. Тоненькі, штучно виплетені з очерету тини відділяли Замфірів виноградник від сусідніх, а буйна лоза, немов наперекір усім межам, перелазила через тини, спліталась вусиками з сусідніми лозами, по-братерськи єдналась у зеленому морі виноградників. Здавалось, якась могутня зелена хвиля залляла підгір'я шпичастих гір, п'ялась догори, до тих жовтих шпилів, що дивились зі своєї високості далеко за Прут, на плавні, на озера, на гирла, у далеку простору, повиту сизою імлою...

Зелене море листя грало долі всіми сутінями барв, від чорно-зеленої до жовто-зеленастої, а з гори вторувала тій мелодії барв безладна гармонія мідяних дзвоників отари, що паслась по горах, та тужлива чабанська сопілка.

Замфір дуже любив свій виноградник. Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена від

гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами, дісталась йому ще від батька. То була дідизна, прадідизна, може. З виноградником цим зв'язано так багато споминів. Ще дитиною бігав він там, з утіхою смакуючи солодкий виноград, зазираючи під кожен кущ, у кожен закуток. Все тут знайоме, все своє. Там під горіхами сходився він у свято з струнокою, чорноокою Маріорою, ще дівчиною тоді, там посадив на щастя якийсь особливий гатунок винограду — от як розрісся тепер розкішно! — а тут, хазяїном вже, завів молодник.

Замфір присідає під кущем, обережно, з любістю розгортає листя — то делікатне, ясно-зелене, покрите знизу білим пушком, то темне, блискуче, наче полив'яне. Там, під листям, цілі скарби, цілі купи розкішних китяг так і обліпили кущ, так і вгинають лозу під непомірною вагою. Є, зародив господь, радісно б'ється Замфірове серце, а очі сміються до здорових грон.

— Тати́ка, тати́ка! а йдіть сюди! — гукає старший хлопчик.— Скільки тут поми (винограду) — страх!..

— Сюди, сюди, татика! — кричить з другого боку дівчинка.— В мене більше, навіть листя не видко!..

Замфір сяє. Не зазиратимуть діти за чужі тини, у чужі руки. Буде своя пома, буде й вино. Тут саме вгіддя для винограду, звідси бере він таке вино, як спирт. О, всі знають, яке вино у Замфіра Нерона, тим-то він і не возить його на торг... Самі купці приїздять з готовими грішми, аби було що продавати. А доведеться продати більшу частину... Ну, та, звісно, на те й ходиться біля винограду, на те й працюється, щоб мати користь... Дасть бог, буде продати, буде й для себе. Вже ж молдуван не лишиться без вина: змалечку звик.

Замфір ходить поміж кущами, де тичку очеретяну поправить, де лист зайвий оскубе, де лозину підв'яже. Правда, сьогодні неділя, не слід би робити, ну, та коло винограду не гріх, бо то хліб святий, то дар божий... О, тут гущина яка, сонця не пускає, треба трохи пообщипувати листя... А тут лозина зайва, тільки сік марно тягне з бідного куща. Стяти її... Отак... А ось грони похилили гілячку, на землі лежать бідні, треба підпяти, бо то шкода, бо то праця людська.

Ох, праця! Скільки-то праці та клопоту взяв оцей клаптик землі! Ще батьки, а може діди, лишили тут свою

силу — бач, які здорові та розкішні кущі виплекали! А він сам — хіба він мало поклав тут здоров'я?

І згадується Замфірові, як він восени мусить зібрати тички, підчистити лозу, закопати її в землю. Високо злітає здоровезна сапа, а на місці кущів виростають могилки. Спить зимою виноградна лоза, вкрившись могилками, а на весну треба визволити її, на світ вивести з-під землі, обчистити, на тички підняти... А почнуть кущі бур'яном заростати — знов сапа в роботі, знов мозолі на руках. І то не раз, не двічі... Виноград любить, щоб коло нього ходити. І ходиться коло нього, як коло рідної дитини, і годиться йому, зате ж і звикається до нього, як до близької істоти, з життям котрої зв'язано власне життя, хліб, достаток... І такою дорогою стає тобі оця гнучка рослинка, що вміє віддячити за важку працю, за тверді мозолі...

А пора збирання винограду? — пригадує Замфір. Ну, це вже легка, празникова робота. Ціла родина бере уділ в тій праці. Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягоду, що ледве стримує солодкий сік у тонкій шкурці. Дорослі з піснями стинають стиглі китяги в коновки та носять до бочки, а весела, замурзана солодким соком дітвора нишпорить попід кущами, вишукує непомічені грона. Рікою ллється солодкий муст [1], починає грати — і тоді ціле село, від малих дітей до столітніх дідів,— напідпитку...

От коли б допоміг бог зібрати виноград та продати вино. Треба б взяти у пана яку фальчу [2] землі, бо без поля теж погано у господарстві. Що то Маріора скаже на цю думку? Але де вона? — скинув очима Замфір по винограднику.

Маріора стояла поміж кущами, мов у зелених рамцях, підперши рукою голову, з замисленим обличчям.

— Маріора, а ти чого там зажурилася? Бачиш, господь послав нам дорід. Такого дороду я не помічав у наших сусід.

— Хвалити бога! — зітхнула молодиця.— Та, бач, я думаю... люди гомонять...

— Про що люди гомонять? — підійшов до неї Замфір.

---

[1] Муст *(молд.)* — молоде виноградне вино; фруктовий сік.— *Ред.*

[2] Фальча *(молд.; літерат.:* фалче) — стара молдавська міра площі, що дорівнює 14 322 кв. м.— *Ред.*

— Та кажуть, буцімто їздять по селах якісь доктори, що псують виноградники. Кажуть, слабість якась завелась у винограді, чи що, от вони й вирубують кущі та палять їх, ще й землю отрутою напувають...

— Що? виноград рубають? — здригнувся Замфір. Він сам чув про це, як їздив на торг у Рені. Палять? — каже вона.— Землю труять? То й його добро, його батьківщину, хліб його мали б знищити якісь там доктори? Зроду-звіку цього не буде. То, може, й є слабість така на виноград, але тут, у їх селі, всі виноградники, хвалити бога, здорові, родючі, на гарному грунті. Дурниця то, чутка ота. Та й люди у них не такі, щоб пустили докторів на свої виноградники. Ого! насмілив би ся який вступити на його виноградник. Він би першого з рушниці застрелив, як собаку. Через труп його хіба б переступили в садок, бо живий він не пустить туди. Ет, дурниці! Мало що люди плещуть.

Замфір махнув рукою.

Однак, невважаючи на той зневажливий рух, хмарка турботи повила Замфірове чоло. Ненадовго, правда. Ясність веселого червцевого дня, широке зелене море, хвилею листу вкривше скарби дороду, безжурне щебетання дітвори, що з галасом, обмаяна виноградними гіллячками, бігла до батька, вернули Замфірові його веселий настрій, його рожеві надії.

Сонце вже повернуло на вечірній пруг. Маріора загадала збиратись додому. Хлопці метнулись до коней, і незабаром віз стояв запряжений, готовий вирушити в дорогу. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листом головами, а дівчинка в вінку з гіллячки винограду тягла за собою на віз кілька стятих батьком довгих лозин з делікатним лапатим листом та позакручуваними тоненькими вусиками.

Нарешті коні рушили, каруца покотилася берегом Пруту, і довго ще видко було щасливі обличчя дітвори та довгі зелені лози, що, позвисавши з каруци аж до землі, колихалися від швидкого руху, немов прощаючись зі своїми подругами на винограднику...

В селі був рух. Цілі юрми молодіжі, одягненої в святну одіж, стояли на вулицях або простували на майдан, звідки на село ціле розходилось глухе дудніння до́би [1] в

[1] Д о́ б а [*молд.*] — довгастий тарабан.

супроводі різких, пискливих згуків кова́ла [1]. Одноманітна східна мелодія булгаря́ски свідчила, що там, на майдані, танець саме у розпалі.

Опріч цього руху помічався ще й другий рух. По вулицях снували молдувани, купчились біля воріт, попід тинами, вимахували руками, сперечалися, кричали. Баби своїми пискливими голосами робили справжній шарварок. Очевидячки, в селі щось сталося. Коли Замфір наблизився до одної з таких купок, його зупинили, оточили каруцу зо всіх боків, і хоч по розпалених обличчях молдуван видко було, що якась цікава новина свербить їм на кінці язика, однак давнім звичаєм виповнено поперед церемоніал привітання.

— Добридень, Замфіре!

— Спасибі вам.

— Що поробляєш?

— З винограднika їду.

По цій коротенькій прелюдії, виконаній з обох сторін однаковим тоном, знялась ціла буря голосів. Чи чув він, що примар [2] одібрав бомагу?.. О, він пустить їх, запроданець отой, бодай би не встав в останній день на суд божий!.. Ба, не пустить! Пустить, побачите, пустить!.. То село не пустить!.. Ні, це вже кінець світу настає...

Замфір нічого не розумів.

— Хто? кого не пустить?.. кажіть-бо толком.— Кидав він питання на всі боки.

— Кого!.. таж докторів!.. Прийшла до примарії бомага, що незабаром мають приїхати доктори, які псують виноградники.

Замфіра, наче грім із ясного неба, вразила ця звістка. «Невже ж цьому правда? — шибала думка по його голові.— Невже ж цьому правда?»

— Ой, виріжуть нам виноградники, зовсім виріжуть, анцихристи! — голосила якась баба.

— Нічого, будемо звикати без вина,— злорадо кидала увагу друга.

Замфірові не вірилось ще. Чи не пустив хто часом дурну поголоску? Треба самому дізнатись про це в примарії.

---

[1] Кова́л [*молд.*] — дуже довга сопілка.

[2] Примар [*застар., молд.*] — сільський староста; примарія — розправа [управа.— *Ред.*].

— Я зараз буду тут, тільки коні випряжу,— гукнув він в юрму, рушаючи.

За хвилину Замфір з похмурим обличчям йшов вже у примарію. За ним потягло кілька молдуван. Примаря не було ще з ярмарку; на дворі примарії стрів їх пан писар, дуже незадоволений, що йому перешкодили милуватися своїми новими, ясної барви галанцями. Він скинув на Замфіра котячими очима, настовбурчив рівні, як у кота, вуси і відповів на привітання.

— Ми прийшли до вас, дóмнуле писар [1], дізнатися, чи правда тому, буцімто прийшла бумага про докторів, що псують виноградники?

Пан писар зробив рукою та одягненими в ясні галанці ногами такий рух, наче хотів попрохати вибачення у громади, що така нечéмна бумага справді існує в канцелярії примарії.

— Аякже... є... є... за нумером...

— Чого ж вони хотять від нас, ті доктори? — глухо спитав Замфір.

Пан писар був у клопоті: він сам гаразд не знав, чого хотять «доктори».

— А... а... в вині слабість така є, філоксерія прозивається,— збрехав він, вдячно відкидаючи ногою в ясних галанцях та роблячи рукою округлий рух.

— Слабість? В вині слабість? — загула громада.— Брехня! Діди, прадіди наші пили вино, а жили по сто літ! І ми п'ємо, а ніхто не чув ні про яку слабість. Це нам голову морочать!.. Бач, слабість знайшли!..

— І звідки ж бéреться та слабість? — спокійно, але глухо питав Замфір.

— А... а з повітря!..— І пан писар, зморщившись, потяг носом повітря, наче помітив присутність тої слабості у повітрі...

— Ну, і що ж,— допитувався Замфір,— рубатимуть нам виноградники?

— А рубатимуть.

— Усі?

— А всі...

Молдувани обурились. Хто має право рубати їх виноградники? Та вони на шматки розірвуть першого, що

---

[1] Дóмнуле писар — пане писарю. [Домнул *(молд.)* — пан.— *Ред.*].

підніме сокиру над кущем. Як? Вони садили виноград, вони пазували садки свої, а хтось прийде і так, з доброго дива, почне нищити їх працю? Яким правом?

— Закон!.. — уклонився, розставивши руки, пан писар ще й очі заплющив, наче прохаючи вибачення, що існує на світі такий закон.

Закон! закон! Вони вже чули те слово. Як тільки яке здирство, як тільки кривда яка громаді — зараз: закон. А хіба закон насадив їм виноградники, що дає право нищити їх? Хіба закон працював на тих виноградниках до поту кривавого? Закон, він каже! А хіба ж на світі є такий закон, щоб відбирав хліб від їхніх дітей, робив їх жебраками! Ого! Вони мають свій закон: забалакає він з рушниць до кожного, хто насмілиться хоч пальцем ткнути садки їхні! Тоді хай судять їх!..

Громада гула, як рій роздратованих шершенів, але пан писар вже не чув того гомону. З почуттям власної вищості, з виразом невимовного презирства до того темного хлопства, що так не личив його котячому видові, пан писар округлим рухом звернувсь плечима до громади і, кинувши останній погляд на свої нові галанці, вступив у канцелярію.

Замфір покинув розхвильовану громаду, не вияснивши собі гаразд очікуваного лиха. Злість душила його за горло, а прокльони, які посилав він усяким законам, що не дають бідним людям спокійно жити, не здіймали важкого каменя з серця, не зменшали злості.

А коли перелякана жінка стріла його неспокійним питаючим поглядом, він процідив крізь зуби:

— Не бійсь, нічого нам не буде. Я ще здолаю оборонити себе від напасті,— і глянув спідлоба на стару турецьку рушницю, що висіла на стіні край мисника.

II

Різні погляди

Одної ясної днини, так коло години десятої вранці, горішньою дорогою, що йде понад Прутом, котилося дві молдуванські каруци. На задньому возі, де сиділо кілька чоловіків, спустивши ноги за полудрабки, чутно було веселі жарти, регіт, пісню. По грубих полотняних сорочках, по чорних запрацьованих руках, а нарешті, по залізних

лопатах та всяких робочих струментах, що визирали крізь полудрабки, можна було пізнати, що то робітники.

На передньому, помальованому зеленою фарбою, возі серед дорожніх клунків сиділо троє молодих хлопців: двоє — на задку воза, а один — напроти їх, спиною до візника-молдувана. Цей останній солодко дрімав, звісивши здорову, круглу, як кавун, голову на груди. По його опасистому, круглому обличчю з чорним закрученим вусом блищала щаслива усмішка солодкого сну, а кругленьке, багато обіцяюче в будучині, черево рівно колихалося під полами студентського кітля. При коротенькій гладкій фігурі студента товариш його здавався мізерним та тендітним. Високий, худий, з закарлюченим, як у кібця, носом на довгому обличчі, облямованому рідкою темною борідкою, одягнений у синю французьку блузу, на котрій можна було полічити усі кістки його, він трохи скидався на Дон-Кіхота. Зігнувши свою довгу фігуру та спершись худими, кістлявими руками на рушницю, Дон-Кіхот (як його продражнили товариші) пожадливо стежив очима за табуном диких гусей, що летіли через Прут у плавні. Його, очевидячки, дратувало, що дичина безкарно летіла над головою, захищена високостю та забороною полювати до Петра.

Третій подорожній, закутаний у парусиновий плащ, з кобкою на білому картузі, при котрому засмалене обличчя подорожнього з підстриженою à la Boulanger[1] білявою борідкою видавалось ще чорнішим, дивився вдумливими сивими очима на широкий краєвид.

Попід полониною, по котрій вони їхали, широко розіслався зелений низькоділ. Сріблясте биндочка Пруту кривульками порізала зелені береги, ціле море хвилястого комишу ховало від людського ока блискучі озерця та гирла, блакитна імла далинй повила далекі села, гори, садки. На планині хилилась од вітру пшениця, а по жовтих ярах, що збігали з гори до Пруту, п'явся лозиною кучерявий виноград. На чистому теплому небі тільки де-не-де біліли кущиками хмари.

Дон-Кіхотові першому докучила мовчанка. Він злегка штовхнув дрімаючого студента.

— Колего Савченку, годі-бо вам носом свистіти, он

[1] À la Boulanger *(франц.)* — на зразок Буланже.— *Ред.*

гляньте краще на той табун диких гусей; аж злість бере, що не можна дістати.

— Га?.. що?.. я заснув?..— прокинувся студент.— А що ж його робити у дорозі: ні вина, ні дівчат тут немає...

— Незабаром приїдемо в село: буде те й друге.

— Угу... а як знайдемо філоксеру, то ті мегери й очі з лоба повидирають нам. А ви все ще, колего Рудик, мов кіт той, пасете очима пташок? Плюньте на це діло...

Рудик первово кинувся.

— Плюньте на своїх дівчат краще,— відрізав він образжено.

— Ха-ха! Прирівняли!.. А що ж це,— позіхнув Савченко,— наше начальство похнюпилось? На що хочете закладаюся, що саме тепер обмірковується план кампанії антифілоксерної! Ну, признайтеся, пане Тихович, адже я вгадав ваші думки?

Тихович скинув очима на Савченка.

— На цей раз не вгадали,— обізвався він.— Я нічого не думав, а просто милувався краєвидом. А коли хочете, признаюся щиро: мене турбує думка, що у Лоєштах знайдемо філоксеру.

— Вас турбує? — засміявся студент.— А я б міг сказитися за тих вісім годин одноманітної праці, коли б не рятувала мене часом від цього ота ваша неприятелька — філоксера. Все ж таки якісь враження, рух, життя. Та й приємно знайти, коли шукаєш...

— Мовчали б краще, колего,— спинив його Дон-Кіхот (vulgo [1] Рудик),— та не дратували пана Тиховича своїм легкодумством. Адже ви знаєте, як він поважно дивиться на свою місію...

Студент махнув рукою і розщібнув кітель.

Тихович нічого не відповів. За кілька хвилин він звернувся до візника:

— Діпа́рте Лоєшти? [2]

— Яка! [3] — показав візник пужалном на провалля, в якому зникла враз дорога.

Здавалось, далі нікуди було їхати. Дорога западалась, як під землю, а за проваллям, глибини якого ще не

---

[1] Vulgo *(лат.)* — *тут:* власне.— *Ред.*

[2] Діпа́рте Лоєшти? [*Молд.*].— Далеко до Лоєшт?

[3] Яка [*молд.*] — ось.

можна було помітити, стирчали зелені шпилі гір. Але візник припинив коні і ступою спустився у кручу. Віз в'їхав у вузьке міжгір'я. З одного боку дороги стирчала жовта стіна урвища, з другого чорніла широка безодня, дно якої, мабуть, ніколи не бачило сонця. Зубчасті гори кидали тінь на дорогу, пітьма лізла з безодні, виповняла міжгір'я, п'ялась по горах аж до сяючих на сонці шпилів. Стягнені віжками, під натиском каруци, коні крутились, як змії, помалу спускали віз по покрученій дорозі, що, здавалось, провадить на той світ. Виступи гір закривали дорогу — і тільки клаптик безхмарного неба синів у високості над стрімкими жовтими стінами урвища.

Враз, немов від маху чарівничої палички, пасмо гір розірвалося, в широкому отворі, наче у вікні, блиснула річка, а за річкою — широка простора зелених плавнів, засипана вся південним промінням. Каруца вірнула у хвилю ясного світла і покотилась берегом Пруту, далеко лишивши за собою похмурі бескеди.

Незабаром показалось село, мальовничо розкидане над річкою по горі. Білі, чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям на мальованих стовпах, дерев'яні кошниці [1] на кукурудзу, очеретяні хлівки, крислаті акації та морви за штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями — все це робило гарне враження, свідчило про лад та достаток. Хазяїв не було вдома, всі були на роботі. Тільки де-не-де діди вигрівались на сонці, сидячи на призьбі, та молодиці квапливо бігли по воду, вимахуючи мідяними побіленими кухвами. Собаки, яких завжди буває безліч по селах південної Бессарабії, обпали каруцу і бігли, валуючи, за нею аж до примарії, де зупинились наші подорожні.

Тихович вискочив із каруци і, не обтріпуючи навіть пилу, спішно ввійшов у примарію.

Тут його стрів примар, грубий череватий молдуван із апатичним обличчям, та наш знайомий — писар, котрий не мав уже на собі святних ясних галанців.

Тихович назвав себе.

— Мені припоручено,— додав він,— обдивитися ловештські виноградники, щоб запевнитися, чи вільні вони від філоксери. Ви дістали моє оповіщення?

[1] Кошниці — високі вузькі засіки з хмизу для кукурудзяних качанів.— *Ред.*

Примар апатично кліпнув очима, а писар, настовбурчивши вуси та вирячивши котячі очі, зігнувся так, що робив враження людини, у котрої від страшного болю втягло назад живіт.

— Аякже, відібрали... це про філоксерію! О! ви тут напевне знайдете її!..— додав він з округлим рухом рук.

— Ви чому так думаєте? — звернувся до нього зацікавлений Тихович.

— Люди мруть,— таємниче пояснив писар.— І в повітрі...— Він не доказав, а тільки потягнув носом повітря, наче чув там присутність «філоксерії».

Тихович злегка осміхнувся.

— Мені треба знайти кватири,— звернувся він до примаря,— для робітників і для нас. За хати я платитиму. Тільки поспішіться, бо люди чекають на дорозі.

— Усе буде зроблено! — підхопив писар, висовуючись з хати задом та виробляючи дивні рухи ногами, на котрих, ка превеликий жаль пана писаря, сьогодні не брилювали вже нові ясні галанці.

Сотник та десятник, як навіжені, бігали по хатах, шукаючи кватир,— і не могли ніде знайти. Молдувани, дізнавшись, що приїхали ненависні їм «доктори», нізащо не хотіли пускати ворогів у хату.

Савченко з Рудиком сиділи на возі і, голодні та лихі, лаяли молдуван.

— Яка дикість! Який брак культури! — хвилювався Савченко.— Ти працюєш для їхнього добра, для їхньої користі, а вони тебе в хату не пускають, варвари!..

— Відколи це ви, колего, почали добачати користь у нашій праці? Я щось раніше не помічав цього за вами. Може, то з голоду? — глузував Рудик.

— А таки я голодний, коли хочете знати! — вибухнув Савченко.— Від самого рання нічого не їв, а тепер чекай на спеці, поки тебе пустять у хату!.. Нічого мовити — миле життя розвідача філоксерної комісії!

— Ех, шкода! — зітхнув Рудик.— Якби можна, забив би я оце парочку диких гусей та засмажив на маслі, знаєте, з яблуками...

— А-а! не дратуйте ж бо!..

— Або підстрелити, знаєте, зайця та спекти до буряків у сметані...

— Тьфу! Мовчіть-бо, бо слина котиться...

Тихович з ганку прислухався до тої розмови, зморщивши чоло. Очевидячки, і його дратувала прикра ситуація.

Нарешті задиханий сотник оповістив, що кватири знайдено. Обидві каруци рушили, і наші подорожні так-сяк розташувалися.

Коли за кілька хвилин робітник ніс з шинку карафку вина, молдувани кидали услід йому гнівливі погляди, вигукуючи з обуренням:

— Анцихристи! Бач, самі п'ють вино, їм воно нічого не вадить, а людям рубають виноградники, бояться, бач, щоб люди не вмирали, бодай би ви самі виздихали, анцихристи!

В невеличкій, чепурній молдуванській хаті, де зупинились розвідачі, сичала на столі бензинка, а на ній шкварчала яєчня, яку митецьки вмів пряжити Савченко. Він сам, своєю власною кругленькою особою, стояв, зігнувшись над пательнею, і з утіхою ласуна, з поширшеними ніздрями, розкошував пахощами смачної страви.

Рудик витирав склянки на вино, різав хліб.

— І де той Тихович вештається? — бурчав імпровізований кухар.— Яєчня вже готова, а його десь носить...

— Принесло вже, і, як бачу, в самий час! — обізвався Тихович на порозі.— Треба було поглянути, як там розташувались робітники.

Савченко загасив бензинку, тріумфально поставив на стіл яєчню і з вишуканими рухами, церемоніально запрохав товаришів на обід.

Розмова стихла; чутно було тільки, як працювали молоді щелепи та булькало вино при наливанні у склянки.

По заспокоєнню голоду Савченко сповнив склянки, закурив цигарку і звернувся до Тиховича.

— А тепер, коли «жолудкове питанє», як кажуть галичани, залагоджено, мушу поділитися з вами сумним спостереженням, що наша хазяйка пеклом дише на нас. Мені, знаєте, треба було вмитися з дороги. Я й звернувся до хазяйки. «Де у вас вода?» — питаю її ввічливо так.— «У Пруті»,— відказала мені дама. «Це ми знаємо,— кажу я,— а чи не можна б звідси трохи взяти?» — та й подався до діжчини. Ех, як не скочить моя мегера, як не вихопить діжку в мене перед носом, як не забелькоче! «Фе,— кажу,— мадам, навіщо ж так хвилюватися? Це і на нерви шкодливо, і колір личка може зопсуватися, хоч

воно й так у вас нагадує торішню мамалигу». І що ж, ви думаєте, відказала вона на таке dictum? [1] Отож нічого не відказала, а тільки плюнула, так-таки й плюнула, на вічний сором прекрасній половині роду людського...

Рудик сміявся.

— Ну, цього факту хіба не запишете собі in libris amoris? [2] Та хіба ж тільки хазяйка наша?! — додав він.— Всі вони, усі молдувани дивляться на нас, як на ворогів своїх, у ложці води ладні втопити нас.

— І не дивниця,— обізвався Тихович.— Приїздять в село якісь люди, що не знають їх мови, через що не можуть порозумітися з ними, не питаючись, йдуть на виноградники, рубають їх, палять... За що? нащо? яким правом? Незвісно. Та й виясни ж такому молдуванові, темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники, хоч тепер не видко ще руйнуючої сили того маленького, а сильного ворога! Він не пійме віри. Виясни господареві, у якого зрубано виноградник, що це зроблено для загального добра, для забезпеки сусідніх виноградників від зарази! Чи ж він потішиться таким поясненням? Або обіцяй другим, що ми не пустимо на їх садки філоксери, коли від самого початку існування комісії аж досі не було ще прикладу, щоб вдалося нам цілком очистити від філоксери виноградники в якому-небудь селі...

— Амінь,— перехопив Савченко.— Я давно вже кажу, що наша праця, наша йолопська праця нікому не потрібна... На цю псевдоборотьбу з філоксерою ми, мов у бочку Данаїд, кидаємо гроші, силу, час...

— Вибачайте,— перебив його живо Тихович.— Ви не дали мені сказати, що дорогу до кращих результатів запиняє нам та ж сама темнота молдуван, бо, замість помагати нам у боротьбі, вони шкодять їй, причиняються до розповсюдження філоксери. Я не нехтую боротьби з філоксерою, а тільки вияснюю причину ворожнечі молдуван. Я вірю, що ще не пізно боротися з ворогом винограду, що ми змогли б ще локалізувати його, здушити, знищити і таким робом обрятувати бессарабські виноградники. Нам тільки потрібні сили і кошти, великі кошти, щоб була змога обдивитися зразу цілу Бессарабію і таким

---

[1] Dictum *(лат.)* — слово, вислів.— *Ред.*

[2] In libris amoris *(лат.)* — до книги кохання.— *Ред.*

побитом з'ясувати собі великість лиха, з яким провадимо боротьбу.

— Щасливий, хто вірить! А я таки думаю, що ми просто воду міряємо...

— Коли б я був одної з вами думки, я б зараз кинув службу,— вмішався Рудик.

— Ф'ю-ф'ю-ф'ю! — засміявся Савченко.— Хіба я дурний кидати службу, коли мені за неї гроші платять! Знаєте приказку: дурний дає, розумний бере?..

— На цю приказку я міг би вам дещо відповісти, але маєте щастя, що хочу спати,— сказав Рудик.

Він встав із-за стола і простягся на лаві, сягнувши довгими ногами аж до протилежної стіни.

За його прикладом обляглись і Тихович з Савченком.

До вечора, коли повернули з поля молдувани, звістка про приїзд «докторів» облетіла ціле село. Молдувани купчились на вулицях. Скрізь помічалося роздратування, чути було лайку, прокльони. Діди правили щось про гріхи та останній час, молодші нахвалялися не пустити ворогів на виноградники, перестріляти з рушниць, розсудливі гамували запал. На вулиці колотилося, як в горшку колотиться. Замфір шкилював примаря, називаючи його хабарником за те, що пустив у село комісію. Але справа від цього не поправлялася, ба й не вияснялася: молдувани не знали довідне, що робитимуть з їх виноградниками, який завбільшки той камінь, що завис над їх головами. Серед моря самих дивоглядних поголосок, спліток, яких не шкодувала роздратована жінота, годі було орієнтуватись.

— Ходім краще до докторів,— гукнув врешті Замфір,— та розпитаємося, чого їм треба від нас.

— Ходім, ходім! Це розумна рада! — згодилась громада, подаючись до Тиховичевої кватири.

Декілька молдуван вступило в хату.

— А чого вам треба, люди добрі? — звернувся до них по-московськи Тихович.

— Не розуміємо московської мови! Коли приїхав у наш край, хай говорить по-молдуванськи! — крикнув хтось з гурту.

Кров вдарила Тиховичеві в обличчя. Йому стало соромно.

— Добре, я говоритиму по-молдуванськи, тільки не знаю, чи зрозумієте гаразд, бо я не дуже знаю вашу мову.

— Нічого, зрозуміємо...

— Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене? — удруге поспитав Тихович.

— Ми хочемо знати, чого ви приїхали у наше село,— виступив Замфір.

— Мене прислано сюди обдивитися ваші виноградники і таким робом дізнатися, чи нема там філоксери.

— Філоксера? Що таке філоксера? Що це за вигадки? — гуділо в юрмі.

— Філоксера — це така рослинна воша, як от буває на кукурудзі, огірках, кропиві та других рослинах, тільки ще менша. Вона живе на виноградних корінцях, висисає з них сік — і через те кущ засихає...

— Цього ніхто з нас не бачив! У нас її немає! Старі люди скільки живуть, а такого не бачили. Не вірте, це він зуби нам замовляє! Це брехня! Нові податки з нас хотять витягти, от що! Знаємо їх! — хвилювались роздратовані попередніми поголосками молдувани.

— Я не кажу, що філоксера є на ваших виноградниках, бо я ще не обдивлявся їх. А що старі люди не бачили її, як кажете, досі, так це тому, що лиш недавно завезено в Бессарабію шкідника цього з-за кордону на лозах виноградних, і він не встиг ще дуже розмножитися. А філоксера тим і небезпечна для винограду, що, розмножуючись страшенно хутко, переходить з куща на кущ, з садка в садок. Вона може причепитися з землею до сапи, якою підгортаєте кущ, до ніг худоби чи людини, яка проходить по зараженому місцю, і таким робом її легко рознести по всіх виноградниках. Опріч того, в кінці літа філоксері виростають крила, вона робиться мушкою, перелітає з садка в садок і кладе на кущах яйця. Тому-то, як не запобігти лихові, незабаром настане такий час, що всі виноградники засохнуть...

— І що ж ви робите, скоро знайдете її? — поважно поспитав Замфір.

— А те, що з паршивою вівцею в отарі. Навіть більше: ми зрубуємо кущі, палимо їх, а коріння з філоксерою труїмо отрутою в землі, забиваємо кущ і філоксеру і таким побитом не пускаємо її далі, на здорові виноградники.

В юрмі зчинився розрух.

— Чуєте? Вони рубають нам виноградники! Палять їх! Землю святу труять! Яким правом? Хіба вони дали нам виноградники, хіба вони працювали на них, гарували,

як ми? Піклуються, бач, непрохані добродії, що виноградники сохнуть. Коли сохнуть, хай сохнуть — божа воля, з богом не сваритися... Ого! знаємо ми вас! Намножилося вас, тих вчених, що не знають важкою працею хліб заробляти, та й вишукують якусь філоксеру, чи що, на наші голови! Шукають те, чого ніхто не бачив, про що ніхто не чув! Ні, щоб оце хтось прийшов на виноградник, зрубав його, спалив, знищив хліб святий — а-а! Скоріше їм голови постинають, ніж кущі виноградні! Не пустимо, не пустимо ворогів наших на виноградники! Хай нам роблять, що знають!.. А тепер розходьмося! А каса! а каса [1].

Збурена, зелектризована власними похвалками юрма не вгавала. З розпалених облич, з гнівливих поглядів, палких рухів помітно було роздратування та завзяття.

— Не раджу,— обізвався блідий, зрушений Тихович,— не раджу цього робити, бо як не послухаєте моєї доброї ради, то послухаєте закону, котрий вас не помилує...

Закон! знов закон! Вони, як черепахи шкаралущею, захищаються тим законом, але молдуванський кулак дасть собі раду і з тою шкаралущею!

Вмить до стола прудкою ходою підійшов Замфір. Його обличчя було скривлене, очі палали диким огнем. Він поклав руку на папери, що лежали на столі, і нахилився до Тиховича так, що той почув тепло від його лиця.

— Домнуле доктор,— сказав він,— коли ви добра людина, забирайте з собою свої закони та їдьте звідси мерщій, щоб ми про вас і не чули! — І з тими словами він почав згортати зі стола папери на одну купу.

Тихович не знав уже, як покласти кінець тій прикрій сцені, коли враз почув, що в юрмі починає притихати, а серед нарізних покликів молдуван співучий голос пана писаря бере гору над затихаючою бурею.

— І що ви робите, і що ви чините, голови нерозумні? Ех, ви! Правдиві кап ді бой [2],— гамував пан писар.— Сам цар, сам «імперат» прислав їх сюди, а вони колотнечу роблять, немов їм «закуції» московської забаглося!..

---

[1] А каса! а каса! [*молд.*] — Додому! додому!

[2] Кап ді бой (*молд.; літерат.:* кап де боу) — волова голова, зневажливе прозвисько молдаванина; походить від стародавнього молдавського герба, у середині якого було зображено голову бика. *Тут:* дурні голови.— *Ред.*

Замфір відступив від стола і в дверях стрівся з паном писарем, одягненим на цей раз у свої чудові ясні галанці. Пан писар ще здалеку робив руками такі рухи, наче на мигах прохав вибачення за брак чемності у тої неосвіченої мужви.

Тихович сердечно подякував своєму рятівникові.

За кілька хвилин молдувани розійшлись, а пан писар у вишуканих фразах оповістив Тиховичеві, що від недавнього часу помічає у вині «щось», що конче повинно бути філоксерою. Пан писар, боячись за своє життя, ладен навіть покинути вживання того шкідливого, зараженого хоробою трунку, скоро «доктор» знайде це небезпечним.

А коли Тихович заспокоїв його, зраділий пан писар попрощався, лишаючи Тиховича на самоті з невеселими думками про недавно минулі пригоди.

III

На роботі

По неспокійній ночі Тихович разом зі сходом сонця зірвався на рівні ноги. Клопоти робочого дня вернули йому енергію, втрачену під впливом вчорайших пригод. Треба було загадати робітникам лагодитись на роботу, ще раз поглянути на план виноградників, послати збудити Савченка: лікар in spe [1] любив довго поспати. Бензинка з бляшаним чайником, що служив замість самовара, сичала вже на столі, а Тихович, вмиваючись, умовлявся з низеньким, бородатим циганом, котрий, покірливо схиливши набік голову та називаючи себе чомусь греком, прохався на роботу. Тихович звелів йому захопити з собою лопату та ніж — і зраділий циган метнувсь додому по струмент. За кілька хвилин надійшли Рудик з заспаним Савченком, і всі троє взялись до снідання. Тихович нашвидку їв яйця, запиваючи їх каламутним чаєм. Час не стояв, було вже щось по п'ятій. Вибігши на подвір'я та запевнившись, що робітники вже готові, струменти розібрані, гасу для дезинфекції в коновці доволі,— Тихович ознаймив, що можна вирушати. Але зараз за воротьми показалося, що Рудик забув лупу, а Тихович — нотатник із планами, і всі мусили затрима-

[1] In spe *(лат.)* — майбутній. Тут гра слів: in spe — поспати.— *Ред.*

М. Коцюбинський серед робітників філоксерного загону у с. Каменча. *Фото. 1892*

тися, аж поки робітник не приніс те й друге. Врешті рушили.

Ранок був чудовий. В долині, над Прутом, стояв ще синій туман, але небо було ясне, прозоре, в повітрі віяла прохолода, а сонце весело осміхалось до ярозелених акацій, жовтих комишових тинів, прибитої росою дороги.

Спочатку все було спокійно. Але дедалі Тихович помічав, що жінки, котрі стрівались з ними, йдучи по воду, кидали на них ворожі погляди, відвертались та плювали. Деякі з-за воріт показували кулаки, посилаючи наздогін невиразні лайки. Дітвора вибігала з хатів і з криком: «Доктор, що псує виноградники! Доктор!» — підцьковувала на них собак та шпурляла грудками. Кілька грудок пролетіло межи Тиховичем і Савченком. Собаки обпали робітників, сікалися до ніг та піднімали страшенний галас на ціле село. Тихович насилу стримував роздратованих робітників, не бажаючи бути свідком якоїсь ще прикрішої сцени. Тільки оден «грек» йшов спокійно, зі схиленою набік головою, з обличчям святого, що здався на ласку божу і, здавалось, цілком не приймав на свій рахунок епітета «фараон», який припинала йому свавольна дітвора.

Йшли так з півгодини. Аж ось скінчились очеретяні тини, лишилась ззаду остання хата над глинищем, і наша «філоксерна партія» опинилась у долині. Вогкість у повітрі, специфічний дух болота та аєру [1] давали знати про близькість річки. Вузький, глибокий Прут блиснув врешті з-за прибережних верб, а попід горами зазеленів розкішний килим виноградників.

Вступили у перший з краю виноградник. Буйна листва кущів синіла під рясною росою, дихала ще нічною прохолодою. Тихович розставив робітників, загадав, які кущі обдивлятися, і покликав цигана. Не виймаючи люльки з зубів, циган підбіг, з покорою схиляючи набік голову.

— Копай отут під кущем,— навчав його Тихович,— не так, ширше треба... Тепер киркою обтруси з землі тоненькі корінці, обріж їх ножем та подай мені... Отак... а тепер копай з другого боку. Та гляди мені, обережно, щоб куща не підтяти...

Циган порається під кущем, незручними рухами обтрушуючи з нього росу, а Тихович пильно обдивляється кожний корінець, підсуваючи інколи під побільшуюче скло.

---

[1] А є р — шувар, татарське зілля.

Грубе виноградне коріння обросло корінцями та тоненькими мочками, як бородою. Циган обтинає їх кривим косбром [1] і подає Тиховичеві.

Багато ж тих корінців — страх як багато. Оден, два, три... десять, ціла жменя, ціла купа... Тоненькі, брунатні, вони переходять з-під куща в Тиховичеві руки, а з рук падають на землю, як нікому не потрібні трупи.

Робота цілком захоплює Тиховича: він нічого не чує, нічого не бачить, опріч тих корінців, таких однакових, одноманітних, мертвих... Зерно піску, приліплене до кореня, блисне часом перед очима, налякана мурашка, мов божевільна, заметушиться, шукаючи захисту між корінцями, слизький хробак протиснеться крізь пальці і впаде на розкопану землю... Але корінці чисті, здорові, не знають ще свого смертельного ворога...

— Загортай землю! — командує Тихович циганом, що пахкає люлькою під кущем.— А тепер уважай: відлічи по рядку сім кущів, а восьмий розкопуй так, як цей... Штій? (Знаєш?)

— Штів, домнуле...

Тихович біжить наперед. Сплетені вусиками лози запиняють йому дорогу, скроплюють росою, але йому ніколи зважати на це: він вже стоїть під кущем. І знов той дух свіжої розкопаної землі, і знов ті корінці... Кущ минає за кущем, рядок біжить за рядком...

Зігнуті в'язи починають трохи боліти, натужений зір та скупчена увага женуть усякі думки, в голові робиться якось неясно. А тут корінці, корінці і корінці... Ось мигнуло щось перед очима — жовте, кругле, дрібненьке... Невже філоксера? Увага подвоюється, зіниці ширшають, побільшуюче скло справляє свою службу. Ні, то не філоксера, то від механічної уразки напухла мочка... І знов корінці пересовуються перед очима, падають на землю непотрібними трупами...

Десь здалеку, з-за стіни зеленої, чутно фальшивий голос Савченків:

Коли б мені зранку
Горілочки склянку...—

виспівує він.—

Тютюну та люльку,
Дівчину Ганнульку —

[1] Косор *(молд.)* — садовий ніж.— *Ред.*

Горілочку пив би,
Люлечку курив би,
Дівчину Ганнульку
До серця тулив би...

— Гарні ідеали! — сміється Рудик з-під куща на другому кінці виноградника.

А Тихович пильно роздивляється корінці. «Люлечку курив би, дівчину Ганнульку до серця тулив би»,— лунає йому в ухах, а в очах починає рябіти. Тихович почуває потребу відірвати, врешті, очі від корінців: він підносить голову і з пільгою зітхає.

А навкруги так гарно. Сонце підбилось вже височенько, на небі — ні хмаринки. В прибережних вербах щебече птаство, зелений комиш стоїть нерухомою лавою. З румунського боку вартовий жовнір, спершись на рушницю, з-під широкого козирка придивляється до роботи на молдуванських виноградниках. По дорозі за Прутом поволі котиться гарба, запряжена волами, і немилосердно скрипить здоровими немазаними колесами...

Доволі, ніколи: циган підсуває вже цілий оберемок корінців. І саме тоді, як корінці, мов безконечні батови[1] війська перед отаманом, пересовуються перед очима в Тиховича, думки натовпом, але без ладу лізуть у голову. «Кого винуватити у тих обопільних прикростях, у тих непорозуміннях, які постали межи нами а молдуванами? — думає Тихович.— Чи не краще б поставити діло так, щоб молдувани дізнавались про філоксеру перш у школі від попа, а не від нас, що злітаємо, як сніг на голову, на те, аби знищити виноградники, збурити селян та поїхати далі, на нові прикрості й прокльони... Але чого цей корінець має такий нездоровий вигляд? Треба його пильніше оглянути. Ні, нічого... Так хто ж винен: ми, освічені, чи молдувани — темні?.. Ану, колупнути кору цього грубого кореня... Бач, тут цілий світ під корою... Акариди та грибки розкошують собі у цій трухлявині... Але філоксери нема. Ну, і слава богу... Це вже кілька виноградників обдивилися — і все гаразд досі. Може, й не буде тут філоксери. Коли б не було... а то живий жаль бере рубати такі розкішні кущі, та ще обліплені китягами. Але як душно... вже, мабуть, полудень, треба й спочити трохи, ну, та нехай тоді, як скінчимо цей виноградник... Тільки шия вже болить, в голові туман, думати

[1] Батова, батава *(застар.)* — лава, ряд.— *Ред.*

важко... І навіщо вони дзвонять лопатками, ті робітники... це так дратує нерви... А корінців же, корінців! Оден скидається на другий, оден такий, як другий, так наче всі ті переглянуті вже купи були одним довгим, безконечним корінцем. Ні, ті корінці просто гіпнотизують людину, притягують очі... І не хочеш дивитися, а дивишся, не можеш очей відірвати від них.... Ех, треба прочуматись трохи, стрепенутися...

Тихович кидає останні корінці, підводить голову, дивиться на небо і... о боже! на небі... бачить він цілу купу темних корінців, що розсипаються, крутяться, мигтять в його перед очима, приймаючи різні форми... Тихович здвиг плечима, протер очі і глянув на землю. Але там вже чигає на нього працьовитий циган з покірливо схиленою набік головою та цілим снопом корінців на лопаті. Ах, ті корінці! Під кущем корінці, у цигана корінці, в руках у Тиховича корінці, біля ніг його теж корінці... Ні, справді можна здуріти від тої повені корінців — брунатних, жовтих, білих, тонких, грубих, з землею і без землі корінців!.. Шість годин дивитися на одне й те саме, шкварячись до того на червцевому бессарабському сонці... Тихович чує, що йому млосно, що очі готові от-от заплющитися, і здобувається на рештку енергії, аби скінчити виноградник.

Враз до вуха його долітає щось, що робить враження холодної води, влитої за комір. Але то йому видалося лишень, і він знов опускає підняту голову.

У ту ж саму хвилину гучним голосом Савченко гукає вдруге:

— Філоксера!

Тиховичеві наче іскра гаряча пролітає від голови до спини. Сон раптом пірхнув від очей, голова стала свіжою. Він трохи блідне і, зітхнувши немов з полегкістю, вимовляє одно слово:

— Єсть!..

Циган ще довбався чогось під кущем, але Тихович так гримнув на нього: «Загортай!», що бідолашний «фараон» з переляку випустив з рота люльку та стрімголов кинувся сповняти наказ.

В Тиховичеві прокинулись, мабуть, войовничі інстинкти. Твердою ходою, забувши на втому, шпарко подався він у той бік, звідки чутно було Савченків голос. За хвилину Тихович дивився на ворога, а той ворог, дрібненький, ще

менший за рослинну тлю, спокійно сидів жовтими купками на корінцях винограду.

— Кому вона ворог, а мені приятель,— жартував Савченко, показуючи на філоксеру.— Якби не оце створіння, я, далебі, заснув би під кущем, так сьогодні парно якось у повітрі.

Тиховичеві не до жартів. Якесь роздратування обхоплює його — його все гнівае, все дратує: і той Савченко з вічними жартами, і та небажана філоксера, що приносить завжди з собою стільки прикростей, і Савченків робітник, якого Тихович так любить, а, проте, не може спокійно дивитися на його повольні рухи, з якими той заходжується біля дезинфекції, миє гасом лопату, обтрушує свою одіж. Щоб не зробити в роздратуванні прикрої уваги невинному робітникові, Тихович сквапно мачає підошви у гас, щоб податись далі, але в ту ж хвилину Рудик кричить з другого кінця виноградника:

— Сюди гас! Філоксера!..

Тихович біжить туди, чіпляючись одежею за лозину та тички, що ще більше роздратовує його. Ось мотузочка від лупи зачепилась за тичку, припʼявши Тиховича до куща, а ось кущі сплелись стіною, не пускають його далі, наче благають не губити братів їх, повних ще життя й сили. Але Тихович нервовим рухом розриває лози і йде далі.

— Зараза ще молода,— показує йому Рудик рясний корінець, обліплений жовтими, як цитрина, бульбашками з дрібною, як мак, філоксерою.

Показується, що філоксера розкидана по цілому винограднику, а зараза хоч молода, та сильна.

— До кого належить цей виноградник? — гукає на свого цигана Тихович.

Циган бачить, що тут щось діється, але що — не розуміє. З витріщеними очима, наляканий, біжить він на Тиховичів голос.

— Хто хазяїн цього винограднка? — питає вдруге Тихович.

— Замфір Нерон.

Занотувавши назвище хазяїна, Тихович каже циганові копати абиякий кущ — і перша лопата землі оголює жовті, покриті філоксерою корінці. В другому кущі єсть, в третьому єсть... Рудик гукає: «філоксера!», Савченко жадає гасу.

Скрізь, на просторі сливе десятини, філоксера заклала

свою колонію, почала тиху, повольну, але руйнуючу працю — і не відає, що над нею стоїть істота, котра сильною рукою відбере життя мільярдам ворогів винограду... але докінчить заразом і їх руйнуючу місію, себто знищить і сам виноград.

Тихович стоїть посередині садка і оком досвідченого вояка озирає будуче бойовище. Він вже забув на свою втому, на душне повітря, що пашить жаром, на порожній шлунок, що допоминається своїх прав. Цікаво б дізнатися, чи велику простору захопила філоксера, але вже пізно, вже на другу годину повернуло, а Савченко з Рудиком навіть задля такого незвичайного дня не мають хіті поступитися своїм апетитом. Роботу покинуто.

В холодку, під крислатими горіхами волоськими, полягали розвідачі поспіль із робітниками та серед веселої балачки снідають, чим хто має. Годинка сну осміхається трудягам. Треба користати зі спочинку, бо за годину-півтори знов праця, аж поки більш-менш не визначаться границі заражених виноградників.

На щастя, за виноградник Замфірів філоксера далеко не пішла. В сусідньому садку знайдено кілька кущів, а далі поки що було добре.

Надвечір, закінчивши роботу, Тихович поспитав цигана, чи не найнявся б він вартувати вночі виноградник. Циган охоче згодився.

— Цей виноградник слабий. Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, навіть рідного батька. Ні худоба, ні людина не повинні ходити по винограднику. Штій?

— Штів, домнуле...

* * *

Замфір нічого не знав про своє лихо. Поклавши, як і решта молдуван, спокійно зачекати кілька день на результати робіт філоксерників, наляканий врешті запевненням писаря, що сам «імперат» прислав тих докторів, Замфір хоч-не-хоч мусив погодитися з фактом. Отож зрання поїхав він до млина з кукурудзою і пробув там цілий день. Повернувши ввечері додому, він тільки й дізнався від жінки та сусідів, що доктори ходили по виноградниках, обдивлялися корінці, але кущів не рубали. Заспокоївшись трохи тими звістками, Замфір по вечері повів коні на нічліг у свій виноградник, де поміж деревами росла густа трава.

Їдучи берегом Пруту, Замфір пильно придивлявся до виноградників, що чорніли смерком попід горами.

«От і стоять, як і стояли, ніхто їх не рубає,— думав він.— Та й хто б зважився збавляти хліб людям?.. А кричали: «Рубатимуть!.. рубатимуть!..» Ет, вигадки! Чого ті люди не сплещуть часом... Вже коли сам «імперат» прислав їх обдивлятися виноградники наші, то вже, певне, йому навіщось це потрібне... Хай собі дивляться, то їх діло, аби людям не було шкоди...»

Замфір навіть повеселішав від тих думок. Затягши безкінечну пісню, він навіть і не помітив, як доїхав до садка. Навиклі коні самі зупинились перед тином. Замфір скочив на землю і почав розв'язувати хвіртку. У ту ж мить від тину відділилася чорна постать циганова і заступила йому дорогу.

— Не вільно! — сказав циган, кладучи руку на хвіртку.

— Що таке? що ти кажеш? — не зрозумів його Замфір.

— Не вільно сюди,— обізвався вдруге вартовий, не беручи руки з хвіртки.

Замфір засміявся.

— Ти хіба не пізнав мене? Це мій виноградник,— сміявся він.

— Я знаю, що ваш... Але він слабий — і доктор звелів нікого не пускати.

Замфірові потемніло в очах. Зразу він наче не розчовпав, про що річ, але за мить страшна думка блиснула йому в голові, а згасла злість спахнула з новою силою.

— Що? — скрикнув він, хапаючи цигана за барки.— Мене не пускати на мій виноградник?!

Нещасний циган аж присів зі страху. Перехиливши з покорою набік голову та витріщивши на Замфіра перелякані, благаючі очі, він невиразно белькотав:

— То не я... Я нічого не винен... Доктор казав не пускати... хоч би рідного батька, каже, не пускай...

Але Замфір не слухав його: він тільки тіпав бідним циганом та кричав йому просто в обличчя:

— Мені не вільно на свій виноградник?

— Почекай же,— додав він трохи згодом,— я покажу тобі та твоїм докторам, як мати справу з Замфіром Нероном!..— І з цими словами Замфір потяг цигана до річки.

Надаремне переляканий на смерть циган благав пустити його, пручався, кричав: Замфір волік його до річки. Вже на березі Замфір підняв цигана догори, аж той забовтав

ногами в повітрі, струснув ним і кинув на дорогу. Бідний циган покотився по землі, але, почувши волю, вмить зірвався на рівні ноги і, обмацуючись та проклинаючи Замфіра, потрюхав до села.

Замфір стриножив коні, пустив їх у садок на пашу, а сам, все ще важко сопучи з гніву, подався між кущі. Повний місяць викотився з-за гори і обсипав сріблом виноградник. Замфір уважно придивлявся до кущів, намагаючись помітити що-небудь нове, але вони були такі свіжі, такі розкішні, як і перше...

«Слабий, слабий виноград...— пригадував собі Замфір циганові слова.— Чи вони подуріли, чи що, щоб в оцих здорових, родючих кущах добачати слабість?.. Це якась нахаба, не що інше... Але зі мною не жарти, я не дамся на поталу...»

Замфір ходив по винограднику, нагинався, зазирав під кущі. «О! тут копали,— думав він, наглянувши свіжо розкопану землю.— І що вони там знайшли?..» Замфір вклякнув під кущем. З цікавістю, що перемогла гнів навіть, він почав розгортати землю здоровим кривим ножем, що висів у нього за поясом,— і незабаром добув відрізані корінці. Піднявши їх до місяця, Замфір уважно придивлявсь до корінців, але нічого не бачив. Для більшої певності він навіть понюхав корінці, але вони мали звичайний дух. Молдуван обурився. Як можна так кривдити людей! Вигадувати те, чого ніхто не бачив, чого нема на світі навіть, дурити не тільки простих молдуван, але й «імперата» самого! Правда, доктори — пани, а пани завжди живуть із мужиків, а дурні мужики завжди терплять панську кривду, як ті вівці, що їх стрижуть та ріжуть... Але годі! Замфір не стерпить... Хай буде, що буде... І Замфір почув новий приплив лютості, що душила йому груди, викликала жадобу помсти.

Місяць викочувався все вище і вище; осяяні дерева дивились на свої тіні, через Прут перекинувся срібний, як місяць, шлях у таємничі плавні, завиті сріблястим серпанком імли.

Замфір сидів у садку, затоплений в задумі, і не помічав ані холодного, вогкого подиху плавнів, ні форкання коней, що гризли оддалік траву, ні далекого, ледве чутного гомону засипаючого села.

Тим часом у Тиховичеву хату вскочив розхристаний циган. Тихович саме тоді оповіщав примаря про знайдену

філоксеру. Побачивши непрохоловшого ще з переляку цигана, Тихович здивувався.

— Ти чого покинув виноградник? Що сталося?

— Мене... мене хотів утопити той шибеник Замфір... Сорочку на мені подер... Він приїхав кіньми, а я не пускаю на виноградник... Кажу: батька рідного не пущу... А він ухопив мене за барки, побив мене, сорочку на мені подер... О! гляньте, яке! о!.. — хлипав переляканий циган, висмикуючи свою брудну подерту сорочку, з-під якої визирали темні, як сніг, волохаті груди.

Тихович зрозумів урешті, що сталося. По його наказу примар послав десятників вигнати коні з виноградника та заказати Замфірові вступати без дозволу на виноградник.

Коли десятники наблизились до Замфірового садка, він усе ще сидів, замисливши, під деревом.

— Замфіре! Замфіре! А йди сюди! — гукнули вони здалеку.

— А чого вам? — наблизився до них Замфір.

— Тут не можна пасти коні... Примар звелів, щоб...

— А йдіть ви собі до лиха з вашим хабарником примарем та з докторами!.. — вибухнув Замфір.— Я тут хазяїн, а не примар...

— Та не кричи-бо,— гамували його десятники,— криком нічого не вдієш, тільки клопоту придбаєш. Треба якимсь іншим способом запобігти лихові, спекатися докторів тих, що напосілись на наші виноградники... Відколи світ світом, відколи молдуван молдуваном — ніхто не чув, щоб рубали виноград...

Замфір мовчав, насупившись.

— Добре,— сказав він перегодом,— я заберу з садка коні, але...— Замфір не доказав, а тільки потряс у повітрі кулаком.

Маріора поралась ще при світлі воскової свічечки біля мисника, а мош Діма з непритомним усміхом проказував молитву, коли Замфір вступив у хату.

— Ти вже повернув? — здивувалась Маріора.

— Га! Повернув, бо доктори вигнали мене з виноградника.— І Замфір розповів жінці вечірні пригоди.

— Що ж тепер буде? — заломила руки молодиця, збілівши на виду.

— Може, що й буде...— глухо відповів Замфір і із цими словами зняв із цвяха рушницю, дістав із скрині порох та шріт і почав уважно набивати її,

— Що ти задумав, нещасний? — налякалась Маріора.

— То вже моє діло...

— Покинь мені зараз... Ти хочеш нас посиротити?! — плакала молодиця.

Замфір мовчав.

— Покинь, кажу...— і Маріора схопила рушницю, намагаючись видерти її від чоловіка.

Замфір підняв руку, щоб відіпхнути Маріору, але, побачивши бліде, заплакане обличчя жінчине, жбурнув рушницею в куток і мовчки вийшов з хати, де довго ще голосила молодиця та непритомно осміхався божевільний мош Діма...

IV

Офіра

Минуло два тижні. Під той час приїздили в Лоєшти якісь пани, скликали людей на Замфірів виноградник, показували їм філоксеру. Показували і Замфірові, але він за кожним разом здвигав плечима та відвертав голову, додаючи, що такої дурниці, як та дрібненька тля, й показувати не варто. Пани запевняли його, що філоксера однаково за кілька літ знищила б йому виноградник, сусіди бідкались, що такий гарний сад має пропасти, але Замфір не вірив ні тим, ні другим. Він не вірив, щоб могла існувати на світі така жорстокість, така несправедливість, котра дала б спромогу відпяти від бідного молдувана останній шматок хліба. Інколи передчуття лиха стискало йому серце, і тоді щось шептало Замфірові, що або він, або вороги його не діждуть руїни його господарства.

А тим часом виноградник стояв. Дні минали за днями, а «доктори» все ще обдивлялися виноградники, не рушаючи Замфірового. Замфір бачив, як возили над Прут важкі залізні бочки. «Отрута, отрута»,— шептали молдувани, значно заспокоєні тим, що більш не знаходять філоксери, а Замфір потішав себе, що, може, то не отрута, а так які ліки, або що. В серці бідного молдувана надія боролась із жадобою дикої помсти і часом переважало одно почуття, часом друге. А поки що треба було чекати, щоб вияснилась справа з виноградниками.

Був чудовий липневий ранок. Замфір лагодив карупу біля повітки, Маріора варила обідати в глиняній кабиці на подвір'ї. Божевільний мош Діма своїм звичаєм годував

качок та курей, а діти грались із собаками за хатою. Скрізь було тихо, спокійно.

Враз у двір вскочило два хлопці і, важко відсапуючи, закричали разом:

— Дядьку Замфіре, дядьку Замфіре! Ваш виноград рубають... Біжіть мерщій, а то весь вирубають та спалять...

Маріора як держала горщик у руках, так і впустила його додолу, почувши звістку. Сплеснувши руками, з несамовитим криком: «Валєв, валєв!» (Ой-ой),— вона вискочила на вулицю перша. Замфірові в першу хвилину світ замакітрився, у другу він біг уже з рушницею в руках на виноградник. Дітвора з голосним лементом покопотіла за батьком. Мош Діма, немов зрозумівши родинне нещастя, зірвався й собі з призьби, але тремтячі ноги зігнулись, і він упав без сили на призьбу, розсипаючи налагоджену про запас мамалигу. Мутні сиві очі божевільного діда нестямно дивились у простору, усмішка застигла на виду, а мош Діма все сидів нерухомо, не помічаючи навіть, як птаство з галасом накинулось на розсипану мамалигу, а пси заходились порядкувати у кабиці...

Замфір біг за жінкою. Він нічого не чув, нічого не бачив. Не чув жінчиного голосіння, не бачив її кіс, що, висмикнувшись із-під хустки від прудкого бігу, гнались за нею, як здорові чорні гадюки. В його запамороченій голові роєм ворушились тисячі думок, серце калатало в грудях, а ця довга безконечна курна дорога, котру б він перескочив, якби зміг, одним скоком, дратувала його несказанно.

Аж ось з-за шпиля бухнув стовп густого диму, а Замфіром наче струснуло що. Він навіть зупинився на хвилинку, тільки на хвилинку. Скажена лютість ухопила його за серце, і, стиснувши міцніше рушницю, він побіг далі. А чорний дим усе густішає, все росте... От вже й виноградник видніється оддалік, а на йому метушаться люди, високо здіймаючи оберемки зрубаної лози.

— Застрелю, як собаку,— шепче Замфір зсинілими устами.— Га, кати! — лютує він і біжить далі.

От уже й виноградник за кілька ступенів. Замфір врешті зважується, піднімає рушницю, зводить курок і... кидає її у рів, далеко від себе. В розпаленій голові молдувана мигнула блискавкою друга думка:

«Ні, не так... благатиму краще... вони люди, вони зглянуться на мою бідність, на діти дрібненькі... благатиму краще...» Він уже на винограднику.

Бистрим оком обхопив Замфір страшну картину. На доброму шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали невисокі пні, порубані та поранені немилосердною сокирою. Одні робітники, страшніші для Замфіра від самих чортів з пекла, високо закидаючи сокири, рубали тремтячі від страху кущі, з тріскотнею вивертали недорубані гілляки, ламали тички, другі носили оберемками зрубані кущі, на котрих гойдались здорові, розкішні китяги винограду, та скидали їх на купу, обхоплену чорним димом та полум'ям. Кожен раз, коли сокира рубнула по виноградному корені або тріснула галузка, Замфір відчував біль у голові та серці, наче хто рубав йому мозок, краяв серце.

Обхопивши голову руками, Замфір тільки простогнав:

— О, домне, домне! (боже, боже!) Що ж я подію, нещасний? Що ж я подію?

Тихович блідий, вельми зрушений, підійшов до нього.

— Домнуле доктор! — з благанням у помутнілих очах звернувся до нього Замфір.— Домнуле доктор! Не рубайте мені виноградника... я бідний, в мене діти дрібненькі... це ж хліб мій увесь.

А коли Тихович, бажаючи щось відповісти, на знак незгоди потряс головою, Замфір, мов п'яний, хитаючись на ході, підбіг до куща, впав, як довгий, на землю і, поклавши голову на коріння, стогнав придушеним голосом:

— Голову мені рубайте, не виноград!.. голову!..

Робітники зупинились: їм стало жаль молдувана. Господарське серце зрозуміло весь трагізм ситуації. Тихович не знав, що чинити. Він бігав від Замфіра до Маріори, вговорював їх, зацитькував, але ніщо не помагало: Замфір лежав під кущем і ревно плакав, діти зняли страшенний лемент, а Маріора, вклякнувши, обіймала кущ, як дитину, та голосила, мов по мерцеві... Рясні сльози стікали по її блідому виду, капали на листя, китяги...

— Чоловіче... жінко... що ви робите? схаменіться... я тут нічого не винен, це все від бога...— мало не плакав Тихович.— Ваш виноградник заражений, на корінцях зараза, вона може перейти на сусідні виноградники... Я мушу вирубати ваш виноградник...

Маріора скочила, як опечена.

— Зараза? — скрикнула вона.— На корінцях зараза?..— І вмить, як дика кицька пазурами, почала розгрібувати пальцями землю під кущем. Докопавшись до корінців,

вкритих філоксерою, вона рвала їх і їла з землею разом, примовляючи:

— Зараза, кажете? Хай же я перша вмру від тої зарази... хай я не доживу до вечора... Ох, коли б мені вмерти від тої зарази...

Очі її дико палали, бліде обличчя було скривлене від болю, білі зуби рвали вкриті філоксерою корінці, котрі Маріора несито ковтала, приказуючи в одно:

— Хай же я вмру від тої зарази...

Вона була страшна у своїй дикій розпуці.

Тихович не знав, як перервати сцену, що ставала далі нестерпуче важкою для всіх. Ні розвага, ні просьба, ні грізьба — ніщо не помагало. Замфір усе ще лежав під кущем, Маріора їла філоксеру, діти плакали, аж заходилися. Налякані, зняті жалем робітники покидали роботу та стояли, мов зачаровані.

Надаремне Тихович заспокоював Маріору, що філоксера не вадить людям, а тільки виноградові: молодиця не слухала.

— Гей! — скрикнув урешті Тихович: йому прийшла до голови спасенна думка.— Ця жінка їла отруту, їй може зашкодити це... Подайте сюди гас із коновкою, хай вона нап'ється гасу...

Оден із робітників метнувся до коновки, а Маріора, спостерігши той рух, зірвалась на рівні ноги і блиснула на Тиховича повними гніву чорними очима.

— Бодай би ви крові власної напилися, людожери! — скрикнула і з тими словами вискочила з виноградника.

Тихович наблизився до Замфіра.

— Зведіть його обережно та виведіть звідсіль! — загадав він робітникам.

На превелике диво, Замфір не пручався. Він позволив звести себе і тільки благав в одно:

— Голову мені рубайте, не виноград... не відбирайте від мене хліба... не сиротіть, бо загину...

Робітники вивели Замфіра з виноградника і посадили під вербою на березі річки. Нещасний мовчки понурив голову.

А на винограднику знов закипіла робота. Сокири гупали в грубе коріння, аж листя тремтіло на гнучких лозах, здорові оберемки зрубаних кущів виростали в великі купи, а загаслий вогонь знов засичав, обхопивши зелену рослину.

Та що! Замфір не бачить уже загину свого виноградника. Помутнілими очима, що нагадують тепер батькові,

дивиться він у простору, поза садок, кудись у гори або поза гори. Страшне лихо придушило його: він не чує ані жалю в серці, ані гніву. Якась знемога, якесь безсилля опанувало його. Він почуває себе таким кволим, таким безпорадним, розбитим. Замфірові здається, що йому відтято руки й ноги та кинуто в якусь глибінь, на дно річки. Вода заливає йому очі, вуха, ніс, вливається всередину через горло, не дає крикнути, благати помочі, а він спускається все глибше і глибше і не може рятуватись, бо не має ані рук, ані ніг... Замфір спустився на дно, а там лежать вже без життя діти й жінка та мов чекають на нього. От і Замфір ліг нерухомо попліч з родиною своєю, серед могильної тиші, і так байдуже йому до всього, що колись, за життя, було милим, дорогим, для чого він тратив сили, боровся, сподівався, жив... Тепер від світа цілого відділяє його оця в кільканадцять сажнів заввишки верства текучої жовтої води, крізь котру байдужно дивиться на Замфіра завжди глухе на людські благання, вічно спокійне небо...

Тихович теж погано почувається. Йому не то соромно, не то жалко. Він дуже добре знає, що в лихові, яке скоїлось для Замфірової родини, немає його, Тиховичевої, вини, а проте йому докучає таке почуття, як би він от... скривдив кого або що вкрав... Безустанне Маріорине скигління дратує його несказанно, а на бідного, мовчазного в розпуці Замфіра він не може й очей звести. Робітники працюють поволі, мляво, але Тихович не зважується обізватися до них, бо боїться почути власний голос. Він шукає, на чім би зупинитись, що б могло поновити зламану пригодами душевну рівновагу. Блукаючий погляд Тиховичів зупиняється врешті на вогнищі.

Там, з-під здоровенної купи виноградної лози, перемішаної з очеретяними тичками, вививається наверх густий зелений дим. Потужний вогонь працює під сподом, завзято бореться з вагою, що налягла йому на груди, намагається пожерти її. Жива ще рослина шипить на вогні з болю, тремтить делікатним листям, скручує тоненькі вусики... От вихопилась врешті з-під купи вогняна рука, струснула лозиною... і попадало додолу покручене, зчорніле листя. Ось витяглася друга рука, третя... десятки вогняних рук обхопили зі всіх боків зелену купу, скрутили її, а далі зіллялись в одно здорове полум'я, котре з страшним гуготінням, як дикий звір, накинулось на виноград, жерло ягоди, листя, тички, лози... Вогонь шаленів, скакав, перевертав-

ся, танцював серед диму, п'явся догори і, відриваючись там зубчастими клаптями, летів до неба, гинучи по дорозі в прозорому повітрі... Легенький попілець, підхоплений силою вогню, злітав догори та розходився навколо. Відблиски світла тремтіли на землі круг вогнища, як срібляста сітка, а легенькі тіні від диму швидко пересувалися по землі, безперестанку зміняючи фантастичні форми...

Тихович неспроможен був відвести очей від того видовища. В шипінні сирової лозини вчувалась йому скарга хазяїв, що тратили в вогні не тільки хліб щоденний, а щось більше, чого не можна ані зміряти, ані купити за гроші. В чорному димі, що здіймався до неба, як дим офіри, ввижались йому довголітня, тепер змарнована праця, ряд важких голодних днів в будучині, безсонні ночі, втрачені надії. Тиховичеві було сумно. Коли б хоч певність, що така офіра потрібна для загального добра, що робиш справді пожиточне діло, а не зайву жорстокість. Ба, коли б певність!..

Робота посувалась. Останні кущі лягли під сокирою, вогонь нищив вже рештку. Тихович мусив доглядати, як засипали землею пеньки та трамбували землю, прилагоджуючи її до труїння. Незабаром частина виноградника виглядала як кладовище, вкрите могилками, що робило дуже прикре враження.

Тихович вештався поміж пеньками, обмірковуючи план труїння, коли здалеку, аж з крайніх виноградників, долетів до його вуха стріл.

«То, мабуть, Рудик не витримав,— подумав Тихович,— коли б ще лиха собі не напитав, бо на кордоні не вільно стріляти».

За півгодини надійшли Рудик із Савченком, які обдивлялися крайні садки.

— Пора обідати! — гукав здалеку Савченко.

Побачивши зрубаний виноградник, обидва колеги зупинились, здивовані.

— Чисто! — розвів руками Савченко.— Як бритвою зголив... О! і вогні горять, як на Купала...

І, весело підстрибуючи, він підбіг до вогнища та згорнув ногою на вогонь розкидані гіллячки.

Рудик підскочив до Тиховича. Обличчя його сяло.

— Подивіться,— гукав він, показуючи Тиховичеві закривавленого довгоносого вівчарика.— Я не витримав, але ж і вдалося мені... Ось гляньте, який гладкий! — І Рудик дмухав вівчарикові між пір'ячко, щоб показати, який

він гладкий, та підсовував Тиховичеві під ніс руку, по котрій стікала свіжа вівчарикова кров.

Тихович, який ніколи не стріляв і не любив крові, відвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохи свого колегу-мисливця.

Коли Тихович, йдучи на обід, обернувся назад, на нього глянула з-поміж виноградників якась порожнява, якась щерба, що робила враження вибитого зуба.

Серед спустошеного виноградника стояв робітник, байдужно перегортаючи ломакою попеліючий жар.

А Замфір все ще сидів марою під вербами побіч Маріори, втупивши посоловілі очі в простору...

Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі. Уві сні верзлася йому всячина. То здавалось йому, що він сам рубає величезною сокирою по три кущі за раз, то — що робітники, замість лози, покидали на вогонь Замфірових дітей. А то знов бачить він, як у сильному вогні горить цілий виноградник, як від нього займається навіть земля, горять кущі, палає повітря, от-от небо спалахне від страшенного жару. А з тої бурі полум'я, над яким кружляє, каркаючи, ворон («І як він собі крил не обсмалить?» — думає Тихович), з того пекла вогняного виразно долітає до його вуха Маріорин лемент: «Ох, коли б мені вмерти від тої зарази...» А ворон спускається все нижче та нижче. З кожним махом крил він росте, більшає, пташина голова заміняється в людську, здорові крила безвладно звисають, і чорний птах падає під кущ, промовляючи Замфіровим голосом: «Голову мені рубайте, не кущ!.. голову!..» Тихович прокинувся, зрошений холодним потом. Була ще ніч. В хаті було душно, і Тихович не міг вже заснути. Він одягся і вийшов на двір. Місяць вже зайшов. В повитій темрявою далині ледве мрів Прут; електричне світло в Галаці рівно горіло вдалині, як низка чудових перлів. Тихович провештався по селу до рання.

На роботі ніхто вже не заважав йому. Ні одна душа не з'явилась з села, наче ніхто не цікавився, як, замість кущів, виростали по садках могилки.

По обіді Тихович думав спочити, коли, зиркнувши ненароком у вікно, побачив Замфіра, що йшов через подвір'я, ведучи з собою якогось діда. Тиховичеві чогось голосніше закалатало в грудях серце. Він вийшов надвір. Замфір навіть не привітався до нього.

— Домнуле доктор,— почав він, дивлячись на Тихови-

ча згаслими очима,— ви вирубали мій виноградник, відібрали в мене останній шматок хліба... Я не маю чим годувати свого батька і тому привів його до вас... Годуйте тепер його самі, коли позбавили мене хліба...

Мош Діма втупив сиві мутні очі в Тиховича і божевільно осміхнувся.

Тихович здригнувся від того погляду.

— Хіба ж я винен у вашому лихові?..— почав він, але Замфір не дав йому скінчити, махнув рукою, обернувся і вийшов з обійстя.

Мош Діма постояв трохи, а далі сів на призьбу, не спускаючи з Тиховича мутних очей з виразом німого докору.

Тихович вскочив у хату.

«За віщо, за віщо я мушу терпіти стільки прикростей? — думав він, бігаючи по хаті.— Чи ж я хотів відібрати від них хліб, чи ж я не рятую, врешті, своєю працею більшості від такої недолі, яка стріла оцього божевільного діда? Чи ж я не віддаю сили своєї для добра отих молдуван, які платять мені за це ненавистю!.. Боже, за що ж я мушу таке терпіти!..»

Тихович бігає по хаті в нервовому роздратуванні. Несправедливість, офірою якої він почувається, болісно ятрить йому серце, труїть життя. Але помалу-малу думки його приймають інший напрям.

«І лікар,— думає він,— рятуючи життя, мусить часом відтяти ноги пацієнтові, зробити його навіки калікою. А він це робить, бо мусить робити, бо вчинком своїм рятує життя людині... Не місце на сентиментальні розміркування там, де треба рятунку... Ні, не те, не те...— працює далі думка.— На лікаря за рятунок ніхто не ремствуватиме, ніхто каменем не кине, а тут!..»

Тихович бігає по хаті і не може заспокоїтись. Його тягне звідсіль геть, на простір, дальше від тої душної хати, що була свідком його думок гірких, його болів сердечних. Але він не зважується переступити поріг, бо знає, що там стріне його непритомний погляд мутних очей божевільного з виразом тихої скарги і вразить його боляче у саме серце.

А вийшовши, не зважиться повернути у хату, щоб знов не почути на собі докірливого погляду, не побачити нещасного діда, прикинутого йому, як винуватцеві недолі цілої родини...

Тихович не вечеряв. Цілу свою вечерю віддав він мош Дімі. Але мош Діма потримав її, потримав — та й викинув собакам, наче гордуючи хлібом від ворога.

Настала ніч. Тихович бачив, як старий простягся на призьбі під вікном і заснув, підклавши під голову кулак. Тихович хотів винести йому свою подушку, та боявся, що мош Діма не прийме її від нього, як не прийняв вечері.

І знов для Тиховича неспокійна, тяжка ніч, і знов нічниці мордують його. Серед тихої, безгучної ночі встають перед нього давні спогади, пригадується життя ціле. Ще з того часу, як він почав ясніше формулювати свої думки, свої бажання, потреба розумної, живої, корисної праці сталася для нього безпремінною умовою життя. Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом й недосяжних проектів! А проте пильно вчилося, невважаючи на боротьбу з важкими умовами життя, на убожество, бо була гарна мета, були надії... Проминули гімназіальні літа, збігли непомітно й університетські — прийшла пора здійснити мрії, знайти ту живу, розумну працю. Та ба! Не завжди так складається, як сподівається. Замість живого, корисного діла глузлива доля підсунула переписування в канцелярії якихсь сухих, нікому не потрібних паперів — і то лиш за злиденний шматок хліба. Замість живого діла — канцелярщина! Чи варто було стільки вчитися, стільки працювати, щоб змарнувати все у чотирьох стінах, утопити свою здатність у казеннім чорнилі, запорошити живу душу пилом відвічних шпаргалів?

Треба було покинути думку про якесь справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні на якийсь час покинути.

От тоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії. Тиховичеві осміхнулась перспектива живої діяльності хоч би у чужому краї, на користь чужому людові. З великим запалом узявся він до праці; усі труднації, всі перешкоди тільки заохочували його, підбадьорювали, як острога доброго коня. Перед ним було величне діло обрятування бессарабських виноградників від філоксери, і до того величного діла він міг причинитися своїми силами. Тихович вірив у можливість боротьби з ворогом винограду, а ця віра додавала йому ще більших сил. Але час минав, роки йшли — і кожний рік щось общипував з тої віри, з того запалу. Філоксера, невважаючи на боротьбу з нею, з кожним роком займала все більшу і більшу простору.

Підсумовуючи результати діяльності комісії за кілька літ, Тихович побачив, що комісія не змогла злокалізувати філоксеру, не пустити її за межу звісних вже комісії філоксерних огнищ. Мало на тому, комісії не вдалося навіть викоренити цілком філоксеру на тих огнищах. Правда, не легка то боротьба, особливо при ворогуванні та темноті людності, при недостачі грошви. Обдивившись, наприклад, виноградники у якомусь селі, де не знайдено філоксери, Тихович часом не радів, а опускав в несилі руки, бо не був певним, що виноградники, які лежать від нього на десять верстов на північ, південь, схід або захід, вільні від філоксери. А дізнатися про це не було змоги. Уряд шкодував гроші на боротьбу, їх ледве ставало на роботи по огнищах та на розвідування садків у деяких селах. Ходилося, значить, як у темній хаті, напомацки. В одному місці на боротьбу видавались усі гроші, в другому філоксера спокійно жерла виноградники. Одною рукою здержувано її в межах, другою пускано на всі чотири сторони. Зрозуміло, що такий стан речей не міг не похитнути Тиховичевої віри в корисність такої боротьби. Однак Тихович гнав від себе зневір'я. Він потішався надією, що так не може довго тягтися, що уряд зрозуміє врешті сам некорисність такої боротьби та дасть змогу обдивитися всі виноградники в Бессарабії, дізнатись, принаймні, яку силу забрав ворог,— і тоді вже обміркувати план кампанії проти нього чи шукати другого способу рятунку.

А поки що кожний зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його сумління. Не ставало певності в корисності діла, грунт почав хитатися під ногами в Тиховича.

От і тепер для того проблематичного загального добра він силоміць попередив неминуче, правда, для Замфіра, лихо, скривдив цілу родину, стався для неї ворогом. Що ж потішить його тепер, що стане нагородою за пережиті прикрості, коли сила фактів невблаганно нищить віру в корисність праці, в конечність офір?

Чого ж він мусить покутувати за чужі гріхи?

«Що робити з дідом? — турбується Тихович, бігаючи по хаті.— Його мутні, непритомні очі, раз у раз звернені на мене, відбирають мені спокій, сон. Це зайва крапля отрути у моє й так несолодке життя... Чи не вдати б ся мені до примаря, може б він зробив що з дідом?.. Ні, от як буде краще: піду до попа, він повинен би залагодити цю справу...»

Вранці Тихович подався до попа. Жовтий, небілений дім нічим не відрізнявся від інших молдуванських хат. Тільки що Тихович наважився увійти в двір, як йому запинила дорогу гусяча череда, що саме висипала, гегаючи, з брами на вулицю. За гусями вийшов з хворостиною в руках пастух, високий, дзюбатий та бородатий, одягнений в молдуванський короткий «зібун» [1] та чорний повстяний бриль.

— Чи вдома панотець?

— А нащо він вам? — поспитав пастух не дуже ласкаво.

— Маю діло до нього.

— Це я сам! — відповів пастух, здіймаючи бриля, з-під котрого впало йому на плечі буйне довге волосся.

Тихович здивувався несподіваній метаморфозі: таких попів він не бачив на Вкраїні.

— Катінка,— гукнув піп басом.— Вижени гуси на пашу!

З повітки вибігла молодиця. Панотець передав їй тичку і повів гостя у хату.

Коли піп з гостем посідали на лавках у хаті, урядженій, як і селянські, Тихович оповів свою пригоду та прохав ради. Панотець уважно вислухав його.

— Добре, я залагоджу справу, будьте спокійні, тільки...

Він урвав, немов боячись висловити якусь потайну думку.

— Тільки що? — підхопив Тихович.

— Тільки... не знаходьте більш філоксери на наших садках. У нас чимало таких хазяїв, що тільки й живуть з виноградників,— додав він, суворо дивлячись на Тиховича.

Тихович почав виясняти йому справу. Але з того, як панотець на ті пояснення цідив крізь зуби: «так... так... божа воля»,— Тихович зрозумів, що піп має однакові з селянами погляди на філоксерну справу і, не скінчивши, попрощався з хазяїном.

Коли того ж таки дня Тихович повернув з роботи, мош Діми вже не було. Замфір забрав його до себе.

---

[1] Зібун (*молд.; літерат.:* зебон) — стьобане, вистрочене пальто на ваті, довге або вкорочене.— *Ред.*

V

Кінець чи початок?

Одного ранку молдувани були свідками цікавого походу. Серед вулиці котився віз, наладнований всячиною. Головне місце на возі займала залізна бочка, до якої з одного боку притулилась скриня з дрібним струментом, а з другого — дірявий мішок, так напханий дерев'яними загостреними кілочками, що вони аж вилізали крізь дірки. Все це було обкладено лопатками, відрами, бляшанками, залізними ланцюгами і другим дріб'язком. Круг воза йшли робітники, хто з довгим окованим дрючком на плечах, хто з бляшанкою, а хто з блискучою довгою машинкою — «інжектором», котру можна було б сміливо вважати за меч з часів крижацьких [1] походів, якби не циліндровий бляшаний резервуар біля ручки. Попереду тої процесії йшов Тихович з високою, вузькою склянкою у руках.

Процесія тихо посувалася серед різнородних згуків. Колеса торохтіли по битій дорозі, струменти в скрині немилосердно тарабанили, ланцюги бряжчали, як кайдани, бляшанки, підплигуючи на возі, дзвеніли, оковані залізом дрючки, черкаючись один об другий, стукали, а над усім цим пролітав часом чистий металевий дзвін зачепленого резервуара машинки.

Молдувани, роззявивши роти, дивувались на ту чудну процесію, не спускали її з ока, аж поки вона не сховалась за горою. Цікавіші подались навіть горою над Прут, звідки можна було бачити все, що діється на припрутських виноградниках. Звідтіль, з вершечків гір, присівши карачки, можна бачити зелену бинду виноградників, розірвану в тому місці, де був Замфірів садок, можна дивитись на труїння філоксери.

А варто подивитися, бо то картина оригінальна, гідна пензля першорядного баталіста. Он під вербами, край виноградника, лежать рядком залізні бочки з сірчаним вуглецем: то засоби боротьби, порох, сказати б, філоксерний... З одної бочки точать вже вуглець у мідяні «бідони»; звідти він піде в резервуари інжекторів. Ось на узбіччю, опережавшись білим фартухом, розташовується оператор з своїми струментами, розкладає їх на рядні, посланому на землі. Він має рятувати поранені... інжектори. Тихович,

[1] Крижацький *(застар.)* — хрестовий, тевтонський.— *Ред.*

мов полковник той, визначає місце бойовища, відмірюючи ланцюгом стосажневий квадрат. Скаче ланцюг по землі, бряжчить, витягається — і вмить по всій довжині його стирчать недалеко один від другого встромлені в землю дерев'яні кілочки. І знов скаче ланцюг, знов витягається, і знов на його місці стають рядком кілочки. Земля починає їжитись кілками, як їжак щетиною. «Готово! до бою!» — кричить Тихович, і от наближаються батави війська, усе по парі, по парі... оден з інжектором, другий з дрючком і займають постать по рядках кілочків. «Починати!» — командує Тихович. Полетіли кілочки, збиті ногами, а на місці їх загрузли в землю гострі палі інжекторів, цокнули головки — і почалась пальба. Разно наступають інжектори поблискуючи резервуарами, цокаючи головками, а за ними дрючки, оковані в залізо, пильно забивають дірки, зроблені палями в землі, не дають вуглецеві втекти у повітря. Разно посувається вперед військо, лишаючи за собою голу зграсовану землю. Тільки й чути серед тиші: «цок! цок!.. цок! цок!..»

Від залізних бочок, з котрих цівкою ллється паруюча рідина, раз у раз бігають з повними бідонами носії, постачають інжекторам набої. Важкий дух вуглецю розходиться в повітрі, здіймається вгору. Незвиклі молдувани, що сидять по горах, придивляючись до труїння, крутять носами та спльовують.

А Тиховичеві байдуже. Він прислухається до музики інжекторів, ловить вухом фальшиві тони.

— Гей! Дзвонить інжектор: порожній, мабуть! — гукає він в оден бік.

— До краю добивати, до краю! — звертається у другий бік.

Врешті, все добре.

«Цок! цок!.. цок! цок!..»

Падають під ногами кілочки, шиють землю палями інжектори, гупають дрючки, скаче ланцюг — і знов виростають лінії кілків, знов земля наїжується кілками, як їжак щетиною.

Здається, що ті робітники з інжекторами, з дрючками самі замінились у часті якоїсь здоровезної машини, що, добре пущена, рівно, невпинно та невблаганно посувається вперед, робить визначене діло. Війна йде навсправжки, хоч ворогів не видко. Вони гинуть непомітно для людського ока глибоко під землею, у темряві, гинуть разом з корінням, яке годувало їх своїм соком.

Поляжуть й невинні у тій війні. Поляжуть столітні крислаті горіхи, делікатні жерделі, сіролисті айви: вуглець заб'є їх їдким духом. Там, де недавно ще пишалась на сонці буйна рослинність, де кипіло життя та радість, там буде гола, дика пустеля без тіні, без билинки...

Чи не такий слід лишав за собою Аттіла?

Коли роботи скінчились, Замфір міг бути певним, що на його винограднику нема більш філоксери. Не стало теж й розкішних кущів, з якими зв'язано стільки спогадів, які годували його життя ціле. Не стало тих бочок вина, про які він марив, не стало шматка хліба... Багато дечого не стало. Пропали й дерева, посаджені дідом, прадідом, може... Лишились тільки дрібні діти, божевільний батько та хвора, безсила від перевтоми жінка. Лишився біль у серці та безталання — і більш нічого... Ах, правда, лишилась ще глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом...

Бідний Замфір!

Давня приказка каже, що лихо не ходить поодинці, а в парі. Отож те лихо, що відібрало Замфірові хліб, привело з собою й слабість.

Невже той приведений товариш прийшов по жінку?

Того ж таки дня, як зрубали їх виноградник, Маріора заслабла.

Для виснаженого важкою працею організму небагато бракувало до занепаду. Повернувши надвечір з винограднику, Маріора почула, що її тіпає пропасниця. Загорнувшись кожушанкою, вона лягла на лаві. Голова в неї палала, так що якийсь час їй навіть здавалось, що в неї не голова на в'язах, а палаюча купа зрубаного винограду. Червоні від сліз чи гарячки очі мимохіть заплющились, а на чорному тлі темряви блимали перед Маріорою якісь вогні, мигтіли сокири, такі гострі, блискучі, гойдались на стятих лозах зелені рясні китяги винограду... Якісь люди метушаться перед очима, кубляться, плигають, з осмалених, чорних стають червоними, як жар... Маріора чує власний голос: «Ох, коли б мені вмерти від тої заразі!..» Вона їсть корінці, а корінці ростуть у роті, розпихають його, приростають до язика — і язик стає здоровим, як гора, важким, як камінь... Сокири, що мигтіли перед очима, з прудкістю блискавки починають крутитися над її головою, а врешті спадають на голову раз, другий... Ах, як болячe!..

Почалась гарячка.

На другий день не полегшало. Гарячка жерла молодицю. Маріора раз у раз зривалась з постелі, щоб бігти на виноградник — рятувати кущі, і багато треба було сили, щоб покласти її назад на ліжко та втихомирити...

Замфір спантеличився. Він дозволяв ворожкам робити з жінкою, що їм забагнеться, аби звести її на ноги. Ворожки шептали над Маріорою, підкурювали її, поїли зіллям — нічого не помагалось. Та ж сама гарячка, та ж маячня, той же неспокій...

В просторій молдуванській хаті, вистеленій різнобарвними килимами, обвішаній чудово тканими рушниками, блимає перед образом лампадка. Нерівне червоне світло від неї якось чудно зливається з денним світлом, що тоненькими смужками протискається крізь шпари в причинених віконницях. Зразу, з світу, нічого не можна розібрати в хаті. Чутно тільки стогін слабої, чиїсь тихі хлипання та шепотання. Дедалі з присмерку вирізняються сумна Замфірова постать, гурток жінок біля постелі слабої та скулені, заплакані діти по кутках. Замфір сидить за столом, підперши голову рукою, і дивиться кудись у простору. Трудно пізнати в нім того повного енергії, сили та життя Замфіра, яким він був ще недавно, перед місяцем. Він тепер осунувся, його горда, міцна постать наче зігнулася, зламалась, очі згасли, на виду осів новий вираз — вираз болю й затятості. Замфір сидів і думав. Про що він думав? Чи про свою кривду, про жінку слабу, а чи про діток дрібних, що, крий, боже, посиротіють ще... Хто його зна, про що він думав, сидячи отак, підпершись...

А там, за грубкою, під причілковою стіною, мучилась на постелі Маріора. Жовті, запалі лиця ледве заховали давні риси. Крізь спечені гарячкою уста інколи добувався тихий стогін; здорові чорні очі були заплющені, а коли розплющувались, жінка, здавалось, нікого не пізнавала.

Сусідки-молодиці, скупчившись над хорою, про щось з жвавістю сперечалися, показували на порозвішувану по стінах одіж, на Замфіра, на дітей. Інколи поїли хору водою з глечика.

Дітвора хлипала по кутках.

В хаті стояла задуха, пахло сухими васильками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку.

Чекали на попа.

Врешті хтось звістив, що піп йде, а за хвилину у двері всунулась пелехата голова з дзюбатим обличчям, а за нею і довга фігура панотцева.

Скінчивши своє діло, піп звернувся до Замфіра:

— Що ж ви, нічого не робите слабій?

Замфір махнув рукою.

— Де там нічого?.. Ворожок та шептух була повна хата...

— А ви б доктора закликали! — пораяв панотець.

Замфір нервово кинувся.

— Доктора? — скрикнув він, а згаслі очі його блиснули лиховісним вогнем.— Ніколи в світі!.. О, я вже доволі маю тих докторів, доволі!

— Може вмерти вам молодиця отак без порятунку,— вмовляв панотець.

— Божа воля... Божа воля... а доктора? Навіщо? Щоб отруїв мені жінку, як ті — виноград?.. Ніколи!..

І в очах Замфірових блиснула така завзятість, що панотець не зважився довше намовляти його.

— Як собі знаєте,— озвався він, виходячи.

Чужі порозходились. В хаті лишився тільки Замфір з дітьми.

Діти повилазили з кутків, прилипли до материної постелі. Замфір теж наблизився до хорої, пригорнув до себе дітей і, схиливши на груди голову, довго так стояв, мовчазний та замислений, як жива статуя безмірного смутку.

* * *

Роботи на лоєштських виноградниках скінчились. Савченко з Рудиком та робітниками обдивились усі виноградники — і не знайшли більш філоксери. Тихович закінчив труїння — значить, можна було вирушати з Лоєшт у друге село, знов на таку ж роботу, а може, й на такі ж прикрості. А проте Тихович поспішавсь якмога швидше покинути село, де зазнав стільки сумних пригод, де стільки витерпів, переболів душею.

От уже й речі спаковано, вже й підводи заїхали. Готово! Можна рушати.

Згорбившись, осунувшись, Тихович смутними очима поглядав на хати й оселі, що лишав за собою... Коли б уже нові враження, нові місця! Враз його погляд зупинився на жалібній корогві, застромленій у тин. Корогов було зробле-

но з двох почеплених на тичці хусток: білої й чорної. То був знак, що у хаті є мрець.

— Чíне омурíт? [1] — машинально поспитав Тихович візника.

— Фємєя а луй Замфір Нерон [2],— відповів той суворо.

Тихович здригнувся, глянув на двір і стрівся очима з божевільним мош Дімою. Тихий, лагідний, як дитина, дідок на цей раз не осміхався. Втопивши в Тиховича повні дикого гніву та ненависті очі, мош Діма підняв догори кулак і потряс їм наздогін Тиховичеві...

Але коні шарпнули, і мош Діма разом з жалібною корогвою щезли, закриті хмарою куряви...

Лютий 1895.

[1] Чíне омурíт? *(Молд.)* — Хто помер? — *Ред.*

[2] Фємєя а луй Замфір Нерон *(молд.)* — Дружина Замфіра Нерона.— *Ред.*

ПЕ КОПТЬОР [1]

Йон уперше наглянув Гашіцу на джоку [2]. З ухами й серцем, повними ритмічних згуків молдуваняски, загрітий танцями, від котрих ноги так розходилися, що й хвилини не могли встояти спокійно, а кожним мускулом відповідали тактові танцю, з обличчям, що сяло від радості й поту, Йон відділився від купки парубків, підскочив до танцюючого кола, розірвав його, вхопив за руки двох дівчат... і несподівано стрівся з очима, що́ з-під тонких дівочих брів опекли його жаром молодості й півдня.

«Що за мара,— подумав Йон, перебираючи ногами та скоса поглядаючи на дівчину,— я її перше не бачив, здається...»

Та ніколи було міркувати: музика гула, танець захоплював усю увагу.

Музики, троє чорних, засмалених циган, сиділи рядком на ослончику недалеко кола. Скрипник — сухий, миршавий парубчак в сполові́лих галанцях та молдуванській сорочці нахилив аж до дека скрипки голову, вкриту замість шапки копицею чорного волосся, і з виразом цікавості та здивування немов прислухався до тих згуків, що викликав смичком зі свого струмента. Його сусід-кларнетист, шпакуватий вже циган, граючи, куняв; заплющивши очі, він хитався взад і вперед своїм важким, ситим тулубом, одягне-

[1] Пе коптьор [*молд.; літерат.*: пе куптьор.— *Ред.*] — на піч. Коптьор — широка молдуванська піч, на котрій зимою сплять, а головно відбуваються родини.

[2] Джок [*молд.; літерат.*: жок.— *Ред.*] — танець.

ним у чорну ватовану піджачину. Часто, в хвилину найсолодшої дрімоти музики, кларнет виривався з рота і замовкав, але, зловлений на гарячому вчинку, починав верещати, як навіжений. Третій музика — сурмач — працював найщиріше. Чи то від спеки, чи з великої напруги — він був увесь мокрий. Мокра, як хлюща, сорочка облипла його могутнє тіло, з чорного широкого виду стікали струмочки поту, а він усе грав та грав, надимаючи щоки завбільшки в повню та вирячивши очі так, що здавалось, вони ось-ось вискочать з лоба. «Туру-туру... та... туру-туру... та!..» — гриміла сурма, як за часів єрихонської облоги, і лиш інколи, в хвилину віддишки, вихоплювалось з-під гніту її тонке телікання скрипки або різкий, верескливий голос кларнета...

«Туру-туру... та!.. Туру-туру... та!..»

З хмари куряви, що здіймається з-під важких, окованих мусянжовими підківками чобіт, виринає інколи рядок молодих облич, парубочих й дівочих, впрілих, червоних, але поважних. Держачись за руки і помахуючи ними догори та вниз мірно, плавко і безперестанку, перебираючи ногами й тупцюючи ними щиро, мов добрі коні на гармані, молодь, здається, не танцює, а робить якесь поважне діло, поволі й сумлінно виконує загадану роботу.

«Туру-туру... та!.. Туру-туру... та!..» — пронизує куряву домінуючий голос сурми, котиться по майдану, б'ється о муровані стіни церковці, а далі лине в простору до далеких, сяючих блакиттю гір, до синіх лісів, що суцільною лавою підпирають крайнебо.

А коло танцює. Тупають під такт молдуваняски ноги, здіймаються і опускаються злучені руки, мають білі хусточки в руках дівочих... Загріті танцем обличчя блищать від краплистого поту, палкі погляди частіше вириваються з-під опущених додолу повік, стріваються між собою; руки несвідомо міцніше стискають руки, груди важче дихають... А курява, розбуркана десятками тупцюючих ніг, вирвавшись з-під мідяних підківок, захоплена танцем, здіймається догори, крутиться, клубочиться, справляє свій джок... Ось вона цілком закрила танцюючих, а ось знов, як із хмари, виткнувся рядок хлопців та дівчат і оживив образ ясними барвами строїв, молодими розпаленими обличчями...

Душно... Сонце, поволі спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється. Повітря — сам світ, сам жар. Наче золотою сіткою оповито майдан, коло, музик,

різнобарвну і різновікову юрму глядачів, що зібралася круг кола.

Гамір стоїть над майданом. Чутно, як хтось витягає воду з колодязя: довгий немазаний журавель немилосердно скрипить. Кількасотуста юрма шумить, як злива улітку. Дитячі вигуки, регіт молоді, тупання здорових ніг у танці, тонке телікання скрипки, верескливий галас кларнета зливаються в якусь чудну, але гармонійну мішму, над котрою усе ж таки домінує сурмачеве «туру-туру... та...», що здіймається над майданом, б'ється о стіни церковці, а далі лине в простору, засипану гарячим сонячним промінням.

Враз музика увірвалась. Коло зробило ще по інерції рух, але ту ж мить розірвалось; дівчата пірхнули в юрму, лишивши хлопців. Гашіца теж метнулась, але її затримала сильна рука. Вона здивовано озирнулась на Йона, що, сяючи від поту й задоволення, грав до неї очима та міцно тримав за руку.

— Пусти! — сіпнула дівчина рукою й зашарілась.

— А що даси? — жартував Йон, ще дужче стискаючи їй руку.

— Чого займаєш, коли я тебе не знаю? — шарпнулась Гашіца, почервонівши з напруги.

— Я — Йон, син мош Костаки... А ти чия?..

Але в ту ж мить дівчина, скориставши з Йонової неуваги, висмикнула свою руку і стрибнула від нього так прудко, що її накрохмалена спідниця аж залопотіла, мов корогва на вітрі.

— Угадуй, чия!..— крикнула вона на бігу і, обернувшись до Йона, опекла його палким поглядом чорних очей...

Парубок з досади пошкрябав за ухом, аж шапка йому злізла на ніс, і посунув до товариства, що стояло збоку гурточком.

Товариство стріло його парубоцькими жартами: один обняв за шию та притяг до себе з такою силою, аж Йон заточився; другий так стис Йонові руку, що сльози виступили йому з очей, але парубок не образився. З веселою усмішкою на широкому безвусому виду, подзьобаному зрідка віспою, Йон поглядав то на купку дівчат, де стояла Гашіца, то на свої крамні шлейки, що, перекинувшись навхрест поверх сорочки на його могутніх грудях, підтримували темно-зеленого сукна широкі шаровари з червоними викотами при чоботях. Ті шлейки, нові, блакитні, зі срібними клямрами, притягували до себе заздрісні погляди парубоцтва та

приязні — дівоцтва, що приємно лоскотало пиху власникові тої чудової новомодної речі. Отож, заклавши по два пальці за блакитні шлейки і задерши чванькувато догори голову, Йон звернувся до одного з парубків:

— Не знаєш, фраце, чия ота фáта? [1] — і показав на Гашіцу.

— Котра? Ота коза дика у білій спідниці?

— Вона, вона...

— Таж то Гашіца, дочка Штефанаки Мици, що вітряк має... Хіба не знаєш?

«Тю, як це він не примітив такої гарної дівчини? Певно, вона не часто ходить на сей джок, тим що сидить аж край села...» — міркував собі Йон, коли се враз згуки жвавої булгаряски сполохали його міркування.

Кілька парубків скочило до танцю, потягши за собою дівчат. Йон підглянув, де стала Гашіца, і, розірвавши в тому місці коло, вхопив її ззаду за пояс. З дивною для натружених ніг легкістю почав він тупати та перебирати ногами, з усмішкою поглядаючи на свою сусідку. Гашіца чула той погляд і, опустивши очі додолу, червоніла.

Танець скінчився. Піт струмочками стікав по обличчю Йона. Гашіца, червона й задихана, розгорнула білу хустинку, вишивану навкруги заполоччю, щоб утерти вприлий вид, але по дорозі до обличчя хустина стрибнула, майнула вишиваним кінцем і... опинилась в руках у Йона.

— Валєв! [2] — скрикнула з несподіванки дівчина і ухопила миттю вільний кінець хустини.

Йон тяг хустину до себе, Гашіца — до себе. Сцена та відбувалася мовчки, з однаковим завзяттям з обох боків, і тільки по обличчю дівчининому пробігала інколи смужка не то досади, не то таємного задоволення від парубкового залицяння.

Переміг сильніший. Видерши хустину, Йон пустивсь навтьоки, утираючи нею на бігу вприле обличчя. Гашіца — за ним.

— Віддай! — змагалась вона сердитим голосом, хоч очі так і грали до парубка.

Але той зручним рухом склав хустину косинкою, закинув собі на шию і зв'язав під бородою вузликом.

---

[1] Фраце [*молд.; літерат.*: фрате.— *Ред.*] — брате; фата [*молд.; літерат.*: фатэ.— *Ред.*] — дівчина.

[2] Валєв! [*Молд.; літерат.*: валеу.— *Ред.*] — Ой!

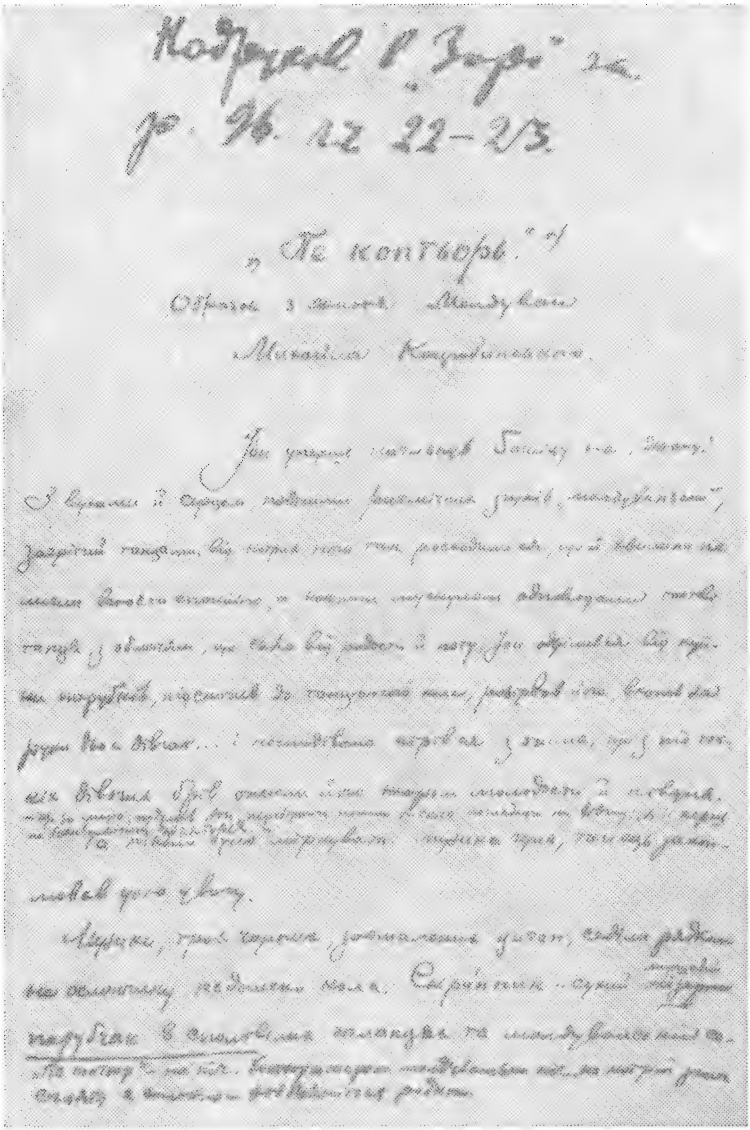

М. Коцюбинський, «Пе коптьор».
Сторінка автографа

— Віддай!

— А що даси? — дратував Йон Гашіцу, захищаючись від неї про всякий випадок простягненою рукою.

— Віддай, кажу!..

— А губенята даси?

— І-гій, навіжений! — скривилась Гашіца наперекір сяючим очам.— Не мала роботи цілувати!.. Краще носи хустину..

— Отак би давно!.. З розумом фата! — тріумфував Йон і приступивсь ближче до дівчини.

Зрадлива дівчина, очевидячки, тільки й чатувала, аби стягти хустину з шиї. Та Йон мавсь на обережності. Схопивши одною рукою простягнену до хустини руку, він другою обняв Гашіцу за стан і міцно пригорнув до себе.

— Сиди тихо! — сикнула та на нього, слабо випручуючись із обіймів.

Саме в той час вдарили музики. Щасливий Йон скочив до танцю і потяг за собою Гашіцу.

Вже до кінця танців Йон не відступавсь від Гашіци: він формально залицявся, а дика спочатку дівчина дедалі рахманнішала, лоскочучи парубкове серце палкими поглядами.

Сонце сідало. Глядачі поволі потягли додому, молодь теж розсипалась. Майдан пустів, тихшав. Музики останніми згуками попрощалися з гаснувшим днем; тільки курява якийсь час крутилась ще у червоному промітті, а далі й вона почала тихо опускатись на чорну тінь від церковці, що перетяла майдан аж до протилежних хат...

Минуло кілька день. Йон тільки й марив про Гашіцу. Де б він не був, що б не робив — усе йому ввижалися палкі чорні з поволокою очі дівчинині, її рівні брови, пишний стан... Він тільки поцмокував з задоволення. Гарна фата, нічого сказати... Можна б і посватати... А яка рахманна, як вона йому у вічі дивилася, коли він смалив до неї халявки. І з дивною яскравістю уявився парубкові пам'ятний джок, обізвалась в ухах мелодія молдуваняски, згадалась сцена з хустинкою... Уява була така жива, така яскрава, що Йон мимохіть схопився рукою за хустинку, яка й досі обіймала його шию, немов боявсь, що рука пустовливої дівчини ось-ось протягнеться знебачки до його шиї та стягне так лёгко здобутий трофей.

Раз він переняв її біля церкви, перед службою божою. Дівчина йшла у святній одежі, вся накрохмалена, запи-

шавшись. Біла з червоними цятками курточка її, трохи заялозена на стані з правого боку, де лишили слід свій запрацьовані руки танцюристих кавалерів,— краще сказати, заяложене місце на куртці — викликали у Йона рій солодких спогадів, розпалили його серце. Але при людях, перед церквою, якось ніяково було виявлятись зі своїм почуттям, тож Йон лише звичайно привітався, а решту домовив очима.

Вдруге... це було так.

Вечірньою добою, коли сонце сідало за далеким чорним лісом, він повертав з роботи на винограднику в юрмі парубоцтва. З веселою розмовою тихо посувалась юрма з гори в долину, коли з юрми враз розлягся характерний не то крик, не то іржання:

— І-го-гоо!..

— І-гі-гіі! — почулося знизу в відповідь тонке, верескливе гукання, і незабаром парубки побачили в долині гурток дівчат, що з величезними сапами на плечах хутко посувався курною дорогою.

— І-го-гоо-го-гіі!..— дико, не своїм голосом, мов орда, заревли всі парубки, пускаючись із гори бігцем навперейми дівчатам.

— І-гі-гі-гууу!.. — пекельним хором відповіли дівчата, тікаючи від парубків.

Галас знявся несказанний. Околишні гори підхопили той галас і понесли його далеко, кидаючи з гори на гору та полохаючи сонну тишу рожевого вечора...

Йон не стямився, як із розгону наскочив на Гашіцу, обняв її за шию і міцно притис до себе. Груди його важко дихали від прудкого гону, дотик молодого теплого тіла дівочого сп'янив його, затуманив йому голову. Серед дикого вереску та писку йшов він, щасливий, обіймаючи Гашіцу, та щось промовляв до неї, чого ані сам, ані дівчина гаразд не розібрали. Крикнява тим часом стихала... Вже під селом Гашіца вирвалась із обіймів Йонових і шуснула в крайню хату, що стояла на белебені поза вітряками... «Так от де вона сидить»,— подумав Йон, роздивляючись стару, звичайно збудовану молдуванську касу під очеретяною стріхою, з широким піддашшям, загратованими вікнами та поцяцькованими синькою стінами. Біля хати був льох, а навкруг просторого двору стояли кошниці на кукурудзу та повітки. На вулиці, під самими воротьми, знявся над колодязем новий журавель, немов сторожив вхід до оселі. За

ворітьми гризлись дві здорові собаки, але, помітивши Йона, одностайно кинулись на нього, припадаючи до ніг, аж поки він не зник за рогом вулиці...

Ще на воротях почув Йон сурмовий голос батьків, що вилітав крізь відчинені двері. «Нунте ші Буковіна!» [1] — гриміла улюблена лайка мош Костаки і викликала усмішку на синові уста.

«Це вже батько розходився»,— подумав Йон про галасуватого, та несердитого батька.

Дух свіжої мамалиги приємно полоскотав йому нюх, коли він переступив поріг хати: мати Йонова, стара сухорлява Аніка, саме вийняла з низької печі — коптьора — казанок і викинула з нього жовтий, запашний і паруючий буханець мамалиги на триногий мас [2].

Мош Костаки, високий огрядний молдуван, із червоним, мов перчиця, обличчям і ще червонішою шиєю, що так виразно відбивалась від його білої одежі — довгої, за коліна, сорочки, підперезаної червоним поясом, та білих штанів, сидів на лаві і енергічно вимахував руками та мотав головою, вкритою копицею рудого з сивиною волосся. Неголена борода, наїжившись, мов їжак голками, сивою щетиною, здавалось, поділяла обурення свого хазяїна і ладна була разом з ним стати до бою з ворогами.

— Нунте ші Буковіна! — гукав Костаки.— Він думає, що як має вітряк, а я ні, то можна мене зневажать перед миром!.. Га! драку! [3] Мош Костаки не останній з молдуван... Що?

— Хто? Хто такий? — спитався Йон.

— Хто? А отой Мица Штефанаки, що сидить край села за вітряками...

Йон з цікавістю вислухав історію сварки, що зчинилась у корчмі за квартою вина межи його батьком. а батьком Гашіциним.

— Але я не подарую!.. Що?.. Чи там багатий, чи не багатий, а домну дзев [4] для всіх молдуван один... На суд його! Судом дійму чортового мірошника! Що? Нунте ші Буковіна!.. — І роздратований мош Костаки поспішно висмикнув затканий ззаду за поясом кисет з тютюном.

---

[1] До слова: «Весілля і Буковина» — лайка, якої й самі молдувани не розуміють.

[2] Мас [*молд.; літерат.*: масэ.— *Ред.*] — стіл.

[3] Чорт [*літерат.*: драк.— *Ред.*].

[4] Господь бог [*молд.; літерат.*: доамне дзеу.— *Ред.*].

— Е-е! — скептично протягла Аніка.— Що ти йому зробиш? Ла богат мєржі ші драку ну колак, да ла сарак ніш бой ну траг [1].

Кінець тої сентенції почувся вже з сіней, куди з поміччю хазяйчиною перебрався й мас з паруючою мамалигою.

— А йдіть вечеряти! — покликала Аніка.

Мош Костаки заткнув кисет на місце і заходився коло вечері. Відриваючи по шматку мамалигу та бгаючи її в руках на галки, він мачав ті галки в юшку з квасолі, щиро заправлену перчицею, виловлював з юшки стручки перчиці та з смаком гриз їх, немов свого ворога, від чого червоний вид його палав, як на заході сонце. Запивши вечерю вином з глечика, старий звернувсь до Йона:

— Поженеш коні на пашу, бо завтра вдосвіта поїду в волость позиватись.

Аніка тільки зітхнула.

Йон хутко упоравсь: манта [2] вже на спині коня, залізне путо бряжчить в руках... Скочити лиш на коня — і гайда!

Вечір м'який, теплий. Курява, збита чередою, знов лягла на землю. На блідому, стомленому небі блимнули де-неде зірки. Йонові забаглося проїхати повз Гашіцину хату; правда, йому не по дорозі, навіть зовсім убік, але молодий парубок не може встояти проти спокуси. От уже й вулиця знайома... он і вітряк повільно помахує крилами, мов величезний птах... а ось і журавель схилив довгу шию у колодязь, щоб виловить звідти відро води... Для кого то він так працює, аж скрипить, бідолашний?

Йон порівнявся з колодязем, глянув — і аж йому щось йойкнуло всередині з несподіванки: Гашіца, жваво перебираючи руками, витягала з колодязя воду. Тонка бомбакова сорочка щільно обіймала її молоде тіло, рельєфно обмальовувала круглі плечі, міцні руки, високі трямкі перса.

Йон не встиг навіть тпрукнути на коні: вже коли вони проминули колодязь, Йон гвалтом затримав їх, скочив на землю і підійшов до фонтини [3], тягнучи за собою здивовані коні.

---

[1] До багатого й чорт з калачем приходить, а у бідного й воли не тягнуть [*молдавське прислів'я; літерат.*: Ла богат мерже ши дракул ку колак, дар ла сэрак нич боий ну траг.— *Ред.*].

[2] Свита.

[3] До колодязя.

— Добривечір!..

— Спасибі вам...

Гашіца, зашарівшись вся, навіть не глянула на парубка; взір її потонув десь у чорній глибині колодязя.

Мовчанка.

— Дай-но води напитися...

Гашіца мовчки присунула куфу [1].

Але замість того, щоб пити, Йон схопив Гашіцу за руку і потяг до себе.

— Сиди тихо! — сикнула та.— Побачать...

— Нікого нема...

І Йон потяг до себе дівчину. Вона не пручалась.

— Нащо займаєш, коли не думаєш брати?

— А пішла б за мене? — питав він, присовуючи до неї своє широке та дзюбате обличчя, загріте й сяюче.

Але у ту ж хвилину нетерплячі коні шарпнули убік і мало не збили з ніг Йона.

— Тпрру!.. бісова худоба!.. — скрикнув він, сіпнувши замотану на руку поворозку.

— Гашіце, ме-ей!.. — розляглось рівночасно від хати.

Гашіца заметушилась, вхопила спішно куфу і прожогом кинулась у ворота.

— Я ще прийду до тебе... вночі, — почула вона за собою голос Йонів.

Йон скочив на коня і оперіщив зі злості поворозкою «бісову худобу», що перервала йому найцікавіше місце залицяння.

Коні невдоволено крутнули головами, шарпнули з копита і понеслись вулицею, збиваючи густу куряву.

Ось вигулькнула з-за гори ціла колонія вітряків і обступила Йона з обох боків дороги. Одні, чорні та спокійні, тихо стоять, розчепіривши чорні, як у кажана, крила на тлі вечірнього неба. Другі, сяючи крізь відчинені двері червоним світлом, рівно та плавно вимахують крилами і, здається, от-от знімуться з місця та полинуть кудись у простору.

Коні вибігли на гору, пішли підтюпцем. По горі замрілі широкі лани кукурудзи, повіяло польовими пахощами. Хороше зробилось на серці в Йона.

---

[1] Куфа *(застар.)* — дерев'яне відро.— *Ред.*

Фрундзу вєрді семіногу...
Тоті тиргулє ку нороку...—[1]

затяг він журливим голосом безконечну пісню...

Коні пішли ступою, форкаючи інколи від куряви, залізне путо стиха побрязкувало, тужлива пісня котилася широкими ланами...

Ось дорога скрутила вбік, побігла з гори в долину... Широка й безкрая долина зачорніла поміж пологими горами. Приємний вогкий холод обхопив зразу Йона, коні весело заіржали, піднявши догори голови... Он поміж чорними комишами блиснула спокійна вода озерця... Десь далеко крякають жаби... Біла пара тихо здіймається догори і клубочиться понад комишами... Небо потемніло, заіскрилось зорями...

По долині бродили коні на паші. Круг багаття розташувались нічліжани. Йон пристав до них. За розмовами про дівчат, вино, набір рекрутський, за звичайними парубоцькими розмовами не помітили навіть, як наблизилась північ. Йон поклав рушити на село. Він звернувся до парубків із проханням доглянути його коні, обіцяючи за це око вина. Охочих до вина знайшлось чимало. Йон скинув манту і в одному лейбику подався на гору, до села.

В селі саме розпіялись півні, коли Йон наблизився до вітряків. Він звільнив ходу.

Село спало. Хати ледве сіріли в темряві ночі, контури розпливались. Щось нагадувало кладовище з його тишею, таємничістю, надмогильними хрестами...

Серед мертвої тиші Йон чув, як калатало його серце, як ступали ноги, узуті в постоли, по м'якому килимові пилу.

Але ось уже і журавель від колодязя... ось і баркан чорніє... Йон навшпиньках підійшов під баркан, перегнувся і заглянув у двір... Темно. Тільки на широкій призьбі біліє щось... рядна, певно, під котрими спить покотом ціла родина. Йон виніссся на руках, перегнувся, налігши грудьми на баркан, і безгучно переліз на другий бік. Тут згадав він про лихих собак, що проводили його нині вулицею, і зупинився, вагаючись. Але треба було на щось зважитись, Йон звівся навшпиньки, подався тулубом наперед і тихо,

---

[1] *Правильно:* Фрунзэ верде симинок..,
Тоате тыргуриле ку норок... *(молд.).*—
Лист зелений безсмертника..,
Усі міста зі щастям...— *Ред.*

мов кіт, посунув до призьби... От він уже на середині двору... ще трохи... «Але що то чорніє? Певне, собака? — подумав він і зупинився, затаївши дух.— Ні, то не пес, а колода, кинута серед двору...» Йон посунув далі і мало-мало не наступив на собаку, що, згорнувшись калачиком, спала під хатою. Але от уже й призьба. Йон зупинився. На нього тхнуло теплом із піддашшя, а з-під білих ряден почулося сонне сопіння та хропіння. «Котре — Гашіца? — питав себе Йон, водячи очима по рядкові закутаних фігур.— Мабуть, ця»,— рішив він врешті. Рука його злегенька посунулась по закутаному тілі, намацала локіть, плече... і раптом наткнулась на шершаву колючу бороду.

— А... а-а!..— почулося рівночасно сонне бурчання.

Йон так і скаменів, так і закляк з протягненою над бородою рукою. Серце перестало йому битись у грудях. Минула хвилина. Знов тихо.

Йон, як тінь, посунув далі. Чиясь маленька нога виткнулась з-під рядна. «Ні, це знов не Гашіца...» Вже на кінці призьби пізнав Йон Гашіцу по чорних косах, що вибились з-під рядна і лягли на ньому, як дві грубі гадюки.

— Гашіце!.. Гашіце!..— пошепки кликав він її, злегенька сіпаючи за плече. Але дівчина спала, як забита.

— Гашіце! прокинься... то я, Йон...

Гашіца повела неспокійно головою, раптом схопилась і сіла на призьбі, протираючи очі кулаком.

— Гашіце,— благав Йон,— ходім звідсіль в садок чи куди...

Гашіца відвела від очей кулак, глянула на Йона і вжахнулась.

— Ти чого прийшов? Тікай зараз... почують...

— Не почують,— шепотів парубок і потяг її за причілок.

— Я казав, що прийду, от і прийшов,— потішав він Гашіцу, держачи її за руку, і оповів їй, як наколов собі руку батьковою бородою.

Гашіца дивувалась його сміливості та сміялась.

— Знаєш що, я так хочу пити, аж у мене серце горить... Чи нема чого напитись? — скінчив він.

— В сінях вода стоїть...

— Ат, що вода! Чи не лишилось часом в карафці вина?

Гашіца задумалась.

— Стій! — сказала вона.— Я зараз! — І подалась до хати.

Відчинивши тихенько сінешні двері, а потому й хатні, вона полізла в мисник, намацала там тоненьку воскову свічечку та сірнички, потому налапала на стіні ключ від льоху і так же тихенько вернулась до Йона.

— Ходім! — покликала вона його, подаючись наперед.

Вони пройшли повз сплячих навшпинячки, одно за другим, повитягавши сторожко шиї.

Коли проходили повз собаку, та загарчала спросоння, але не прокинулась.

Гашіца відчинила льох. На них війнуло холодом та специфічним духом льоху. Пройшли кілька ступенів у темряві, а потому засвітили свічечку. Темрява пірхнула від світла і забилась по кутках.

Гашіца приліпила свічечку до бочки. Дев'ять таких бочок, повних вина, повипинали боки і розляглись пишно підковою попід стінами льоху. Відра й куфи, великі й малі, стояли осторонь. Льох дивився поважно, похмуро навіть. Тільки чорні тіні від нерівного світла тонкої жовтої свічечки жахливо хилиталися.

— Котре біле? — збудив тишу Йон.

Гашіца мовчки взяла куфу, приставила до бочки і висмикнула чіп. Прозора злотиста рідина цівкою впала на дно куфи і зашуміла. Коли вино сягнуло до половини посудини, Йон зупинив Гашіцу.

— Доволі!

Парубок обхопив куфу руками, підніс до рота, здмухнув піну і пожадливо припав устами до вина.

Гашіца, спершись на бочку, не спускала ока зі свого милого, немов розкошувала його приємністю.

— Бун джін [1],— відсапнув нарешті Йон, втираючи уста рукавом та ставлячи долі куфу.— Дуже дякую,— додав він, обіймаючи та пригортаючи до себе Гашіцу. Дівчина не пручалась. Їй так добре було в обіймах милого, вона так солодко затремтіла від дотику тих сильних жилавих рук, від того тепла молодого любого тіла. В ухах немов дзвенить щось, в голові якийсь туман... Вона наче з-за стіни чує Йонів голос, його слова...

О! вона не жалкуватиме, що покохала його... Його всі парубки бояться, бо він сильний... Хто з ним зрівняється силою? Ніхто! Он учора Петраки, теж сильний флакéв [2],

[1] Добре вино.

[2] Парубок [*літерат.:* флякэу.— *Ред.*].

намігсь боротися з ним, то він, Йон, як хрьопнув ним об землю, то мало з парубка душа не втекла... А хитрий він який!.. До всього хитрий... Його й у війську не битимуть, як доведеться йти на місяць, бо він і «русешті» знає... От котрий втне так: «Веруу... діноо... боа... цадер... жите — тца... небо — земля... відьма... не відьма...»?

Йон навіть пустив Гашіцу, так його захопили ті незрозумілі чужі слова cred'a [1] — «русешті»... Жахливе світло воскової свічечки ледве осявало Йонову фігуру, його опущені додолу руки, дзюбате обличчя з виразом скупченої уваги, широкі уста, що чудно кривились при вимовлянню незрозумілих слів. Йон монотонно цідив слово по слові, а Гашіца, згорнувши руки, слухала, мов зачарована.

«Який він розумний!..» — думала вона, почуваючи в грудях новий приплив почуття.

— Біне? [2] — поспитав Йон скінчивши.

— Таре біне! [3] — прошепотіла Гашіца.— Тільки я нічого не зрозуміла.

— Га! Цього й хлопці не розуміють, не то дівчата... І з цими словами Йон видудлив решту вина з куфи.

Теплом розіллялось вино по тілу; в оці блиснув огник... на серці стало легко, в голові ясно, ноги та руки набули силу й рухливість...

Задерши голову та заклавши пальці в кишені лейбика, Йон з почуттям власної вищості звернувся знов до Гашіци:

— А знаєш ти, що таке присяга?

— Ні, не знаю,— сумно відповіла дівчина.

— Не знаєш?.. Присяга єст... клятуа... дан... ая... пре... боо... христо... спаси... веру... прауду...

— Тц... тц!.. — щиро дивувалась Гашіца, мотаючи головою.— Яке ж воно трудне...

— Ет, що то трудне! — розпалювавсь Йон.— Я із рушницею всю муштру знаю. Хоч — покажу?

Йон скрутнувсь по льохові, витяг з кутка мітлу з довгим держалном, став у позицію, підняв кумедно догори плечі, так що голова сховалась межи ними, і, забуваючи на небезпечність свого становища у чужому льохові, на весь голос закомандував:

---

[1] Credo *(лат.)* — «вірую», вірю. Символ віри — виклад основ християнського віровчення у формі молитви, яка починається цим словом.— *Ред.*

[2] Добре?

[3] Дуже добре.

— Руж на пле-чо! Ас-два... ас-два...

Вся фігура Йонова — з випнутими догори плечима, між якими стирчало дзюбате обличчя, з притиснутою до боку мітлою та ногами, що, мов у півня, далеко закидались наперед,— здавалась Гашіці такою кумедною, що вона не могла вдержатись від сміху. Але Йон не помічав того сміху. Він гасав по льохові, важко гупаючи ногами, та вигукував наголос:

— Ас-два... ас-два!.. Руж вол-но!..

Враз знадвору почулось несамовите гавкання, а за хвилину грубий чоловічий голос:

— Хто там?

Йон так і присів на місці. Гашіца, почувши батьків оклик, кинулась до свічечки і вмить загасила її. В льохові стало чорно й тихо; лиш знадвору долітали сюди гавкання собаки та важке чалапання ніг.

— Хто там? — вдруге поспитав голос.

Йон сидів у пітьмі та з міною дурника вдивлявся у темряву. Гашіца тремтіла за бочкою.

Але трохи згодом надворі все стихло: собака поскавучала та й замовкла, чалапання розпливлось десь у нічній тиші.

— Гашіце! — пошепки обізвався Йон.

— Чого?

— Де ти?

— Отут, за бочкою...

Йон напомацки дочовгався до Гашіци і пригорнувся до неї. Якусь хвилину вони сиділи мовчки.

— Ходім звідси,— обізвався врешті Йон.

— Боюся, хай потому...

Але їм хутко докучило отак сидіти, і вони, держачись одно за друге та спотикаючись на бочки, потихенько вилізли з льоху.

— Ходім на виноградник,— намігся Йон. І хоч Гашіца гнала його додому, а не могла встояти проти палких благань милого й сама не помітила, як опинилась за хатою, на стежці до виноградника.

Серед темних кислатих кущів обібрали вони собі місцину. Йон нарвав на обніжку трави і простелив долі.

Чорна пухка земля дихала вогкістю, старі розкішні кущі здіймали догори, мов руки, цупке галуззя, крізь чорне лапате листя лиш де-не-де миготіла зірка. Було холодно, моторошно якось. Гашіца несвідомо пригорнулась до Йона,

цілою істотою віддаючись гарячим пестощам парубковим...

Починало вже сіріти, коли вони розійшлися: Йон — щасливий, задоволений, Гашіца — засоромлена, з опущеними додолу очима, з почуттям якоїсь ваги, якогось непоправного лиха...

Сливе щоночі сходились парубок із дівчиною у виноградному садку.

Час линув. Весна зростала в літо — душне, сухе, палюче. Кущі винограду облипли блідо-зеленими китягами, кукурудза по ланах розпустила коси, ячмені почали половіти, немов сивина старості злегка торкнула буйну рослинність землі.

Зів'яла та посохла й трава, якою вистелив Йон своє кубелечко на винограднику... ба! зав'яло з часом та почало гаснути в серці Йоновім і почуття до Гашіци. Щораз рідше перескакував він темної ночі огорожу знайомого виноградника, щораз радніше задивлявся на других дівчат. Докори та сльози Гашіци, що помічала Йонову зраду, ще більше відтручали від неї парубка.

Легкість, з якою підбив він серце дівчини, без боротьби взяв від неї все, що можна взяти в дівчини, скоро згасила вогонь першого кохання. Милування, таке солодке для дівчини, втратило для нього всю повабність новини. Гашіца просто докучила Йонові.

Спершу Йонові й на думку не спадало кинути дівчину. Що ж, він звів її, мусить і одружитись з нею. Якої б заспівали батьки її, що б сказали люди, гей! Як би глянув на це батько Йонів, палкий, але справедливий мош Костаки?..

Але помалу-малу, коли нехіть до Гашіци зростала в серці Йоновім, той самий батько його, палкий мош Костаки, з'явився в очах Йонових його рятівником у прикрій ситуації. Йон нагадав собі сварку свого батька з батьком Гашіциним мош Штефанаки і учепився за ту ворожнечу батьків як за спосіб рятунку.

Щоб його батько та згодився взяти за невістку дочку свого ворога? Зроду-звіку...

Він, Йон, і радніший би посватати Гашіцу, так що ж, коли батьки ворогують поміж собою і нізащо не пристануть на це.

Йон так увірував у створену ним причину, аж йому жалко стало, що він не може посватати Гашіцу.

А щоб не завдавати дурно собі й дівчині жалю, він

перестав ходити до Гашіци, невважаючи на її сльози та благання...

Настали жнива. По ланах розсілись полукіпки, осміхались хліборобам, прохались на гарман. Висока й міцна, як дубина, стояла по горах кукурудза, вип'явши напоказ грубі качани; виноград по садках жовтів, наливався...

Червоне, як перчиця, обличчя мош Костакове з задоволення ще червонішало, коли він поглядав на ту благодать. «Треба одружити Йона восени»,— поклав він, а позаяк замір його не був таємницею, то Йон хутко довідався про батькову волю і не тільки підляг їй, а цілком поклався на батьків смак.

Тому-то через деякий час, в вільні години, Йон уже з санкції батькової зазирав у чорні очі присадкуватій Домніці та носив на пальці мідяну каблучку від неї, це перше з пут чигаючого на парубків Гіменея...

А Гашіца?

Ось лежить вона на призьбі, уклавшись на ніч біля матері. Батько ходить по подвір'ю, стиха промовляє молитву до зоряного неба. Чутно його зітхання, окремі слова молитви... В тиші нічній виразно чутно, як крякають жаби вдолині у ставку, як клекотить довгим носом чорногуз на сусідній стрісі... Гашіцу дратує, що батько так довго молиться... Коли б він швидше поснув уже, бо Гашіца нині сподівається милого, їй треба незабаром бути на винограднику... А чи прийде ж Йон?.. Напевне, прийде... Гашіці треба, щоб він прийшов, треба поважно розмовитися з ним... Ах, той Йон!.. У неї серце так наболіло через нього, в неї голова така намучена від думок про нього... Вона не може вже думати. От якісь шматочки, якісь клаптики думок та образів мигнуть на хвилю в голові, зачеплять наболіле серце... і зникнуть... Ось він, приклавши мітлу до боку, червоний і гарний, марширує по льохові... Ось на винограднику, серед густих кущів, пригортає він її, розмовляє про їхнє весілля, спільне життя. Зрадник!.. зрадник!.. Що люди говорять про Домніку? Невже він проміняв її на другу?.. Та ні, ні... Ось він крадеться десь вуличкою до винограднику, щоб пригорнути її та оповісти, коли пришле старостів... «І який там біс кублиться вночі на тому винограднику? Скоро спіймаю — поперебиваю ноги...» — чує вона суворий батьків голос і тремтить... Їй страшно, страшно за Йона... Треба бігти і остерегти його... Дівчина зривається, сідає на призьбі... і прокидається... Темна ніч дихає вогкістю, в далекій

долині крякають жаби, батько крекче та перекидається з боку на бік на призьбі... Треба бігти, Йон чекає... Але й бігти не можна, батько не спить ще, помітить...

Гашіца лягає знов, причаївшись сплячою... Солодка знемога обхоплює її тіло, сон так і липне до очей, але дівчина перемагає його, жадливо прислуховується до батькового дихання, що стає все рівнішим і рівнішим... Аж тепер можна: батько поснув...

Гашіца потихеньку висувається з-під рядна, обережно ступає босими ногами і никне врешті за причілковою стіною...

На винограднику тиша. Чорне збурене море виноградних кущів хвилями збігає з гори в долину. Гашіца вп'ірнула у те море і опинилася у знайомому закутку. Йона ще нема. Гашіца сідає під кущем і, обнявши коліна руками, наважується чекати парубка. З-під гіллястих кущів дихає на неї тепле повітря, насичене пахощами чорнозему.

Все: і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава — все це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя. От Йон обіймає її... От кленеться, що довіку кохатиме її... А тепер?.. Вона нині мусить сказа... О! щось йде... Це, певне, він... Ні, то хтось інший пройшов стежкою у село... Вона скаже йому, що вже годі відкладати сватання... годі дурити її... Здається, Йон йде... Чутно якийсь рух здалеку...

Гашіца висовує голову понад кущі і насторошується... Знов не він: коняка на горі пасеться, а нічна тиша підхоплює її важке ступання...

Ах, боже!.. Коли ж він прийде?.. Вже пізно... А їй конче, конче треба, щоб прийшов, прийшов і довідався, що незабаром... Ай, сором, як вона це скаже?.. А треба, бо тоді він напевне відкинеться від Домніки та пришле старостів... Але чому він не йде?.. Невже не прийде?.. Що це — півні співають?..

Гашіца витягла шию, прислуховуючись.

Десь недалеко хрипливим голосом, як відрубав, кукурікнув півень. За ним чистим і мелодійним голосом обізвався другий, а там тишу сплячого села до решти сполохало безладне кукурікання півнів.

Дівчина сиділа, мов скаменіла.

«Ні, не прийде... Але повинен... Прийди... прийди... прийди...— уперто думала вона в одно, вкладаючи в

ті думки всю міць жадання.— Нема... Покинув... Через Домніку покинув... Але чекай!.. Та що йому зробиш?.. Одружиться, а я... покинута, знеславлена... Сором!.. сором!.. довіку сором... Візьмуть люди на зуби, мов вітер солому... А батько!.. Домне, домне!.. [1]»

Гашіца заплакала. Теплі, рясні сльози, приємно лоскочучи їй вид, струмочками стікали по обличчю й попадали на губи, жалісно й по-дитячи випнуті наперед.

Холод пізньої нічної доби обгорнув дівчину. Вона тремтіла й плакала, а звідкись з глибини, з самого споду серця, здіймався голос, потішаючи її:

А може, прийде?.. а може, прийде?..

Вже над світом — змучена, змерзла й зневірена — повернула Гашіца додому, твердо поклавши побачитись конче з Йоном та розмовитись з ним по щирості, до краю...

Йон, чуючи свою провину, уникав Гашіци, але вона таки перейняла його якось. Йон їхав порожняком по снопи на поле й не помітив, як Гашіца ззаду стрибнула на віз і причаїлась. Вже коли вони виїхали за село, а хмара куряви закутала віз від цікавого ока, Гашіца присунулась до Йона та торкнула його. Парубок вжахнувся, несподівано побачивши її.

— Ти як тут опинилась?.. Чого?..

— Чого?.. Того, що годі вже сподіватися, поки сам прийдеш... Коли старостів пришлеш?..

Голос Гашіци згучав різко, суворо. Але віз так торохтів, що Йон не дочув.

— Що?

— Коли старостів пришлеш? — скрикнула Гашіца роздратовано в саме ухо Йонові.

Йон припинив трохи коні.

— Не пришлю...— відрізав він рішуче.

— То так?.. А за сором мій чим заплатиш?..

— Батько не велить дружитися...— крутив парубок, дивлячись кудись убік.

— То тепер ти батьком забиваєш мені баки?.. А тоді?.. А це що?..— враз скрикнула Гашіца і вхопила Йона за палець, на якому блищала дорога для нього каблучка від Домніки.— То кохати носату Домніку батько дозволяє?.. Га?..

Йон образився.

---

[1] Боже, боже!

— Гей! а ти що тут таке?.. Забралася на чужий віз та й лаятись?.. Геть з воза!..

— Ба не піду, аж скажеш, коли свататимеш...

— Як у мене волосся виросте тут! — скрикнув завзято Йон, стукнувши пужалном в долоню.— Геть!..

Гашіца вчепилась за полудрабок, але Йон сильним рухом скинув її з воза і поторохтів далі...

— Уу! — посварилась наздогін йому кулаком Гашіца, здіймаючись з землі та обтрушуючи пил з одежі.

Злість, сльози душили бідну дівчину. З голосним плачем побігла вона до села, але скоро опам'яталася, обтерла сльози фартухом і подалась додому.

Не було другої ради, як признатися у всьому матері, прохати в неї поради.

Мати так налякалася, що й забула вилаяти доньку. Гей! неслава, сором!.. Треба щось радити...

Послали по тітку Прохіру, звісну порадницю у таких випадках.

Її захоплено на вулиці, де вона, випнувши перед себе кужіль, на ході виводила вовняну нитку та щось бубоніла до себе.

Коли за дверима почулось хляпання капців, а потому в хату всунувся кужіль, Гашіца з матір'ю були певні, що зараз побачать гладку постать у ватованій катанці, чорній хустці на голові й під бородою, а межи тими двома хустками потужний ніс, який зразу робив враження не носа, а самого обличчя.

Тітка Прохіра докладно, смакуючи, випитала в Гашіци всі подробиці пікантної справи і авторитетно рішила:

— Треба йти пе коптьор... на піч...

На піч!.. Перед очима в дівчини встала картина цього зневажливого звичаю, неминучість прикрої розмови з батьками Йоновими, ворогами її батька, дикі сцени, які часто трапляються при такій оказії... Сором!.. Сором!..

Все, що чекало її сими днями, здавалось їй таким гірким, таким нестерпуче пекучим, що Гашіца воліла б, аби земля запалась під нею. Але що ж! Земля не западеться, а йти треба...

Умовились, що надвечір, коли в Йоновій хаті всі будуть дома, тітка Прохіра відведе туди Гашіцу, а сама дасть матері знати, чим скінчилася справа.

Як тільки добре смерклось, Прохіра забігла по Гашіцу і сливе силоміць потягла її за собою. Дівчина була як у

гарячці. П'яти її немов прикипали до землі; серце хололо, в голові була одна думка, одне бажання, щоб ця дорога розтяглася без кінця-краю.

— Не журися,— потішала її Прохіра,— не ти перша йдеш пе коцтьор... Торік Катінка Сандина таки віддалася за Ніхалаки, хоч мати його й тягла її за коси з печі... Перепало їй і від батька, ба й сам Ніхалаки наклав їй на бідність... Бідолашна щось зо два місяці носила синяки на тілі... А проте...

Гашіца вже не слухала. Ось вони завернули за ріг вулиці... Ось вже мигнули червоно осяяні вікна Йонової хати... В Гашіци затряслись коліна. Вона, вагаючись, зупинилась перед воротьми, але Прохіра попхнула її на двір...

— Йди, йди... я тут зачекаю...

Гашіца перебігла двір, вхопила спішно за клямку і відчинила двері.

Аніка відчиняла саме скриню, мош Костаки виймав з печі жарину для люльки...

— Добривечір...

— Спасибі...

Гашіца поцілувала в руку спершу мош Костаки, потому Аніку і, не мовлячи ні слова, прожогом метнулась до печі, стрибнула на неї і заховалась за комин.

Старі здивовано взирнулися, і одна думка разом шибнула їм до голови.

Аніка, стукнувши віком від скрині, кинулась й собі на піч до Гашіци, котра, мов звірок той, притулилась, тремтячи, в куточку.

— Ти чого прийшла? — суворо поспитала Аніка.

— А твій син чого ходив до мене? — огризнулась Гашіца.

— Мій син?.. А другі й ні!.. Знаємо ми вас, теперішніх дівчат!.. Геть з печі!..

— Не піду, хоч забийте... люди знають, що ніхто до мене не ходив, тільки Йон... Він мене звів, він казав... посватаю... а тепер... — ридала Гашіца.

— Нунте ші Буковіна!..— гримнув ураз на цілу хату мош Костаки, що чув усю розмову.— А це що?.. Де Йон?..

І, відчинивши двері, старий гукнув, аж шибки задренчали:

— Йоне! ме-ей!..

Не встиг ще Йон переступити поріг, як мош Костаки, червоний й лихий, вхопив його за плече і притяг до печі.

— Що се, сякий не такий сину?..— гримнув він у саме вухо синові й показав на піч.

Йон заглянув углиб і охолов, побачивши Гашіцу.

— Та це я... вона...— белькотав парубок, але батько не дав йому скінчити, потяг його в сіни й причинив двері.

Налякана Гашіца почула з сіней шамотню, якийсь ляск, немов бійку, серед котрої виривався хрипливий голос мош Костаки.

— З дочкою ворога?.. зводити дівчину!.. Я тобі виб'ю з голови інших дівчат... Нунте ші Буковіна!.. Завтра пошлеш старостів до мош Штефанаки.

За хвилину засапаний мош Костаки вскочив у хату, приступив до печі й крикнув:

— Йди мені зараз, соромітнице, до твого батька й скажи йому, що завтра я, Костаки, пришлю від Йона старостів!.. Чуєш?.. Так і скажи...

І, голосно відсапуючи, мош Костаки важко впав на лаву.

— Домне, домне! — стогнала Аніка, приголомшена несподіваною пригодою, та умовляла Гашіцу йти додому.

Але Гашіца крізь сльози ознаймила, що не вийде з хати, поки не будуть послані старости.

Аніка мусила вкласти її на печі, а по довгій нараді з чоловіком, яка відбулася пошепки під образами, загасила світло й собі лягла поруч з Гашіцею...

Йон ночував десь надворі; він довго не міг заснути, згадував нинішні пригоди, знівечені мрії про Домніку і, мацаючи чуба, важко зітхав на самоті серед темної ночі...

Коли другої днини вранці Гашіца йшла поруч з Йоном на гарман, Йон не обзивався до неї й словечком, наче не помічав її...

Але згодом, поньокуючи на коні, що бігали кружка на припоні по снопах пшениці, Йон скоса поглядав уже на Гашіцу, на її сильні, жилаві руки, якими вона зручно трясла решето, віючи зерно та засипаючи половою, мов снігом, увесь гарман, і чув, що в його серці тане завзятість, поступаючись місцем згоді зі своєю долею...

Алупка, цвітень, 1896.

ДОДАТКИ

І. ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА М. КОЦЮБИНСЬКОГО

НОВОРІЧНЕ ПОБАЖАННЯ

Ця рожева самостійність,
Що Вам тільки мріє,
Най хутчій до Вас прилине
Й серце обігріє.

Як раннім морозом побитії квіти
Головоньку сумно додолу схиляють,—
Неначе тугою та горем повиті
Завчасу і марно навік пропадають,—
Так молодіж наша: зрости не успіє
Та по-молодецьки на світі пожити,
Дивись, а у нього волосся сивіє,
Поглянь, вже у нього і серце розбите.
З чого ж то на світі береться те лихо?
Що серце так гнітить, не дає нам жити?
Чого дні минають без діла, так тихо?
Чи ж то ми не вмієм мир божий любити?
Гей, де там! Змогли б ми гарячим коханням,
Зуміли б ми серцем і світ весь нагріти,
Знайшли би ми місце і чесним бажанням —
Так годі ж! Несила... Одно лиш — тужити.
Кругом нас неправда, горе і бідота,
Аж серце стискає від гіркої муки,
А поміч подати — даремна турбота.
Розв'язаний розум — так зв'язані руки.
Така-то сумная, дівчинонько гожа,
Людей на сім світі причина морочить:
Хоч як би там пишно не розцвілась рожа —
Зів'яне і всохне, як робак підточить.

Як променем щастя, спахнувши, засяють
Ті очі, мов зорі,
А хвилі відради серденько гойдають,
Мов човен на морі,
Як хочеться долі і другим жадати,—
Тоді пам'ятайте про мене згадати.

Чи серце у грудях від горя заб'ється,
Як пташка у клітці,
Й на віях перлиста сльозина збереться,
Мов рóса на квітці,
Як туги тра буде частину віддати,—
Й тоді не забудьте про мене згадати.

Як віри забракне у власнії сили,
І з гіркої муки
Опущу додолу; неначе в могилі,
Безсилії руки,
Як нікому буде порадоньки дати,
Чи можу тоді я про Вас нагадати?

МАРУСІ Н.

Як за боки музу візьму,
То, може, дещо втну.
Я знаю дівчину Марусю —
Таку, що ну!

Висока, гарна, огрядна,
Лице, як місяць повний, сяє.
Буває часом страх сумна,
А часом бісик в оці грає.

Сумна, бо серце ще мовчить,
Не просить, мабуть, ще кохання;
А покохає — лиш дивіть —
Які то співи, щебетання!

Звідкіль і жарти ті візьмуться —
І сміх дівочий залунає,
А очі полум'ям займуться —
Ніхто Марусі не пізнає.

І зміниться зовсім Маруся
У серця ту весну,
І буде дівчина Маруся
Така, що ну!

НАША ХАТКА

Назносим каміння, назносимо глини,
Збудуємо хатку з дверима у сіни
Та зробимо в хатці яснеє віконце,
Щоб сяло над нами, мов золото, сонце.

А з житніх сніпочків нашита покрівля
Рівнесенько вкриє те наше будівля.
Та бузькові треба гніздечко зробити,
Щоб чудно курлюкав, годуючи діти.

Та зробимо в хатці низенькі пороги,
Щоб нас не минали дідусі убогі,
Щоб, в хату вступивши, на лаві сідали,
Про дива колишні нам думку співали.

За хаткою буде зелений садочок,
Навкóло із квітів рясненький віночок,
Та жито посієм за садом на полі,
Щоб хліба вродило голодним доволі.

Березень 1890, Вінниця.

ВЕЧІР

На заході сонце... В підземні кімнати,
Натомлене, на ніч іде спочивати,
Й, прощаючись любо з небосхилом синім,
Всю землю залляло рожевим промінням.
Вже й вітрові в полі гуляти несила:
Згорнув свої вільні, широкії крила.
Вже й верби зелені в прозорую воду
Заглядають сонні на пишную вроду,
Мов чують не чують, як пташка співає,
Своїх пташеняток в гнізді присипляє...
Аж ось заскрипіли тесові ворота:
Йде матінка з поля — скінчилась робота —
І листя в ряденці несе лопухове,
Смачненьку вечерю голодній корові...
Замекали вівці... От курява встала...
Вже череду з поля сестричка пригнала,
І матінка стала корову доїти,
Щоб було поїть чим маленькії діти.
А в хаті бабуся й собі хазяйнує:
Сім'ї на вечерю кулішик готує;
Від полум'я з печі бабусині лиця
Червоними стали, немов полуниця.
Стемніло й зробилось так тихо надворі,
На небі зоріють, мов іскорки, зорі...
Заквакали жаби в болоті гурбою,
Легесенька пара знялась над водою,
А в хату біленьку вступають з-за плота
Братко́ — сон хороший й сестриця-дрімота,
Що дітям маленьким усе проти ночі
Мов медом солодким заліплюють очі.

ВЕЧІР

[Друга редакція]

Скотилося сонце з високого неба,
За день утомилось — спочить йому треба;

Й, прощаючись любо з небосхилом синім,
Всю землю залляло рожевим промінням.

І вітрові в полі гуляти не сила:
Згорнув свої вільні, широкії крила.

Зелений садочок в прозорую воду
Заглядає стиха на пишную вроду,

А пташка на вітах калини співає —
Своїх пташенят в гнізді присипляє.

Аж ось заскрипіли тесові ворота:
Йде матінка з поля — скінчилась робота —

І листя в ряденці несе лопухове —
Смачненьку вечерю голодній корові.

Замекали вівці... От курява встала...
Вже череду з поля сестричка пригнала,

І матінка стала корову доїти,
Щоб було поїть чим маленькії діти.

А в хаті бабуся й собі хазяйнує:
Сім'ї на вечерю кулешик готує,

Від полум'я з печі бабусині лиця
Здаються червоні, як та полуниця.

Стемніло й зробилось так тихо надворі...
На небі зоріють, мов іскорки, зорі...

Заквакали жаби в болоті гурбою...
Легесенька пара знялась над водою,

А в хату біленьку заглядають з плота
Братко — сон хороший й сестриця-дрімота,

Що дітям маленьким усе проти ночі
Мов медом солодким заліплюють очі.

1891, с. Лопатинці.

ЗАВИДЮЩИЙ БРАТ

(КАЗКА З НАРОДНОГО ПОЛЯ)

Сердиться М а р е ц ь, вітрами бурхає,
Аж голі дерева стогнуть та гнуться;
Землю нещасну вдень дощиком мочить,
А на ніч морозом лютим стискає.
Хмари збирає з всіх закутків неба,
Що нікуди сонцю й глянуть на землю...
Ринуть весняні води рікою,
Дороги та греблі щиро руйнують,
Мокрая ж хвища на полі й у лісі
Билинку зелену снігом вкриває...
Сердиться М а р е ц ь... віщує десь серце,
Що скоро настане з світом розлука,
Й К в і т н ю квітчастому, меншому брату,
Йому доведеться землю оддати...
Заздрість гадюкою в серце вповзає,
І він замишляє діло недобре:
К в і т н я квітчастого, меншого брата,
Згубити він хоче з світу безвинно;
Дума покликать до себе у гості,
Втопити, зрадивши, брата у річці.
Здумав — і радісно стало лихому,
Неначе він добре діло готує.
Зараз всі хмари роздмухав по небі,
А сам поклонився сонцю ясному:
Просить він в сонечка помочі з неба —
Буйнесенькі стануть теж у пригоді —
Землю сушити, травицею вкрити,

Первоцвітом, рястом гай замаїти.
Тільки що глянуло сонце на землю —
Вже й стежка біленька в'ється болотом;
Пташка щебече в повітрі прозорім,
Травиця зелена з снігу вилазить.
Бачить, що сонечко щиро працює,
Пташок посилає Марець лукавий —
Тих, що то з вирію просто летіли,—
В гостину до себе брата прохати.
Квітень, почувши запросини Марця,
— Поїду,— зрадівши, каже,— до брата! —
Й очі веселі від щастя засяли,
Бо дуже бажав він з братом зустрітись.
Зараз почав він збиратись в дорогу:
Лаштує чумацьку мажу; на пашу
Рясту, фіалок готує для коней,
А сам надягає шати зелені.
Гов! А куди се ти, братику, їдеш? —
Хтось крикнув іззаду голосом дітським.
Квітень жахнувся та, скинувши оком,
Молодшого брата — Мая побачив.
Май був хлопчина, на диво, вродливий:
Як небо, очиці сині-блакитні,
Шати на ньому із квітів польових,
Аж пахощі гарні віють від нього;
В пишній короні росинки перлисті
Так грають на сонці, мов самоцвіти;
Скаже він слово — то так і здається,
Що то соловейко в лузі співає.
Квітень вітається з Маєм та й каже:
— До Марця у гості, братику, їду!
Май же відразу чогось засмутився,
Аж чорная хмара чóло покрила.
— Знаєш що,— каже,— друже єдиний?
Скажу тобі нишком дивнії речі:
Матінка наша, Весна запашная,
Було, чи головку мие та чеше
Сину — дитині найменшій, коханій,
Чи спатоньки вклавши в постіль тепленьку,
Палко цілує — заплаче гіркими
Й крізь сльози до мене так промовляє:
«Трьох породила вас мати нещасна!
Ох, трьох соколів — на горе одного:

М а р е ц ь — найстарший — недобра дитина:
Він матір нехтує, в серці плекає
Злість проти брата молодшого — К в і т н я.
Боюсь я, дитино, лиха якого:
Сам, здоров, знаєш, що в М а р ц я потуга,
Бо вітром й водою він володіє!» —
Раю я, братику, будь обережним!
Як візьмеш на віз ще човен та сани,
Щоб безпечніше було у дорозі,
Тоді рушай сміло в гості до М а р ц я!..—
Слухає К в і т е н ь розумної ради
Й на мажу складає човен та сани...
Щиро обнялись брати на прощання...
От рушили коні — й К в і т е н ь поїхав.
Разно біжать коненята ситенькі;
Дорога суха, аж курява в'ється,
Збоку зелені ниви простяглися,
Неначе оксамит сяють на сонці.
Небо безхмарне високо синіє,
А долі первоцвіт лісом подався;
Пташка щебече в повітрі веснянім...
Ох, боже, як любо весну стрічати!..
Радісно в К в і т н я тріпоче серденько,
З грудей же могутніх пісня іллється;
Полем лунає, лісами, лугами.
До неба сягають згуки чудові...
Довго вже їде так місяць щасливий.
Як от хто зна звідки хмари узялись:
Небо вдягнули у чорнії шати,
На землю спустились дощиком й снігом.
Холод повіяв, вітри заскиглили,
Як часом голодні звірі у нетрях;
Темрява, хвища, щось падає мокре,
Пристали в болоті коні ступати,
Що се?.. шумить щось в долині так грізно?..
Ось ближче... ще ближче... клекіт вже чути...
Видко, як котяться хвилі скажені,—
То річка у повідь берег поняла.
Бачить сполоханий К в і т е н ь, що лихо,—
Спускає він хутко човен на воду,
Сани з собою бере й коненята,—
В руках його дужих весла аж гнуться...
Хвилями річка на човен аж скаче —

Відскакують з плюском хвилі від човна;
Криги здорові пливуть звідусюди,
А вітер із снігом в очі шмагає...
Бореться К в і т е н ь веслом з бистриною,
Між кригами в'ється вужем, сказав би;
Сили останні свої добуває
Й з розгону наскочив човном на берег...
— Годі! — сказав він, втираючи чуба...
Аж гульк — коли степ весь снігом біліє!
Вдарився К в і т е н ь руками об поли,
Та нічого діять — гірш вже не буде.
Коні впрягає у сани і їде.
В глибоких заметах брьохають коні,
Хуга замітає снігом дорогу,
Мов пекло у полі — світа не видко!
На ніч мороз як потисне страшенний:
Понівечив, лютий, ряст та фіалки,
Ті, що то К в і т е н ь взяв коням на пашу,
Й самого крізь шати К в і т н я доймає...
Змерз подорожній, аж труситься бідний,
Мороз витискає душу із тіла;
К світу ж немов потеплішало трохи...
Минається сніг вже, всюди болото.
От, як зайнявся край неба на сході
Й червоними стали хмари з краєчку,—
М а р е ц ь прокинувсь й пішов оглядати
Своє королівство — землю нещасну.
Став край дороги, на палицю сперся,
Сердиті в простору вирячив очі;
Пика — червона від вітру чи злості —
Засіяна густо вся ластовинням.
Свита на ньому пошарпана, в дірах,
Забовтана теж по пояс в грязюці;
Замість корони — копиця волосся,
Та й те у безладді вітер розкидав.
— Пробі! рятуйте! ох, К в і т е н ь вже їде! —
Враз крикнув з нестями М а р е ц ь; а далі
Як заскрегоче від гніву зубами,
Аж вітер бурхливий зразу ущухнув.
Хмари від ляку розбіглися з неба,
І сонце братів двох зустріч осяло.
Слухає М а р е ц ь пригодоньки К в і т н я,
Як М а й йому раяв їхать в гостину.

Слухає пильно, а далі як скрикне:
— Чекай же ти, М а ю, вороже клятий!
Я ж тобі, братику М а ю, придбаю!
Не раз і не два ще М а р ц я згадаєш!
Скрикнув так грізно і, парою знявшись,
Полинув в оселю чорної хмари,
К в і т н ю квітчастому, меншому брату,
Своє королівство — землю лишивши...

Й досі ще М а р е ц ь лютує на брата:
Залізе уранці нишком в садочок,
Квіти та зілля морозом потопче,
Аж довго М а й бідний плаче росою...

Березень 1892, с. Лопатинці.

II. ПРОЗОВІ ТВОРИ, НЕ ДРУКОВАНІ ЗА ЖИТТЯ ПИСЬМЕННИКА

АНДРІЙ СОЛОВІЙКО, АБО ВЧЕНІЄ СВІТ, А НЕВЧЕНІЄ ТЬМА

I

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю.
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Т. Шевченко

Маленьке сельце Босівка. Невеличкі біленькі хатки його, окутані садками та левадами, розбігались по пригорку, мов білі ягнята по зеленому полю. Внизу, під пригорком, невелика чиста річка з маленьким, також чистим ставком, млином та греблею. Усе як слід, як бува в наших убогих селах. Здалеку веселий вид має сельце. Чимсь свіжим, тихим віддає від нього. Не один проїжджий гладкий пан, котрому проїлись і його розкішні будинки, і його тлусте життя, з заздрістю дивиться на таке сельце, любується їм, думає: «отут-то рай! отут-то спокій!» А не знає, що ті зелені розкішні садки, ті низенькі біленькі стіни закривають собою багато гірких сліз, тяжкої нужди, багато безпросвітної темноти людської. Кожна хата має свою журбу, своє горе. В цій лежить слабий батько — певно, вмре, а жінка не знає, що робити, чим помогти; за доктора і думати нічого — грошей нема. І журиться вона, що буде з малими

сиротами, котрих і тепер невистарчає вигодувати. В тій чоловік шкрабається в голову, наче хоче вишкрабати з неї подать, що так міцно засіла йому в голову. Хоч трісни, а дай! Ех, до жида треба йти, застав нести та на проценти брати. Там п'яний батько (коні, бачте, у нього вкрали, то він і могорич випив), прийшовши із шинку, що єсть сили лупить по голові свого хлопця, геть заб'є йому пароки, навіки придуркуватим зробить. І багато, багато можна спіткати такого, а може, ще й гіршого. Кажу: кожна хата має свою журбу, своє горе...

І хату Харитона Шакули, що стоїть он-он межи тополями на краю села, також не минуло те горе, що, здається, нікого не минає.

Жінка Шакули Уляна, злюща суха баба, порається коло печі, виймає хліб і тим часом сердито виливає свою журбу і злість сусідці, що стоїть також коло печі, підперши голову рукою і покивує головою на слова Уляни.

— І все той навіжений чоловік! — репетує вона.— Усе він, добра б йому не було! Чи то ж видано? Своїх бахурів лихий не візьме, як вошей, а тут і чужого треба! Нема кому хліба переїсти!.. І дивно! На лихо мені, помер отой Іван Соловійко. Жінка його тоді саме тяжка була отим сміттям,— кивнула Уляна на колиску, де пхинькала маленька дитина.— А як викинула оте щеня, прости господи. сама тож померла. Тра було віддать дитину на люде, до якого-небудь заміжного чоловіка, а тут мій здурів та впився, узяв цяцю до себе. Приносить, чуєте, у хату бахуря, а сам на ногах не тримається. Я до його: «І такий, і сякий, що оце ти наробив, навіжений? Та я оце зроду не буду його годувати! Що він мені?! Рідня? Робітник, муляв той, щоб я на його тратилася, харчувала, госпитувала? Чи я своїх дітей не маю, щоб за чужими ходити? Чи ми багатирі такі? Зараз мені таскай та покладь його, де взяв! Чуєш? Бо щоб я тріснула, коли не вицаряпаю тобі очі, а йому в'язи не скручу! І зроду не буду няньчити та госпитувати чужих дітей!..» — Він мовчить... А далі хлюсь мене у морду. Я до його з качалкою... Він мене удруге... та за коси, та давай волочити, а я йому вигукую: «Хоч забий, а не буду чужих бахурів няньчити!» А він мене волочить, а він мене штовхає ногами у груди, а він кричить: «Не переч мені, суко! Я тут господар, а не ти: що кажу — роби!» А сам мене місить та місить... Аж сусіди позбігались на мій вереск — оце

хіба вас не було: на роботі були... геть мене потовк, місця живого нема,— скрізь синяки... гляньте...

І Уляна, плачучи, показує сусідці підтьоки крові і синці — гостинці п'яного, сердитого чоловіка. Сусідка з жалем покачує головою.

— О! Ох! Доленько моя! А мій?! Як оце вип'є, то і не приведи, господи... хоч тікай на край світа... Чим попало голомшить: попаде рубель — рублем, качалку — качалкою, горщик — горщиком. Я вам кажу, що і... і... і не дай, мати божа!..

— Ні, ви тілько скажіть — чи не здурів, не сказився чоловік? Чужу дитину брати, та ще й на мою голову? Йому, муляв той, нічогісенько не вадить: він не буде ні орати більше, ні сіяти, ні молотити; йому все їдно! А мені: і нагодуй, і вмий, і сорочку поший, і талапайся з ним, і няньч його! А щоб ти не діждало, щеня суче! Та ще за нього бійку та сварку чини в хаті! Нікчемне!..

І Уляна з злістю і ненавистю глянула у той куток, де в колисці хникало маленьке, червоненьке, нікому нічого не винне дитятко. Якби воно знало, якби розуміло, що то йому за життя буде, воно б, невинне, і жити не хтіло б на світі, невважаючи на те, що недавно побачило і той прекрасний світ божий, і те ясне сонце! Горе йому!

Двері рипнули, і в хату увійшов Харитон Шакула. Він похмуро глянув на жінку, що замовкла з сусідкою, мов їм язика втяло, як він увійшов. Потім також похмуро скинув з себе пояс, свитку і, поклавши їх на постіль, сів за стіл, де жінка поставила уже полудновать. Мовчки, похмуро їв він хліб з часником та часом сердито покрикував на дітей, як вони вже дуже міцно почнуть дерти їден другого за чуби та нароблять галасу.

Харитон Шакула був чоловік вже немолодий — літ під сорок. Високий, з довгою чорною чуприною, в котрій, як срібні нитки, виблискували де-не-де сиві волосся, з вибритою бородою, короткими, підстриженими вусами, з густими, навіть дуже густими бровами, що нависнули над блискучими похмурими очами, з чорним, як той чобіт, лицем і такими ж розхристаними грудьми — він наводив своєю силою і хижістю страх на самих навіть одважних. Та проклята панщина, що заїла стілько людей, поклала свою печатку і на Харитона, зробила його таким похмурим, таким сердитим. А оце недавно — з півроку — почав він тягнути і горілку. Часом, часом прокинеться в ньому чоло-

вік, і він тоді стає таким добрим: і дітей лащить, і до жінки заговорить як слід. Але це бувало дуже рідко. Звичайне ж він лупить жінку, як тая його не послухає або що йому скаже; голомшить і дітей, котрі тілько бояться батька, навіть ненавидять його за те, що він і за вину і без вини зоставляє синці на маленькому тілі. Дитині хтілось би побавитися з котом, що он під постеллю муркає та так гарно простягає лапку до клубочка з ниткою, хоче його спіймати, а тут дитина хвить за нитку, і клубок виривається з-під лапки котеняти. Весело хлопчикові! Кругленьке заваляне личенько його освічується невинною чистою радістю... Але тут летить зверху тяжкий батьківський кулак і з сердитим криком опускається на спину переляканої дитини:

— Чого під ноги лізеш, стерво! Не маєш кутка?!

І в їдну хвилину скочила дитина у куток; закапали від болю і страху сльози. Стоїть і спідлоба з злістю поглядає на батька та думає своїм дитячим розумом: «Чого він б'ється, проклятий? Що я йому зробив?» І батьківська несправедливість закладає злість і ненависть в дитяче серце. «Чекай,— думає хлопчик,— як виросту — не дамся я тобі. Я тобі всю твою чуприну обірву, щоб ти знав, якто битися!»

І мерещиться дитині, як він виросте, буде здоровим, як він тоді віддасть батькові, як його руки влізуть в густу батьківську чуприну, будуть рвати її. Злая радість наповняє серце дитини. О, батьки, батьки! З дитини-янгола ви робите чорта лютого, а як зістарієтесь, то маракуєте, що діти не люблять вас, не поважають.

Мати також не лучча. Забита батьком, забита працею, забита горем, вона рідко притулить до серця своє рідне дитя, рідко весело усміхнеться. Усе також сердита, усе з лайкою та бійкою. Лихо дітям з такими батьками та з такими мамами! Ціле життя не знають вони ні ласки, ні доброго слова; зачерствіє в них серце, і вже ніхто, навіть їх діти, не почує від них доброго, щирого слова!

II

Тяжко, важко в світі жити
Сироті без роду...

Т. Шевченко

Пополуднував Харитон. Глянув на злосне, надуте лице жінки, на колиску, в котрій лежала Соловійкова дитина, глянув наокруги себе, сів на лавку — та й задумався. Не чув навіть, як вийшла з хати сусідка: так задумався.

«Закликав мене Овксень Москалик... випили по чарці, другій... а добра горілка була... швидко голову забило... та ще така в мене собача натура, що як п'яний, то зараз добріщаю: хочеться що-небудь доброго зробити... і покійний тато, царство їм небеснеє, приходять на пам'ять... і що піп казав у церкві — усе згадаю. І тоді лихий мене надав взяти отого хлопчика... Соловійкового... Він хоця ж і добрий чоловік був і навіть кумом мені доводився, але тут і свої діти... Здурів, та й годі!.. І жінка ripається... Щоб мені язика було на той час вкрутило, як мав ото вимовити: «Дайте, кажу, його мені... Я йому як батько буду...» Та ще й розплакався... Ото дурний... що то горілка!.. А жінка аж вогню дає... Нічого. Най там як хоче, а як я сказав слово, то вже не переміняю. Хоч сказися. На злість жінці зроблю, щоб бачила, що поки я жию — я всьому голова! А все ж паршиво зробив, що узяв дитину,— чистий клопіт... І нагодуй його і порайся з ним... Ет!.. Відказатися, віддати дитину назад якось ніяково... Сам просив, щоб дали... Засміють люде, скажуть — жінки злякався. Що буде, то буде, а буде, що бог дасть».

Харитон встав з лавки, пошкрабався в голову, надяг свитку і, не сказавши жінці ні слова, вийшов з хати.

* * *

Так і зостався маленький Андрій на госпитанії в Шакули. Яке йому там життя буде — можна вгадати: то буде життя сиротини, гіркого сиротини, котрого ненавидять. І тепер лежить голодна дитина, а Уляні і думки не тримається — байдуже. Закричить дитина, зарепетує на свою долю — Уляна тільки вилає та штовхне ногою колиску, щоб сама гойдалась. Мокро коло дитини — ніхто не відає, ніхто не журиться... Кругом сиротина, та й годі: нема кому його доглядати, лад з ним вивести. Раз Уляна пійшла кудись —

до сусіди, чи що — діти давай бавитися з Андрійком: геть йому квасолі у ніс понастромляли... Насилу потім вийняла Уляна, як прийшла.

Минуло три роки. Хоця ж і не дбали за Андрійка, не доглядали його, але з нього була дитина здорова, крепка. Няньчила його дівчинка Шакули — також дитина — років із шість. Ну, як воно могло доглянути?! Дитина — дитину! Несло колись його на рученятах через подвір'я, зашпортнулось за Рябка, що грівся на сонці, і полетіло з дитиною. Андрійко виламав ногу, слабував, мало не вмер і на ціле життя зостався калікою.

Всі не любили Андрійка. Уляна за те, що він час її гаїв — він, чужа дитина. Вона вічне сварилась, гризла чоловіка, що він взяв клопіт на її голову, а Андрійка лупила і як було, і як не було за що. Харитон, слухаючи нарікання жінки, бачив виною їх Андрійка і також не любив його і не спускав йому. Діти, дивлячись на маму та тата, не дуже гарно обходилися з сиротою, а надто ще за те, що він не давав наплювати собі в кашу, сам себе обстоював і за кожний кулак віддавав з процентом — два, а то й скілько можна було. Бувало, Уляна, як зостанеться тіста з хліба, спече пиріжків своїм дітям, а за Андрійка ніби забуде. Прийде Андрійко з поля, прижене худобу (йому рочків із вісім минуло) — діти хваляться, показують пиріжки.

— А мені? — спитається Андрійко.

— Мама тобі не спекли,— відказує йому дівчинка.

— Чому? — допитується Андрійко.

— Бо ти к'ївий чойт,— длубаючи в носі, протягує найменче.

— Бо ти стейво! — вигукує друге.

— На тобі дулю, на... другу... третю... на!.. Ото тобі періжки, дідько кривий! — лізе до нього дівчина. Андрійко її за коси шарпає, а у самого очі так і блищать недобрим вогнем, так, здається, і з'їли б, і розірвали б усіх. Дівчина вціпилась зубами в лице Андрійка... Діти наробили галасу... Входить Уляна і, зобачивши, що Андрійко — чуже, нікчемне — лупить її рідну дитину, з злістю хватає за чуб Андрійка і давай його голомшити.

— Ах ти, стерво собаче! Ти битися?! Та я тебе, сучий сину, задушу отутай! Ти битися?! Та я тобі голову твою навіжену на м'язки поб'ю. Ах ти подлий, погань крива!..

— Він, мамо, за те бив Маїйку, що ви йому пеїжка не спек'ї,— лепече маленький хлопчик з двома сомпляка-

ми, що потекли з носа і заглядають, аж просяться, у саму губу.

— Періжка? — лютує Уляна.— А щоб ти холери наївся! Бач, чого захтіло, сміття нікчемне?! Та я тебе так нагодую періжками, що ти і ноги витягнеш, шибенику проклятий!.. Геть з моїх очей, геть!..— І Уляна з кулаком на дорогу випихає Андрійка за двері. Довго ще вона лютує отак...

А Андрійко, вибігши з хати, пішов у садок. Він не плаче. Злість його душить. Очі блищать недобрим вогнем. Страх, що робиться в його маленькому серці! Він би хтів на шматки розірвати і тітку, і дядька (так він кликав Уляну і Харитона), і дітей їх... Хтів би розірвати увесь мир, себе самого... Його маленьке серце просить помсти, лютої помсти всім тим, що його мучать... А хто його не мучить? Хіба той, що не хоче. Ні від кого: ні від тітки, ні від дядька, ні від дітей, ні від усіх людей — ні від кого не чув він ласкавого слова, ніхто не дав йому ні їдної, навіть їдної тихої, щасливої години... І злість охвачує його, як полум'я охвачує сухе дерево. Голова горить, руки стискаються у кулаки, очі блищать...

«Чекай,— думає собі Андрійко,— ти мені не дала періжка (що то дитина!) — я собі вкраду... Вони радіють, що мають періжки... чекайте, будете ви плакати: я їх усі покраду...»

І йому так хочеться, щоб вони плакали, господи, як хочеться!

«А як будуть тітка бити? Нічого... най б'є... а я покраду...»

І він трохи стих, міркуючи, як би виповнити свій замір. Полягли всі спати у хаті. Разом ліг і Андрійко. На другий день рано діти кинулись до періжків, котрими не натішились і сховали на другий день — періжків і сліду немає... Піднявся рев... Гірко ревуть діти... А Андрійкові неначе празник на серці: радісно так...

— То Ан-д-ррій-ко-о вкра-а-ав пе-ріж-ки-и! — не своїм голосом заверещала їдна дитина. А за нею всі, в їден голос, закричали: то Андрій-ко-о! — Уляна ніби і собі догадалась, та до Андрійка.

— То ти покрав, сучий сину? — та хвать його за чуприну.— Признавайся! Признавайся, чортова ледач, бодай ти загинув, проклятий!

Андрійко мовчить. Легше йому зносити тумаки: він

радіє. Лупила, лупила його Уляна, а далі випхала з хати.

— Чекай, суко! — тілько і промовив Андрійко, зціпивши зуби.

Раз Андрійко, як і завше, пас худобу: пару коняток, корову та двоє телят. Корова була буйна, насилу з нею справлявся кривий Андрійко. Але у той день, що я розказую, їй щось зробилося. Задерши хвіст і зігнувши голову, вона чвалом пустилася на город Панаса, що був зараз за тим випасом, де Андрійко пас худобу. Андрійко кинувся за нею, щоб перейняти її. Але корова кинулась на нього, звалила на землю, змісила ногами, а сама опинилась на городі Панаса — ворога Шакули. Заким Андрійко встав, заким відійшов од переляку — Панас, радіючи, що прислужиться ворогові, зайняв корову. Пійшов Андрійко просити Панаса, щоб пустив корову. Панас і слухати не хоче: «Дай, каже, карбованця». Горе! Пригонить Андрійко худобу ввечері; Уляна глянь — нема корови.

— Корову де подів? — питає.

— Здуріла, чи що... Побігла на город Панаса — хтів перейняти... вона змісила мене... заким устав, а вона у Панаса... хоче карбованця...

Як почула Уляна, аж зблідла. Гей! карбованця дати! То не жарти! І все через того бахуря, що і сам з шкурою не варт карбованця!.. Як кинеться до нього:

— У-у!.. Проклятий! Що ти наробив?! Головонько моя бідна! Карбованця? А щоб ти лоп, окаянний, щоб ти не дочекав вечора, чорте кривий!..

Харитон, почувши отой галас, вибіг з хати і, мов той звір хижий на здобичу, кинувся з кулаками до Андрійка. Аж сам себе не пам'ятає, так б'є його та вигукує:

— Ти чого глядів? Ти що робив, гаспід, стерво?! [1] Спав? А-а! Парубок, дванадцять років, а ні до чого не здатний?! Ти тілько красти вмієш... Я ж тебе провчу! Попам'ятаєш ти мене!.. Карбованця? Ось на ж тобі карбованці! Ось на!.. на... на, сучий сину... на!..

Ледве живий вирвався Андрійко з рук Шакули. Побитий, розтріпаний, ледве дихаючи, сховався він у рів від города.

Сидить... Не плаче... Тілько перелякані блискучі очі бігають то туди, то сюди... Мовчить...

---

[1] Тут слово *стерво* взято в дужки, зверху дописано: *гаспід*.— *Ред.*

«Або себе заріжу, або їх...» — просковзнуло у нього в голові...— Ні,— сказав він голосно і твердо,— ні!..— І, піднявшись, скорою ходою пішов до клуні. Згорнувши солому, він поліз у кишеню, вийняв сірника... черкнув — не горить... Руки трясуться, очі блищать... Черкнув удруге... запалив, підклав під солому... вогняний язик лизнув по соломі раз, другий... І в ту ж хвилину на порозі з'явився Шакула...

Як зобачив, так і захолов... А далі кинувся, затоптав вогонь, не тямлячи себе, виніс за комнір Андрійка на подвір'я, поклав його і, взявши кілька прутів, що лежали коло нього, почав бити. І бив, бив, доки міг, доки не наситилось його перелякане, озлоблене серце.

Тільки через неділь п'ять, після довгої слабісті, опам'ятався Андрійко, почав пізнавати дядька, тітку, людей....

Вичунявши, він став похмурим, мовчаливим. Недобрий вогонь ще сильніще, ніж перше, горів в його очах.

Зостався Андрійко у Шакули. Але Уляна усе частіще та частіще викладала на нього свої жалі сусідці.

— За що оце господь покарав нас отим хлопцем, то, єй-богу, не знаю! Чи ми забили кого, чи зарізали? Непорадна з ним година: вдариш його, то він і тебе береться бити... А що ще гірше: усе, що єсть у хаті, викрадає! Чи де гріш який, чи сало, чи що пропаде — усе його справа. Я вам кажу, що це чисте наказаніє боже!

— О! ох!..— кивала сусідка головою.— І не кажіть! Онде в Микити Линдрика свита пропала — кажуть всі, що то Андрійко постарався. А у вдови Тодорчихи вчора комору обікрали — знову на Андрія говорять... Ох, господи! Чисте наказаніє!..

Ріс парубок — росла і нехороша слава про нього. Люде звали його злодієм, хоч ніхто ще не спіймав його. На селі почали його боятися.

Стукнуло Андрієві 19 років.

Темна ніч. Чорні хмари, ніби великі хвилі, насуваються їдна на другу. Дощ... Блискавка... Грім...

Василеві Стецюку не спиться... Є о чім думати, є в чім душу гноїти: подушне, недоїмки, чинші... Але чує — коло стані щось стукнуло... О! знов... Одягся він, взяв сокиру, пішов. Підкрався. Серце захололо... Злодій відбиває колодку... Василь схопив злодія за руки... Блискавка мигнула...

— А, то ти, Андрію!

Але Андрій так штовхнув у груди Василя, що той впав, а сам щез.

Рано Василь Стецюк пішов у волость, розказав усе старшині. Другі люде теж сказали на Андрія, що він непутящий. Старшина велів закликати Андрія.

— Слухай, парубче,— сказав віп Андрієві, як той прийшов,— ти займаєшся недобрим ділом. Хоця ж тебе ще не спіймали, але можуть спійняти... А також громада може зробити приговор, що не хоче тримати в селі злодія, і ти помандруєш у Сибір... Лучче ж на тобі оцей паспорт — в москалі ти не пійдеш: кривий — та йди собі межи люде... Іди, кажу, добром... Може, з тебе йще що буде...

Помірковав Андрій, далі взяв бомагу, забрав свою одежину та й пішов із села.

III

Диво дивне стало
Надо мною, недолюдом...
Т. Шевченко

Гуркітня бричок по викладених камінням вулицях, високі будинки, великі крамниці, довгі, прямі і душні вулиці, гурми усякого люду — панів, міщанів, москалів, циганів, мужиків, жидів, і жидів найбільше; куди не повернешся — усе жидівські пейси, бороди, засмальцьовані лахмани та такі ж спідниці...

Перший раз Андрій у такому великому та славному місті, хоця ж він зайшов у самий гірший, жидівський куток.

Але не дивується він на невидані дива. Іде похмуро з вузелком на плечах. Далі, угледівши лавочку під деревом, сів на ню та й задумався.

«Що тут робити? Тра шукати якої-небудь роботи... А де її знайдеш? Нікого не знаєш... А їсти хочеться... Ех, якби хоч хліба шматок... можна б купити, але як на злість — ані копійки!..»

— Булки! бубли-ки! — викрикує безносий жид, носячи на руці повний кошик рум'яних, свіжих булок. «Як би вкрасти?» — просковзнуло в голові у Андрія. В ту ж хвилину, як він оце подумав, у його ніг опинився соломляний бриль, зірваний вітром у якогось чоловіка, що з роз-

тріпаним волоссям підходив до Андрія. Андрій, піднявши капелюх з землі, тримав його в руках.

— Спасибі,— промовив чоловік, взявши бриль.— Куди йдеш, небого?

— Та у се ж місто... Прийшов роботи чи служби шукати, та нікого не знаю тутечки. Порайте мене, дядьку, що тут робити, куди обернутися...

— Ой, трудно ж тепер за добру службу... Та навідайся лишень до пана Лотоцького, або до Жука... Може, вони й потрібують... та не знаю... Бувай!..

— Спасибі, дядьку! Йдіть здорові!

Пішов Андрій шукати пана Лотоцького. Питав, питав — допитався. Приходить, каже, чого,— не треба. Пораяли йому ще піти до двох. Ходив: нігде не потрібують.

Нарешті йде він до пана Жука, на другий кінець міста. Входить у невеликий біленький будинок. Вибігає пан Жук, чоловік років із двадцять два — такий приятний на вид. Доброта так і просвічує в його одкритому лиці.

— Чого тобі, парубче?

— Та я прийшов до пана, чи не потребують пан... чи не приймуть мене на службу?..

— Та мені і тра б було чоловіка до дому, щоб позамітав, пішов, куди треба... А ти звідки, парубче?

— З Босівки.

— З Подольської, значиться?

— Та вже ж!..

— То ми і земляки з тобою. Ну, земляче, ставай у мене, коли хочеш... Платою не скривдю...

Зостався Андрій у Жука. Добре йому там. Пан такий добрий, ласкавий, заговорить по-чоловічому, хоця ж і пан. Полюбився він Андрієві. Андрій позамітає покої, внесе самовар, піде, куди часом треба,— ото і вся його робота. Якось раз Андрій замітав той покій, що стіни обставлені книжками, і, стираючи порох зі столу, зобачив на ньому кілька мідяків. Ніби який чорт шепнув йому: «вкради». Здається, і не хоче взяти, а щось так і тягне: привик. Тільки що він, набравши повну жменю, ховав у кишеню, як його хтось легенько взяв за плечі. Оглянувшись, він мало не зомлів: то був його пан. «Усе пропало... вижене!» — подумав Андрій.

— Як тобі не сором чужі гроші красти? Хіба ж ти їх заробив? — тихо і мнягко казав Жук.— Як ти хтів більше

грошей, ніж я тобі плачу, то чому ж ти мені не сказав? Я б тобі був накинув йще кілька карбованців. А красти?! Так чесні люде не роблять! Ти собі поміркуй: за такі речі тебе всюди вигнали б, і ти, скитаючись на чужині, пропав би ні за що, ні про що... Я тебе не прожену. Мені тебе жаль. Такий молодий парубок — і краде. Мені дуже жаль таких людей... Скільки ти отут взяв? Два чи три злоти? Дарую тобі карбованця, та не роби мені отак, бо то сором... погано. Чому ж ти не береш? — здивувався Жук і глянув на Андрія.

Андрій стояв, спустивши голову і почервонівши. Перший раз в життю у ньому прокинулась совість... Він чекав, що його вилають, проженуть, а тут тихе, ласкаве слово... Замість того, щоби бити, проклинати, його жалують, не проженуть його... Перший раз в життю йому стало соромно, страх як соромно. Йому хтілось поцюлювати у руку цього доброго пана, перепросити його...

— Чому ж ти не береш? — знов спитав здивований Жук.— А! ти соромишся, тобі жаль того, що наробив,— ну, тоді руку, товаришу, і забудемо те, що було... хто з нас без гріха?..

І Жук взяв за руку Андрія. Але Андрій швидко нахилився і, перше, ніж Жук стямився, поцюлював його руку, на котру разом з поцюлюєм капнуло дві гарячі сльози.

— Нащо цюлюєш руку, нащо? А! ти плачеш... ти каєшся... хочеш чесним бути... Як так — ти мені брат... поцюлюємся в губи...

І вони, як брати, поцюлювалися.

З того часу дуже полюбив Андрій Жука. Він став до нього прихильніщим, ніби стараючись загладити свою вину перед ним. Раз Жук каже Андрієві:

— Слухай, Андрію! В тебе часом єсть вільна година?

— Та вже ж є!

— А чи не хтів би ти вчитись грамоти? То так весело: усе їдно, що сліпому світ зобачити!

— Чому не хтів би, пане; я ще змалку таку охоту маю до грамоти, що господи!

— От і славно!.. Приходь щовечора до мене, будемо вчитися. Але чого ти мене називаєш паном: мені соромно. Я такий же чоловік, як і ти. Ти дивишся на одежу? Не той пан, що одягнений в панську одежу, а той, хто по-панськи думає і робить. Клич мене просто Семеном, як я тебе — Андрієм. Та гляди — приходь щовечора.

І почав Андрій щовечора ходити грамоти вчитись. Повчаться вони трохи, а потім Семен почне розказувати і про світ божий, і що робиться на світі... так усю правду і викладає, так показує усе, як на долоні. І любо, приятно та мило слухати Андрієві його речі! Покохав Андрій Семена, як рідного брата, як батька, як неньку... Душу свою готов за нього покласти...

Зберуться, бувало, до Семена гості, такі ж студенти, як і він, що на докторів вчаться, на вчителів... З Андрієм вони обходяться, як з рівнею, невважаючи, що він мужик.

Як почнуть вони розмовляти, то розум Андрія наче яким світом освітить: бачить він ясно те, о чім перше і не знав, о чім і не гадав, не марив; бачить, яким він перше був нехорошим і яким треба бути...

Незчувся Андрій, як пробігло три роки... І пізнати його не можна. Де ділася та похмурість, той недобрий вогонь в очах? Як ніби і не бувало. Він тепер веселий, розумний, грамотний чоловік. Ось сидить він над книжкою — задумався.

«Господи,— думається йому,—господи! Я був темний, нерозумний, недобрий... а тепер я світ бачу... а тепер я інший... Сам собі не вірю... я світ бачу... господи!.. Який же я щасливий!!» — І сльози, сльози чистії, хорошії, святії сльози капають на книжку.

* * *

— Знаєш що, Андрію? Мені часто споминається твоє життя у Шакули. То було страшне, тяжке життя. Якби ти не попав до нас або до таких, як ми, то, може, і пропав бись. А поміркуй, скільки-то в селі, не кажу вже в селах, погибає отак дітей від темноти батьків, мамів, від того, що нема чоловіка, годного підтримати тих нещасних дітей словом любові, науки... От добре ми: не голодні на науку, на світ, а селяне? Як ти думаєш?

— О! Я пам'ятаю те прокляте врем'я! Я пам'ятаю ті люті муки! Ще досі волосся догори встає та мороз по шкурі подирає. Я так думаю з собою зробити: повчуся ще років зо два, та й поступлю у народні вчителі на село. Всю свою любов, яка єсть у моєму серці, весь свій розум, що єсть у моїй голові, все те я віддам бідним замученим сельським дітям і їх темним батькам та мамам. Ти думаєш, Семене, що я виную Уляну та Харитона, хоця ж вони і

залляли мені гарячого сала за шкуру, хоця ж вони мене мало не згубили?.. Ні, я їх не виную, я їм вибачаю: не вони так погано чинили, а їх темнота...

— Руку, друже. Роби, як тобі розум та совість каже. Через два роки і я вже вийду з школи, буду доктором. Чи ж ти думаєш, що я пійду межи панів, де і так є багато докторів і грощей на них? Ні, я піду межи ті нещасні люде, працею котрих всі жиють і для щастя котрих ніхто і пальцем не хоче поворушати! От куди я піду: так мені говорить моя совість!

* * *

— Слава богу,— кричав через два роки Семен Жук, вбігаючи в хату, де сидів Андрій, і махаючи паперами,— нас поназначали: тебе — народним учителем, а мене — сільським доктором.

— Куди? — запитав Андрій.

— Тебе — в Босівку, а мене — в Круті Гори... Тебе — в їдну губернію, мене — в другу. Прощай, друже! Дай, господи, щоб ми мали силу чесно і сміливо сповнити свій довг і щоб з того була така користь, якої ми бажаємо...

— Дай, боже!

IV

Учітеся, брати мої!

Т. Шевченко

Не дуже змінилася Босівка через п'ять років після того, як її покинув Андрій. Ті ж зелені садки, ті ж веселі левади. Деякі старі хати похилились ще більше, та кілька нових понаставлено, а між ними брилює біленька, чистенька школа, торік побудована. Кілька людей померло — межи ними і Харитон з Уляною. Уляну на смерть забила глина, за котрою вона ходила перед великоднем два роки тому назад, а Харитон розпився і з перепою вмер в рік по Уляні. Декотрі парубки поженились, та дівки повиходили заміж... кілька дітей народилось.

Жид постановив нову корчму, навіз більше горілки та споював людей, підсипаючи до розбавленої водою горілки дивдерева та тютюну, щоб міцнійшою здавалась... Врядник настав, та почав налітати на людей, як той шуляк,

та скубав їх, що аж пір'я летіло,— от і все, чим змінилась Босівка в п'ять років. Про Андрія забули і думати на селі: порішили, що він загинув де-небудь у тюрмі, чи що...

А Андрій тим часом, в соломляному брилю та свитці, під'їздив до Босівки... Довідавшись дорогою від хлопчика, котрий віз його і не пізнавав, що Шакули померли, він, зітхнувши, промовив: «Прости їм, господи, їх согрішенія!» Чим ближче під'їздив Андрій до села, тим його серце билось скоріше і сильніше, наповнялось то смутком, то радістю...

Під'їхавши до волості, він зобачив, що коло неї зібралась сходка. Люде щось говорили, викрикували, шкрабали собі голови... Тихенько, так що його ніхто не примітив, він пішов у канцелярію і показав старшині бомагу.

Старшина здивувався, навіть перелякався, пізнавши Андрія.

— Чи це ж ви, Соловійко? А в нас пішла чутка, що буцімто ви в тюрмі померли...

— От як бачте — жив, здоров і до вас вчителем приїхав...

— Як же оце ви... перше...— не договорив старшина, здивованим поглядом окидаючи Андрія.

— Хвалити бога, люде навчили розуму та совісті... але от що, старшино, мені треба поговорити з громадою: якраз тепер і сходка зібрана. Як покінчать люде, що їм треба, то скажіть їм, щоб трошки зачекали, бо, скажіть, вчитель приїхав і хоче поговорити з вами.

— Та вони вже і покінчили; чекають тілько, заким не скажу, щоб йшли додому,— казав старшина, відправляючись на кганок волості.— Чуєте, люде,— гукнув він до громади,— вчитель приїхав... щось говорити до вас хоче... зачекайте трохи...

Андрій з повагою вийшов на кганок і, склонившись людям на всі сторони, рівним, спокійним голосом промовив:

— Чи пізнаєте мене, люде добрі?

Громада, мовчки і розглядаючи, присунулась до кганку... Ніхто не пізнавав, декотрі роти пороззявляли...

— Та це Андрій Соловійків,— крикнула якась баба.

— І справді він!.— загула здивована громада.

— Правда ваша... Я Андрій Соловійко... Я той самий, котрого ви років п'ять тому назад боялися, як злодія, мало не розбійника... котрого ви ненавиділи, називали непутящим... Я той самий. Тепер я приїхав до вас вчителем. Зди-

вувались, люде? Не дивуйте, брати мої! Ви знаєте, пам'ятаєте, певно, як я ріс? Я був сирота... мене не любили, мене били, надо мною знущалися... Ні від кого я не бачив ласки, не чув щирого слова, слова правди... За таке життя я віддякував, чим міг, Шакулам, царство їм небесне, нещасним людям... а потім, як стало сили, я свою злість зганяв на неповинних людях. Я не знав тоді, що то за совість, що то за бог... Я був темний, нерозумний... Сором мені за мої діла! Тепер я не такий: знайшлися добрі люде, показали мені совість, освітили розумом мою голову — тепер я не такий! Перше я тілько вмів ненавидіти людей — тепер навчився їх любити, навчився вибачати їх вину темнотою їх. Бачте, люде, що зробила з мене наука? З пропащого, нечесного вона зробила мене чесним, годним на добро, чоловіком. Розум, вченіє, грамота — велика сила. Як добре бути грамотним! Ніхто тебе не ошахрує — сам усе знаєш. Неграмотному треба все в голові тримати, часом і забудеться, а грамотний записав — папір не голова — з нього не втіче. Та грамотний і понятливіщий до всього: чи ремесла якого навчитися — він швидше навчиться від неграмотного. Чи от як позиватися: треба написати прошеніє — йдеш до писарця, несеш карбованця. А писарець, користуючись з твоєї темноти, навмисне напише так, щоб воно не помогло, щоб ти і удруге йшов до нього та ніс карбованця... А як грамотний, сів собі, написав і добре. Поряться тра у якому ділі — знов ідеш, знов даєш. А грамотний прочитає закон і знає усе, і гроші в кишені. Припам'ятайте собі: скільки ви ночей не доспали, скільки голову собі нашкрабали, скільки праці згубили через те, що ходите, здається, і удень, а мов з зав'язаними очима — во тьмі?!

Чи поїхав куди-небудь чоловік далеко, не знає, що вдома робиться — хоче письмо (лист) написати — шукає такого чоловіка, щоб написав; знов плати — та ще гляди, чи напише так, як хочеш?

Або грамотна мама не може вчити своїх дітей? Не може замість того, щоб гноїти їх дитячі чисті душі всяким поганим словом, не може наповнити їх добром, а голови розумом? Хіба не може? А пригадайте собі, люде, скільки лиха наробили вам шинки, п'янство? Скільки воно уйняло в вас здоровля, щастя; скільки заграбало в тяжкій праці добутих, кровавих грошей? А через що? Напрацюється цілий тиждень — в неділю хочеться одпочити, розвесели-

гися... Дома скучно сидіти. Або спиш, або з нудьги лаєшся з жінкою, часом до бійки доходить. Йдеш в корчму, де здибешся з кумом, з сватом, з приятелем. Побалакаєш, вип'єш по чарці, потім по другій, а далі пішло писати — і образ божий загубиш... Втягнешся отак — потім вже і жалуєш — та не поможе. Їдно разореніє та печаль...

А грамотний? Візьме у неділю книжку, читає, або жінка читає... Навчається... Кажуть: «Їден розум добре, а два — лучче». А що не книжка — то і розум. І гризотні пема з жінкою: любо та тихо, по-божому. Тоді вже чоловіка не потягне у корчму.

А жиди як тяжко користуються з вашої темноти? Та й хто ж не користується? Хіба той, хто не хоче! Перше не так трудно було прожити без грамоти. Але щороку грамота все більше та більше потрібна. Скоро настане таке врем'я, що без грамоти зовсім трудно буде жити. Ви, діди та батьки, ще дожиєте з бідою свій вік неграмотними. Але вашим дітям зовсім буде кепсько. Брати мої! Батьки мої! Віддавайте дітей своїх вчитися! Не робіть їх нещасними, не занапастіть їм життя!.. Ви ж їм не вороги: вони ваші діти!..

Та й самі учіться, брати мої! Побачите, що легше буде жити на світі, як освітитесь світом науки. Лучче пізно, ніж ніколи! Я вам живий приклад! А я, люде добрі, щоб залагодити свою вину перед вами, і для того, що мені довг мій велить, завше готовий помогти кожному з вас чим можу, готовий бути братом, щирим порайчиком...

Андрій склонився людям і пішов у школу, щоб трохи спочити після довгої дороги.

Ще довго стояла громада нерухомо... Нарешті розійшлась: кожний мав о чім думати після слів Соловійка.

* * *

Через дві неділі, як Андрій відкрив школу,— вона була повнісенька. Дітвора з охотою бігла до доброго вчителя і добре, прихильно вчилась. Декотрі і батьки приходили до Андрія вчитись розуму.

За розум, добре серце, чесність, щиру пораду і поміч всі люде з Босівки і інших сіл казали, що не знали і не знають луччого чоловіка, як Андрій Соловійко.

1884, м. Вінниця.

21-го ГРУДНЯ, НА ВВЕДЕНІЄ

Сонце було на заході. Надворі болото, вітер, холод. У хату увійшла якась баба з палицею і торбиною на плечах. Нещасні черевики, усі в рідкій грязі, вітром підшита свитина, літня китайчата хустка не дуже, десь, гріли, бо, ввійшовши у хату, тупцяла ногами, кректала:

— Пани, голубоньки!.. Пустіть мене переночувати!.. Так єм змерзла, так єм змерзла, що й... А-а-а!

— Та в нас, бабо, нігде переночувати, пекарня холодна, а у двох покоях ми... в нас сім'я велика...

— Холодна, кажете, пекарня?

— Холодпа. Сядьте, бабо, під грубку та нагрійтеся, коли змерзли.

Баба поклала на скрині торбину, сіла під грубку і почала грітися, крехтючи, акаючи і постогнуючи.

— А-а!.. так єм змерзла, так єм змерзла, що не можу й розігнутися. А живіт... так мене живіт болить, що ай!

Страшна була баба. Низенька, збіджена, голова маленька. На лівій щоці якась темно-синя пляма. Але здорова: від самого виска аж до бороди. Лице земляне. Губи чорні, зморщені, ніби зібрані на шнурочок. Уся її постать якось болісно вражала серце. Не чоловік це, здавалось, не звір, а щось такеє, чому і йменння знайти трудно. Хіба послідок людського роду.

— Коли б це, господи, вирватись з Вінниці. Щоб хоць куток теплий мати, хліба кавалок... А то бомбайся з торбою по людях... Оце йду на вокзал. Обіцяли мене взяти

в Сороку... чи то місто таке є, чи то село... Та вже сьогодня не дійду. Змерзла-м дуже.

— Хто вас візьме у Сороку? — питає з другої кімнати мама.

Мовчить баба та своє провадить. Глуха, видко.

— А-а!.. яка грубка гаряча... Ото, господи... їдні родяться у щасті, є що й їсти, є в що вдягнутися, і горя не знають, а другі... отак марно гинуть... Ані хати, ані хліба кавалка, навіть сорочки гарної нема, а як помреш, то нема за що й поховатись...

— Та хто вас, бабо, візьме у Сороку? — голосніше каже мама.

Мовчить баба та гріється.

— Бабо, пані кличуть! — кажемо ми їй.

— Га? що? пані кличуть?

Знялася баба, пішла до мами, сіла на ліжку.

— Чого ви йдете на вокзал?

— Та пані якась... до дітей... Та не знаю, чи буде з того що. А їсти так хочу... Пані, любочко, мати моя рідна... Дайте мені, голубко, борщику трошки. Дайте, серце, най нагріюсь... Хоч дві ложечки. Спасеніє душі будете мати. Так мене живіт болить, так болить, аж корчить... Дайте чим загрітися.

— Дай їй,— кажуть мама,— що зосталося з обіда, та гарячого чаю шклянку.

— Холодне усе, піду нагрію,— сказала сестра та й пішла поратися у пекарню.

— Сядьте, бабо, під грубкою, нагрійтеся, а вам дадуть чаю, попоїсти чого...— кричить мама.

Сіла баба під грубкою та так важко сопе, аж свистить, наче вітер восени.

— Хіба у вас хати нема? — питає мама.

— Нема... Біда мені з того часу, як мого Стефанка зарізали...

— Хто зарізав?

— А Остапин Гераська...

— Коли зарізали, де?

— А надворі... Уже восьмий рік. Мій Стефанко служив у шевця... А Гераська його і зарізав... Ото зарізали його в неділю, а передо мною таїлися... Дали мені знати аж у понеділок раненько... Я перу шмаття, коли приходить моя сестра Устя. «А що, ви, Франю, уже вста-

ли?» — Еге.— «Перете шмаття?» — Атож.— «Ходім до Стефанка на похорони...» — До якого Стефанка? — «Та до нашого».— Або ж що? — «Хіба ви не знаєте, що його вчора зарізали, а сьогодня мають ховати, вже і люде зібралися».— Ой-ой-ой!! (тут баба довго жалібно закричала). Треба бігти дати знати справнику, городничому... поліції, значиться. Прибігла, сказала...— «Іди, матушка, ми січас будем». Пішла я... Ще не встигла прийти, як і вони (поліція) приїхали. Дивлюсь — мій Стефанко лежить, як колода спухлий. (Чи баба бреше, чи вона дурна. Де ж таки видано, щоб зарізані були від того спухлими?) А вони щось поговорили та й справили [?] мого Стефанка. Поклали його на лаву та й поїхали. А я біжу... Іде москаль-барабанщик та на барабан грає. А в мене гроші були за пазухою. Так мені весело. Ото я й кажу йому: «Москалю! заграй мені гарно, я тобі заплачу, бо мені страх як хочеться гуляти...» Він як заграє, а я гуляю, а я гуляю... А в мене у голові вже помішалося... Коли це йде справник. Став отак (тут баба встала, узялася в боки й приняла на себе унтер-офіцерську постать), дивиться на мене та й питає в москаля: «Что ти дєлаєш?» — Граю, каже.— «Зачим же ти граєш?» — питає.— Бо вона хоче гуляти, каже.— «Матушка,— каже до мене справник,— что ти дєлаєш, зачим ти танцюєш?» — А тобі нащо? — кажу.— Хочу, то й гуляю.— «Хочеш?» — питає.— Хочу, — кажу.— Іди й ти зо мною гуляти,— та йому дулі тичу. А він обернувся до когось та й каже: «Вазьміть їйо, відітє, как бєдная женщина бйоться...» А я кажу: Не хочу... Я їсти хочу.— «Хочеш єсть?» — питає.— Хочу,— кажу.— «Пайдьом»,— каже. Пішли ми. Приходимо, а він каже таки до хазяйки: «Хозяюшка, дай єтой бєдной женщине паєсть». А вона каже: «В мене нічого нема, тілько холодець».— «Ну, так дай ей халоддю немножечка». Пішла вона до льоху, внесла мені ратичку на тарілочці. Я сіла та їм. Така добра ратичка... А він увіходить та й каже: «Как би ти знала, матушка, чого я хочу...» А я кажу: чого? — «Так хочу я водки!..» — Ну, то й пошліть, кажу, то й мені дасте.— Ото послав він за горілкою. Принесли. Налляв він таку здорову чарку, їй-богу, хе-хе-хе... та й випив. Відтак налляв і мені: «На,— каже,— матушка, пий!» Я випила. «Хочеш,— каже,— і другу?» — Та випийте перше самі, то і я за вами вип'ю.— Випили по другій. «Ну тєпєрь,— каже, — пайдьом гулять».— Підем, кажу. Приходимо, а

москаля з барабаном вже й нема.— От бачиш, кажу, через тебе я й музики втеряла: нема як гуляти.— «Нічаво,— каже,— матушка, не журись! Я тобі найму музику, та ще й не таку».— Яку ж? — «Палкавую! Ей, пайдіте за музикою!» — крикнув на когось (даром, значиться) ну...

Тут сестра внесла з пекарні в мисці страву і постановила перед бабою.

— О, спасибі вам, і простибі вам! — каже баба, христючись і беручись за ложку.

Тяжко було дивитися на нюю. В своїм оповіданні вона багато напутала. Частенько вервзла нісенітницю. Але тут була часточка болючої правди. Так чи інак, а щось же її допровадило до такого нещасного стану. І те «щ о с ь» зовсім не пахло щастєм, достатком, спокоєм, на що має право кожний чоловік.

З'їла баба, напилася чаю, підвелася: «Господи Сусе Христе...— шепоче.— І спасибі вам і простибі вам, що мене нагріли... Вам здоров'ячко, а померлим душечкам царствіє небеснее...»

— Отак, пані,— почала доказувати баба,— заслабла я на голову; пролежала тут трохи в бо́льниці; не вилічили мене тут... Пролежала я рік у Києві, і там мене не вилічили. А відтак вилежала рік у Браїлові у черниць, то трошки мені полегшало. Розум вернувся. Слава тобі, господеньку, Сусе Христе, що ти мені розум вернув...— зняла баба руки угору.— Ще коли б взяли мене у Сороку, може б, мала теплий куток та хліба шматок... А то бомбайся з торбою...

Смеркло.

— Збирайтеся, бабо,— каже мама,— та ідіть шукати хати на ніч, а то пізно буде.

— Еге... от зараз іду.— Встала баба, порається коло пояса. На землю щось впало, задзвеніло, наче гроші...

— То мій шостак впав... от тілько грошей маю на дорогу.— Засвітили лампу — знайшли шостака.

— Бувайте здорові... і спасибі вам і простибі вам.— Пішла баба.

Через квадрансць знов приходить баба.

— Не приймають... ходила до сусідів — не хтять прийняти...

— Ідіть, бабо, трохи далі: там хати — там приймуть вас; там тепло принаймній; а в нас і холодно, і тісно.

Пішла баба. Через кілька хвилин — знов баба.

— Не приймають... Нігде не приймають. Пані, голубонько, мати моя! Що мені робити? Майте надо мною комедерацію [?]... Не дайте душі загинути... Най я вже в вас переночую... Най я вже в вас, як в матеньки рідної... Я й місця того займу, як курка під решетом...

— Таж холодно в пекарні. Хоч на піч вилізьте, може, там трохи тепліще...

— Нічого, я вкриюся та й переночую...

Лягла баба. Ми не спимо. Часом тра перейти через пекарню. Кричить баба, мов в своїй хаті: «Чого рипаєтесь, чого розходилися?..»

На другий день вже ми повставали, а баба спить. Вже й одинадцята година — баба не йде. Пішов брат випровадити бабу. Баба й слухати не хоче.

— Тобі що, каже, за діло? Хіба твоя хата?

Пішла мама: де там — баба сидить на печі, чухається, натрушує нужі. В кухні смород. Під бабою мокро, аж потьоки на печі. Біда. А баба погукує: «Хіба я з'їм вам кавалок печі чи буду зимовати? Як я посижу який тиждень — ну, то що ж...»

Насилу бабу випровадили. Через хвилину знов біжить: шостака забула (вона все носилася з тим шостаком; усе його в руках тримала; де сидить, там і покладе).

* * *

Багато на світі таких бабів. Не красне їх життя змолоду й посередині, а під старість, тиняючись, то просячи милостині, гине під плотом. По великих городах ще є доми для притулку таких нещасливих, а у нас, по малих городах — їдна зглядність: голодна та холодна смерть під тином.

Варто б тому, хто хоче й може робити добро людям, звернути увагу й на цих нещасних, бо й то люде.

ДЯДЬКО ТА ТІТКА

У Зарванці!.. Як тільки на душі посутеніє, як тільки смуток важким камінем пригнітить серце, як тільки остогидіє мійська курява чи заморочать, буває, книжки — у Зарванці!..

Та й літо надворі. Та ще й наше, українське літо. Гаряче, щире сонце так і вабить тебе, так, здається, й примовляє, сяючи: «А ходи, чоловіче, най я обцюлюю тебе, з своїми гарячими поцюлюнками увіллю силу в твоє мізерне тіло!»

Минаю місто, минаю гній людський. Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами у два рядки. Густе віття попереплiталось межи собою — і над тобою мов баня зелена, кучерява.

Моріг зелений перерізується посередині биндючкою — стежкою, по котрій чимчикують ноги молодиць, дівчат, чоловіків, поспішаючи у місто на базарний день. «Добридень!» — «Дай, боже, здоров'я!» — І гарно тут і погано. Гарно — як ніхто не тарахкотить по дорозі й не порошить тебе пилом. А погано — як проскочить поштою яка-небудь кокарда і почнуть прохожі, мов вівці, чхати від пороху. Далі! Ще містом смердить! Завертаю уліворуч — на поле.

Там, попід левади, обсажені деревом, попід зелені, як рай, хутори простяглася стежечка аж у Зарванці. Тихо тут, свіжо тут, вільно тут! Тілько пташки щебечуть, зашелестить, похилиться пшениця від вітру (а вона так і має своїм струнким стеблом по бе́резі стежки), та часом, зачув-

ши чоловіка, вискочить хуторянська собака — і дивно — і бреше якось весело, зовсім не так, як захлялі собаки захлялого города.

Сонце підбилось вже височенько. Не одну версту відмахало воно по небові, бо й я вже аж штири налічив, простуючи по землі. Впрів трохи — але ще не втомився. Їсти хочеться... А до холодку й пішки. Та як його й не спочити, не полежати у такій розкоші, як онде! Здоровенний, свіжий дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним. Молоденька яворина так і облипла коло його, мов діти коло діда, як казку розказує. Широколистий горішник й собі до компанії окутав полянку під дубом. Густа, як щітка, зелена, як рута, заквітчана, як дівчина на весіллі, манячить трава на полянці. Годі міркувати! Туди! Під саму цівку дуба! За хвилину бриль і верхня одежина лежить осторонь, а я ув одній сорочці, простягшись під дубом, задивився на чудовий краєвид, що он перед очима.

На небосхилі, чистім, як кришталь, гарячім, як любощі, вигулькнули два узгір'я, переділені долинкою. По них, у довжину, рівною вигинчастою смугою простяглися липи і, мов вилиті з чорного чавуна, віддавали на небосхилі. А на узгір'ях? Біліє широка бинда гречки, і пахощі повівають. За нею бинда золотої пшениці похиляється від вітру, мов море хвилясте. Зеленіють проса. Жовтогарячий ріпак аж горить на сонці, котре не шкодує свого проміння і на весь веселий краєвид. А справа і зліва обступають узгір'я кучеряві стіпи густого зеленого лісу і злучаються аж ген із чорними липами.

Любо, просторо! Половина туги, так і чуєш, злізла з серця. Їсти страх хочеться. Та хіба ж я не знав, що так воно буде, та не налагодив хліба та ковбаси? І з яким смаком трощиться їстівне! Аж за ушима лящить. Далі — в дорогу! Тепер стежка побігла високим лісом. Кілька років назад була в нас здоровенна ожеледа. Ліси, садки поламались, погнулись. Ні їдну деревину не минула та лиха година. Висока, стрункa грабина посхиляла свої голови, мов дерево хоче шепнути свому сусіду через стежку якусь новину. Глянеш збоку — зелено, глянеш угору — зелено, глянеш униз — також зелено. Тілько пташки щебечуть-розлягаються та верхів'я лісове шепотить. Не треба тут капелюха; не загляне сюди сонечко, не напече голови. Прохолода, тінь та лісова тиша панують тут. Кінчився ліс.

Заблищав світ, запекло сонце, повіяв вітрець. Зруб та чагарник розлягся аж до самого села, котре звідси бриліє тільки кількома стріхами, заново пошитими. Ото і Зарванці. Тут живуть мій дядько та тітка.

Між зеленим, кострубатим чагарником заманячить дене-де спутана шкана. То хлопці пасуть коней. Он визирнуло засмалене обличчя хлопчика з шматком хліба в руках. А он, при дорозі, знову двоє дітей. Старший — поважний такий. Стоїть і цигарку крутить і ніби не вважає на мене. Менший — білявеньке таке: роззявило рота, заклало назад рученята і тримає в них возика, та так штучно виробленого, мов і справжній віз.— Добридень, парубки! — «Дай, боже, здоров'я!» — відказало два голоси; їден — товсто, поважно, як і пристало курцеві, а другий — тонко та скоро, мов горобець зацвірінькав.

Йду далі. От і вулиця курна; окопи заросли колючою повійкою. Знов діти. Дівчинка-восьмиліток забавляє свого трьохлітнього братика, котрий чогось розбігався.— «Не плач,— потішає вона,— прийдуть мама з міста, принесуть булі! Кажи: дайте, мамо, бу-у-лі!» — Дайте, мамо, бу-у-лі! — «Кажи: дайте, мамо, к-е-е-тя!». — Дайте, мамо, ке-е-е-т-я! Кетя? — знов питає хлопчик.— «Та вже ж кетя. Червоного».— Кляснуло хлоп'я в долоні і так погоже, весело засміялось. Мабуть, дуже зрадувалось, що буде їсти солодкого «кетя», та ще й червоного. Дві здорові сльозини ще не встигли впасти на землю і висіли на широкому веселому виду. Точнісінько квітка уранці: не встигне спасти роса, як вона вже сміється до червоного сонця.

З-за окопа визирнули сосни, розкішні кислаті яблуні, а за ними й комин дядькового двірка. Здоровенне подвір'я, чисте й зелене. На подвір'ї коло стані порається над чимсь Явтух — наймит. Юхтове лице його розтягнулось усміхом на мій добридень.

Тітка за роботою. Сорочку дядькові вишиває. Як же зрадувалась стара, зобачивши мене! Скучно на самотині. Дітей немає.

— Ах ти, мій голубчику! Як же ти добре зробив, що прийшов! Дядько забрався на пасіку — хропе... А як прийде ніч — буде нудитися... Може, ти їсти хочеш? От скоро обід буде... Котра година?

— Одинадцята... Та не клопочіться, тіточко. До обіда нічого не буду їсти. Зато вже обідати — за штирьох буду. Піду навідаюся до дядька.

— Піди!

Через шкляні двері — гайда у садок. Квітник перед ганком аж горить червоними, рябенькими, білими гвоздиками, аж очі бере в себе. Молоді щепи аж до пасіки, котра притулилася на полянці межи високими розложистими волоськими горіхами, грушками та яблунями. Бджоли гудуть; пахощі так і обіймають, так і огортають тебе. Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь. В тіні лавка з сінником, а на цівці образ св. Севастія і Зосими, оборонців бджіл.

З лавки, угледівши мене, підвелась здоровенна постать дядькова. Кучерява сива борода, не дуже велика, кучеряві волосся, рум'яний вид, повний добрістю і лукавства, високий зріст, чимале черево; гарна вишивана сорочка, штани в простих чоботях, на голові чорний мнягкий капелюх, в руках палиця з ліщини — ото мій дядько.

— А, здоров! Добре зробив-єсь, що прийшов. Сідай чи лягай оттут. Тепер в мене у пасіці рай... Бджоли гудуть... Узяток добрий... пахне... Як прийду сюди, так зараз сон і морить, і розбирає. А тітка свариться, що я сплю оттут... Хе-хе! Як припам'ятаю, що я мало не все життя прокиснув в канцелярії над бомагами, «исходящими» та «отношеніями», то аж злість бере... Я тобі кажу, що як я переїхав у село — от вже сім літ буде — та став ближче до природи, то зовсім іншим чоловіком зробився... Не таючись, скажу тобі: чорнильна душа була в мене. Опріч казенщини — там губернських та сенатських відомостей — і у руки нічого не хтілось узяти. А як візьмеш, було, книжку, то такою вона дивною здається .. Читаєш, читаєш — двадцять разів перечитуєш, а все нічого не второпаєш, ніби не нашою мовою написана. А там простісенька річ попростому й написана. Та й на мир божий й на розпорядки не так я дивився. Де там! Яка-небудь «поліцейська власть» здавалась мені мало не святою. Справедливою, непорушимою... Що мало силу, те було в мене й праве. Дивуюся, ей-ей дивуюся, як я витримував. Та тепер що хоч мені давай — озолоти мене, то не хочу у місто... Он яка благодать наокруги, а то у куряву, у смород. Та вже ж, кажу, на селі лучче. Багато сонця, без міри чистого повітря, наокруги добро — й чоловік добріщає. Чи ж можна мати світлий погляд на життя, живучи в тіснім, смердючім місті, де високі будинки закривають від тебе і небо, і сонце, де замість праве живих рослин мертвий камінь

навкруги оточає тебе... От бач! І у селі, скажу тобі, не так поводиться, як слід. П'є мужик, краде, та ще як краде. Мало що не все село панським лісом опалюється. Зовсім мужик не такий ідеальний, яким його малюють теперішні паничі. Поганий тепер народ! А через що? Канчука над собою не має! О-го-го!! Не пішов би він красти панського лісу, якби йому всипав гарячих! А то нічого йому не вдієш! Позивайся з ним; ну, присудять штраф. Та що з того? Хати в його не візьмеш — не можна; земля не його; худоби також не руш. От лучче залиши та най твоє пропадає. Он і тепер: на людському полі ростуть панські дуби. Мужик йде та й рубає, нікого не питаючись, наче своє. Що вже: і мировий приїздив, і на суді рішили, що дуби панські,— нічого не вдієш. Рубають та ще й вигукують: «Як то! голова моя, а волосся на голові не моє? Моє поле, моє й дерево на полі! І мировий, кажуть, пан, і він за панами тягне, на панську руч; приїде, зайде до пана, наїсться, нап'ється, а потім вже й діло межи нами судить. І суд нічого не знає; панські гроші всюде; пани адвокатів мають. Адвокат перемеле — то пан і виграє!»

— Не дуже ви, дядьку, з канчуками. Не канчуки тут у пригоді би стали, а просвіта. Через їх темноту нічим їх не переконаєте. А як крадуть ліс, то через те, що вони лісом обділені; що панський ліс вони лічать своїм. Та ви не були у мужицькій нужді. Може, і ви б вкрали. Не знаю, хто більше краде і хто більше винуватий: чи мужик, що у нужді вкраде деревину для своєї потреби, лічучи ліс своїм, чи який-небудь пан, що обкрадає казну, мир, добре знаючи, що то чужі гроші, що, може, багато людей, а не їден, терпітимуть від його кривди... От возьміть газети та прочитайте. Що не день, то нова крадіжка. Розумію, що красти, хто б там не крав, діло зовсім кепське. Але наші люде не так винні, як ви їх винуватите. Хоч всім відомо, що красти гріх і погано, але їм ніхто про цеє не споминає. А хоч батюшки часом і говорять, то, певно, додають, як той польський ксьондз, «робіть так, як я говорю, а не так, як я чиню». Просвіти більше, науки більше, а не канчуків, і тоді тілько добро буде. А щоб ні одного поганого чоловіка не було — то дурниця, і бажати цього задаремне, бо, як то кажуть, нема ліса без вовка, а села без сукиного сина.

— Та, може, воно і так... А що за попів, то вже і я скажу. Не научають вони людей, а обдирають. Оце як

мають вінчатися парубок з дівкою, то піп і питає молитов. Що но скоро не знають — бере піп по карбованцю у свою кишеню, і тоді вже вінчає. А, такий-сякий сину! То він не навчає з дитинства їх богу молитися. Що б тобі кожної неділі чи там свята скликати дітей, проказати молитви, сказати батькам, що от твоя і твоя дитина не вміє оченаша чи чого,— ні, він чатує, заким не виростуть та не прийде нужда вінчатися. Тоді принаймні два карбованці буде у кишені. Ні! Я б з кожного такого попа за кожного невмілого взяв по карбованцю — чому не вчить? То його діло. Або царський день чи там церковне свято: піп заказує, щоб святкували, не робили. Мені, каже, можна робити, то нічого, а собі гріх. От, каже, приходьте жати чи косити до мене, то не грішно. Як же кому приспіє конечне своя робота, неси до попа півока чи курку — і піп позволяє робити. От тобі добро буде! Сподівайся! Ні! Сам бачу, що просвіта та добрий приклад переінакшили б діло!

Дядько мій, як видно, хоч і обілив закаляну чорнилами душу, але ще прежні порядки та прежні здання зоставили в йому сліди. Це хоч добре: з ним можна сперечатися, йому можна доводити, його можна переконати. Він слухає завжди голоса правди.

— А йдіть обідати! Ото забалакались,— гукнула з ганку тітка, придивляючись з-під руки на пасіку.

Ми знялись і потягли до господи.

По дорозі до хати дядько зірвав кілька квіточок браток, балабану і заніс їх тітці.

— Оце тобі, Манюню, букетик,— подав він квітки тітці, якось мило, пестливо нагинаючись до неї. По тому, взявши її за бороду, поцюлював у губи. Якось чудно дивитися на старих людей, котрі з коханням цюлюються, як ніби обвінчана учора парочка.

Випили ми по чарці. Явдоха, дівка гарна, але приземкувата і товста, як кадіб, зачервонівшись, внесла обідати. Якось збоку лукаво подивившись на мене, перевернула сіль, кинулась її збирати і, до останку засоромившись, притьмом вибігла з кімнати.

Дядько мовчав, мовчав, а далі, моргнувши їдним оком до тітки, зареготався на всю хату:

— Оце, Манюню, що то значить молодий хлопець... Як зобачила дівчина, то як муха на окропі скрутилася... І сіль розсипала, і страву мало не вилляла, і почервоніла... А як глянула на його вишивану сорочку, то вже і годі...

— Та й в вас,— кажу,— вишивана сорочка; чом же від єї не дуріють дівки?..

— Еее! Минулося моє! Шо моя сорочка? Усе їдно, що муштарда по обіді. От дай ти мені літ за сорок назад, тоді я молодець... А тепер яку гарну не вбери — ніхто й не примітить.

Славний обід у тітки. Простий: борщ з сметаною, вареники з сиром до сметани, чи галушки, але такий смачний, що як згадаєш, то і слину ковтнеш. Як прийду у Зарванці, то такого паїм, що аж дивуюся.

Оце по обіді закурюєм цигарки. Дядько звик робити дві цигарки; як тілько робить собі, не забуде за тітку. Часом тітка запалить перше свою і до половини викурить, а дядько тілько що нагадається смоктати і прикладає до вогню тітчиної папіроси, щоб запалити. Тоді тітка бере у дядька його цигарку, запалить, складе рівненько запаленими кінцями, а нерівні кінці сховає у руці. «Ну, вгадай, котра твоя?» — питає дядька. Дядько наморщить лоба, міркує, то ту хоче взяти, то другу, все б то бажаючи витягти довшу, таки свою. Тітка стисне губи, поведе часом неспокійно бровами, як рука дядькова наблизиться до довшої цигарки. Усміх, котрий перед тим розтягнув зморшки на лиці, так і застиг на обличчі... Тілько лукаві очі бігають за кожним поруханням дядькових рук. Нарешті дядько відважився, вхопив і витяг коротшу папіросу. Веселий, ніби дитячий сміх розтулив тітчині уста і розлягся по хаті разом з дядьковим сміхом.

— Оттак вона завше зі мною робить,— скаржиться мені дядько.— Ах, ти, моя старенька! моя поганенька, моя малесенька, моя ціпонька, моя милесенька! Що я буду без тебе робити в світі божому, як ти помреш?! — лащиться дядько до тітки, тріпаючи її по щоці рукою.

— А що ж будеш робити?.. Зараз одружишся з молодою, гарною, не такою, як я...

— А ти думала, що ні?! Зараз надягну, яка є найкраща вишивана сорочка, та й таку засватаю, що годі! Куди тобі до неї братися. старій, поганій, сивій моїй!..

Тітчине зібране на нитку лице освічується вдячним усміхом. Дядькове, здорове, червоне, також світить — і вони знов цюлюються —довго, палко та смачно.

У дядька мнягка, тепла, привітна душа. Тра було бачити, як він піклувався, як він побивався, як він гризся, як тітка була слаба. Тра було бачити, кажу, бо ні сказа-

ти, ні написати того ніхто не здолає. Страшна лежала тітка. Гнила бешиха їдним пухиром зляла голову, лице, шию, спину, руки. Дохтор казав висповідати. Слаба жалібно стогнала день і ніч. Ходити було нікому коло неї. Їден дядько повинен був, па самоті, поратися і коло слабої, і коло хазяйства. День і ніч тра було сидіти коло слабої. День і ніч сидів дядько, забувши і про сон, і про їжу, і про власне своє здоров'я. На своїх руках обертав він недужну, садовив її. Тра було неабиякої сили і зручності, щоб поратися коло неї, та й не вразити страшне, зболіле тіло. Вночі дядько ніколи не спав. Роззується і ходить по цілим ночам по хаті, прислухуючись до маленької шамотні, до легенького стогону. Прихилить свою стомлену кількапедільним неспанням голову до подушки і ніби дрімає; але що-небудь шеберхне, перекладе тітка ногу, чи що, вже дядько опинився коло ліжка слабої. А йому вже шостий десяток кіпчається — пора, коли чоловік дуже любить спокій, та і потрібний натрудженим кісткам його той спокій!

Терплячий чоловік мій дядько. Мама його, котру він, жонатий, беручи 12 р[ублів] в місяць пенсії, содержував при собі, була страшно вередлива, злослива, з'їдлива. По цілим дням, було, тілько й робить, що вередує та закручує голову усім; усе, було, не по неї. Нічим їй ніхто не догодить, ні з ким жити у спокої, у лагоді не може. Було, і страву собі окроме іншу варить, і цукор свій тримає. То їй забагнеться солодкої горілки, то кави, то того, то другого. А тут 12 р[ублів] в місяць грошей! У всім догоджав їй дядько, усе перетерплював; а поважав, як свою маму! Такий був син, що пошукати таких удень, та ще з світлом.

— Ну, йди, Муся, в садок, а я спочину трохи.

— Та не спи,— кажуть тітка.— Що вночі будеш робити?

— Я трошечки-крихтиночку...— перевалюється здоровенна, трохи зігнута, черевата постать дядька, як ступає з ноги на ногу, простуючи до постелі.

Гарний у дядька садок; колись він займав під собою коло 40 десятин. Тепер також здоровенний, тілько декотрі дерева повиру[б]лені, інші посохли, інші здичавіли. Є місця, де деревина од деревини — як крупа від крупи в московськім куліші. Садок кінчається невеликим ставком

з греблею, котра вузькою биндою, обсадженою вербами, перерізала річечку.

Ходжу я на волі — не дишу, а несито ковтаю свіже повітря, упиваюся і ним, і сонцем, і прохолодою. Простягнуся де-небудь на траві, котра, що твій килим квітчатий, брилює, горить на сонці різнокольоровими квітками, задивлюся на чудову далину, і якісь мрії насуваються їдна за другою, оточують якимсь то спокійним, то пекучим щастям твоє серце. То хтілось би затаїти те невідоме щастя у самій глибині серця, то хтілось би поділитися ним з цілим світом. Золоті мрії! Не буду вас згадувати: боляче роз'ятрите і так наболілеє серце.

А з ганку все гукає дядько: «Муся, Муся! А ходи-но лишень, я тобі щось покажу». Підходю.

— Оце щось в мене росте; якась дивна рослина: лист широкий, стебло високе; хто його знає, що воно таке; кого не спитаю — не знають. Я до неї щодень навідуюсь, чи не буде цвісти. Мені здається, що воно чудово-гарно зацвіте... Ото якби його пересадити на копану землю та доглядати — ото десь гарне б було. Конечне зроблю так. Як ти думаєш: що воно за зілля? Га?

І почнеться в нас розмова по рослинниці. І дядько плохий билинар, і я не геть-то який, але розмовляємо, та ще гаряче, як справді закохані у рослинниці. Викладаємо свої догадки, будуємо теорії — роздрухаємось обидва. А через годину дядько вже сидить на ганку і віршує Міцкевича:

Bywaj zdrów, kraju, mój kraju kochany!..[1]

І піде, поллється розмова про поезію, про літературу. Чого, чого не переберемо, кого й чого не скритикуємо?! От простий, невчений чоловік, з доморослим розумом, а як він міркує! Не їден би письменний та друкований позавидував би! Ей-богу!

Сперечаємося, пригадуємо, що де вичитали, часом давно забуте звідкись прилізе на пам'ять, обраховуємо свої погляди, аж поки тітка не гукне, щоб ми йшли чаю пити.

Добра людина моя тітка. Обличчя якесь пласке, без виразу. Згризлива вона — страх. Доволі, щоб не вдалися огірки, згнила фасоля або курка з'їла яйце, щоб вона була вже неутішно згризена. Розчервоніється вже, вприс,

[1] Бувай здоров, краю, мій краю коханий!..

скине з себе верхню одежину і, хвилюючись, бігатиме по хаті, нарікаючи і стогнучи. Любить вона мене, добра вона — то й я її люблю і шаную. Але на вище мізкування — вибачайте.

Що мені найбільше подобається в дядькові — так то той парубоцький, палкий вогонь, котрий так і грає в його сірих очах, котрий так і прискає в розмові. Другий би на його місці тілько і провадив би про житіє святих, страшний суд, кінець світа та про свої недуги. А в дядьковім старім тілі сидить молода, свіжа, тепла душа, і через те так легко почуває себе кожний чоловік в товаристві з ним.

Балакаючи, напилися чаю, балакаючи, повечеряли. Історія, хазяйство, сильниця, зірниця, землепис, політична економія, зоологія — все те на кону. Зі всього знає дядько потроху, а цікавий на такі речі — страх! З того часу, як він перебрався до Зарванець, на село, почав потроху читати: і так уважно читає, що що де не вичитає, те пам'ятає і двічі, як корова жуйку, пережовує.

Тітка давно вже спить — давно вже півні прокукурікали, а ми вдвох, ходячи по хаті, говоримо, сперечаємося, та так завзято, як ніби від нашої сперечки залежить щастя громадське.

Не думайте, що він мізкує абияк; якби ті великі мислі та одягти в одежу научного слова, то і розумний чоловік прочитає. Що було, думаю собі, якби його було вчити ззамолоду, якби йому було дати доступ до таємниць науки — який би то вийшов пожиточний чоловік з нього.

— Ви йще не спите? — питає, прокинувшись, тітка.— Он незабаром буде світати, а вони ще балакають. Годі, годі! Спати перешкоджаєте.

Оце вже ніби і на добраніч віддали оден одному. Вже я взяв свічку і пішов постіль собі слати.

Через хвилин кілька двері рипнули.

— Ти не спиш, Муся?

— Не сплю.

— Як ти думаєш: чим-то кінчиться громадська справа? Що той бідний народ робитиме?

І знов почнеться.

4 лютого 1886 року.
г. Вінниця

П'ЯТЬ КАЗОЧОК

1. ПРО ДВОХ ЦАПКІВ

З одного берега йде до річки білий цапок, а з другого берега надходить чорний цапок. І той хоче через річку перебратися, і другий. А через річку кладка. Така вузенька, що тільки оден може перейти, а двом тісно.

Не схотів білий цапок зачекати, поки перейде через кладку чорний, а чорний й собі не схотів заждати, щоб перейшов білий.

Ступили обидва на кладку, зійшлись посередині та й ну оден одного лобами й рогами бити! Бились, бились, та й скінчилося на тому, що обидва в воду попадали і потопились.

2. ДВІ КІЗОЧКИ

А дві кізочки — то були розумнішими. Стрілись вони на вузенькій стежечці. З одного боку стежечки глибокий рів, а з другого — висока та крута гора. Розминутися ніяк не можна.

Постояли вони, постояли, подумали-подумали, а тоді одна кізочка стала на коліна, перевернулась на бік, лягла на стежці і притиснулась спиною до гори.

Тоді друга обережно переступила через неї, а та, що лежала, встала і пішла собі.

3. ДЕСЯТЬ РОБІТНИКІВ

Зайшов я колись до одної жінки в хату — Одаркою звали жінку. Дивлюсь, а у неї в хаті так чисто, гарно так: діти умиті, чисто одягнені, обід зварений.

— Як ви встигаєте все поробити? — питаю я в Одарки. А вона каже:

— Як же мені не встигнути! У мене служить аж десять добрих робітників. Вони мене слухають; що не скажу — зроблять, оден одному помагають!..

— Які ж то у вас робітники?

— А ось вони! — засміялась Одарка і поклала на стіл своїх десять пальців.

4. ІВАСИК ТА ТАРАСИК

Івасик ловив рибку. Все, що зловив, склав у кошичок, закинув кошичок на плечі та й йде додому. Побачив його Тарасик та й тихенько, тихенько за ним. Думає, як би витягти рибку.

Тільки Тарасик підкрався до кошичка, а Івасик почув що хтось ззаду до кошичка добирається, та й озирнувся..

Тарасик одскочив, руки заклав назад, голову задер — іде, наче то не він до кошичка добирався.

Пішов Івасик далі. Йде собі спокійно, а Тарасик знов підкрався, заклав в кошик руку — та як заверещить!

Великий рак вчепився йому в палець!

Бо в кошичку не тільки рибка була, а й раки. А Тарасик аж скаче, так його болить.

Івасик обернувся, побачив та й сміється з Тарасика: ага! попався!

Насилу Івасик одчепив од пальця рака. Одчепив, поклав у кошичок та й пішов собі додому. А у Тарасика палець розпух, кров з його капає... Плаче бідний.

5. ЧОГО Ж ВОНИ ЗРАДІЛИ?

Прийшов Данилко до річки рибу ловити. Сів коло мосту, скинув брилик. Скрізь тихо, нікого нема. Закинув Данилко у воду вудку, чекає, чи зловиться рибка?

Бігла по мосту собачка Мушка. Стала і дивиться: чи зловить Данилко рибку?

Йшли через міст два хлопчики, теж стали, дивляться, що то зловить Данилко?

Скакала на березі жаба — і вона сіла та й дивиться: що воно буде?

Проходять по мосту ще діти. Бачуть, що Мушка і два хлопчики на щось дивляться,— та й собі поставали:

— Подивимось і ми! — кажуть.

Данилко тихенько сидить, а дітей все більше та більше збирається. Ось уже мало не на голову йому лізуть.

Та ось клюпула рибка! Витяг її Данилко. Б'ється бідна рибка на гачку, а діти радіють, кричать, скачуть, собаки гавкають. Жаба налякалась галасу і шубовсть у воду!..

І чого ж зраділи? Нерозумний хлопчик замордував бідну рибку. Чого ж тут радіти?

ПРИМІТКИ

Нове семитомне видання творів М. М. Коцюбинського є на сьогодні найповнішим і фактично охоплює все, написане письменником: його художню спадщину, художні уривки, ескізи, образки, літературно-критичні та публіцистичні твори, нотатки, конспекти, фольклорні записи, переклади, записні книжки, вибране листування. Епістолярна спадщина поповнилася низкою листів письменника до Х. Алчевської, О. Аплаксіної, І. Білоусова, В. Миролюбова, К. П'ятницького та інших. До видання включено переклад із Достоєвського «Святий вечір у Христа» та деякі інші матеріали.

У зіставленні з попереднім (М. М. Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 1—6, К., Вид-во АН УРСР, 1961—1962) це видання є не тільки повнішим, але й у багатьох моментах точнішим, оскільки воно відбиває сучасний рівень текстологічних досліджень українських радянських літературознавців, усуває ті помилки й недогляди, що мали місце у шеститомному зібранні творів М. М. Коцюбинського.

Весь матеріал у семитомнику розміщено так:

1-й том — повісті та оповідання 1884—1897 рр., оригінальна поетична спадщина, всі ранні оригінальні прозові твори, надруковані за життя письменника.

2-й том — оповідання та повісті 1897—1908 рр.

3-й том — оповідання та повісті 1908—1913 рр.

4-й том — статті і нариси, додатки (художні уривки, нотатки, конспекти, переклади, фольклорні записи, записні книжки).

5-й том — листи 1884—1904 рр.

6-й том — листи 1905—1909 рр.

7-й том — листи 1910—1913 рр.

У межах окремого тому твори подано за жанрами, а в межах жанрів — у хронологічній послідовності. У кожному томі матеріал розташовується так:

1. Основний текст творів, включених до тому.

2. Інші редакції — друковані й рукописні, які суттєво відрізняються від остаточного тексту.

3. Підготовчі матеріали.
4. Записні книжки.
5. Примітки.

Примітки до кожного тому містять такий фактичний матеріал про кожен твір:

1. Дата і місце написання.
2. Де і коли вперше надруковано.
3. Коротка історія написання і публікації твору, його цензурних поневірянь тощо.
4. Джерела тексту — автографи, першодрук і всі наступні прижиттєві видання.
5. За яким джерелом подається у цьому виданні. В окремих випадках, коли, наприклад, твір подається за останнім прижиттєвим виданням, зроблено обгрунтування вибору основного джерела тексту. За основний редакційна колегія схвалила текст автографа або той, у підготовці до друку якого брав особисту участь М. М. Коцюбинський.
6. Підготовчі матеріали до твору, які не включаються до основного тексту.
7. Різночитання і варіанти, викреслені автором місця.
8. Виправлення, зроблені в основному тексті на підставі автографів та різних прижиттєвих видань.

Таким чином, усі відомості про кожен твір для зручності читача зосереджено в одному місці, у примітці.

Примітка подає опис усіх джерел кожного твору. Першим стоїть автограф, в окремих випадках — автографи: чорновий, чистовий, авторського перекладу на російську мову. Далі — першодрук і всі наступні прижиттєві видання. У різночитаннях і варіантах джерела, для зручності, позначено лише цифрами, під якими вони подані у переліку джерел до даного твору.

Автографи більшості творів М. Коцюбинського написані на тодішньому поштовому папері (розміри приблизно 13,3 × 20,8 *см*) чорним чорнилом. У примітках описано лише ті автографи, що мають інший зовнішній вигляд. Як видно з рукописів і свідчень самого письменника, залишених в листах, він спочатку правив рукопис чорним чорнилом, а потім — червоним. «Починаю писати тоді, як все обдумаю. Пишу на аркушиках поштового паперу, щільно, не більше 3—4-х сторінок в день (вечір), потому виправляю лиш мову червоним чорнилом, і робота готова»,— писав М. Коцюбинський в листі до одного з видавців 18 листопада 1902 р.

Через деякий час рукопис ще раз переглядався і переписувався начисто. «...У мене такий звичай, щоб написаного зараз не виправляти. З тиждень воно мусить полежати, а тоді тільки я перегляну і перепишу» (лист від 22 травня 1911 р.). Через те чистові автографи майже не мають виправлень, але їх збереглося не багато. Є також свідчення, що М. М. Коцюбинський завжди дуже уважно правив коректуру. Це пояснює наявність різночитань між рукописами і різними прижиттєвими виданнями. Коректуру з правками письменника, мабуть, назавжди втрачено, принаймні досі не розшукано.

У рукописах більшості творів на першій сторінці у правому верхньому куті рукою М. М. Коцюбинського зазначено місце першої публікації твору. Майже завжди поставлено і дату написання. У нашому виданні в кінці тексту дата є лише в тому разі, коли

вона стоїть в основному тексті, за яким зроблено передрук, але в примітці завжди на початку вказано дату і місце написання.

Рукописи творів М. Коцюбинського, що склали перший том, зберігаються здебільшого у Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського. У примітках місце зберігання не зазначається, а вказується лише інвентарний номер, під яким автограф зберігається у фондах Чернігівського державного літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського. Поодинокі автографи зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Посилання на його фонди у примітках даємо повні. Виняток зроблено тільки для листів, які розпорошені по різних фондах у багатьох містах. У примітках до листів Чернігівський державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського скорочено позначається літерами ЧМК.

Мова творів М. М. Коцюбинського являє собою важливу сторінку в історії становлення української літературної мови, тому при підготовці цього видання редакційна колегія намагалася максимально зберегти її фонетичні, морфологічні, лексичні і фразеологічні особливості.

За сучасним правописом передається написання:

1. Порівняльних прикметників і прислівників, що раніше мали в суфіксах *й: втішнійший, кумеднійший.*

2. Дієслів зразка *піймов, червонійшав.*

3. Числівників типу *п'ятнайцять, двайцять* і т. д.

4. Прислівників типу *вільніше, добріше*, а також *кільки, кілько, скілько, ледві, прилюдне, сьогодня* і т. д.

5. Іменників на зразок *люде, крови, радости, трівоги, заверуха* та ін. (подано: *люди, крові, радості, тривоги, завірюха* і т. д.).

6. Випадки чергування приголосних відтворено за сучасними нормами: *отсе, заваджати* тощо передано: *оце, заважати* і т. д.

7. Чергування голосних у коренях слів приведено у відповідність до сучасних норм: *сумежні — суміжні; кужілем — кужелем.*

8. Частку *-ся* М. Коцюбинський писав окремо від дієслів. Ця особливість не витримувалася письменником послідовно, тому її не збережено, як і діалектну форму іменникової флексії *-с*, і слова типу *жите, знане*, які трапляються в основних текстах, виправлено беззастережно.

9. Беззастережно також виправлено всі авторські описки та очевидні друкарські помилки.

Зберігаються ті написання слів, які письменник послідовно проводив у різних джерелах того самого твору і які можна вважати за мовну норму для М. Коцюбинського. Наприклад: *оден, істніє, пустовливий, малдуванин, навтеки*, хоча останнє слово через неусталеність тодішнього правопису могло читатися: *навтьоки* (е-ё-ьо).

Зберігається написання іншомовних слів, характерне для того часу: *сильвета, манта, інстинктово.*

Послідовно зберігаються типові для мови Коцюбинського лексичні особливості, форми слів і синтаксичних конструкцій: *роля, хорий, простора, наб'ється мене; болить мене* та ін.

Максимально зберігаються орфографічні та лексичні особливості в ранніх, не друкованих за життя Коцюбинського, творах «Андрій Соловійко...», «Дядько та тітка», які друкуються за автографами.

Збережено і характерну для М. Коцюбинського певну непослідовність у вживанні того самого слова: *лаба — лапа, баркан — паркан, знакомий — знайомий, вогню — огню* та ін.

Примітки, пояснення іншомовних і незрозумілих слів, зроблені Коцюбинським, друкуються у підрядкових виносках без вказівки на їхню приналежність автору. Примітки, зроблені упорядниками, подаються у виносках з позначенням: — *Ред.*

Посвяти творів, визначення жанрів (оповідання, ескіз, повість, образок) та дату в кінці твору збережено лише в тому випадку, коли вони є в тексті, за яким зроблено передрук. За іншими джерелами ці дані не відновлювалися в тексті, а віднесені до приміток.

Готуючи видання до друку, упорядники не раз звертались за дружньою допомогою і порадами до працівників Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського — І. М. Коцюбинської, Г. Г. Зубко, Н. А. Тихомолової — й висловлюють їм глибоку і щиру подяку.

При складанні приміток упорядник цього тому з люб'язної згоди Н. Л. Калениченко використав як деякі матеріали, опубліковані в першому томі шеститомного видання, так і надані нею окремі нотатки, виписки, письмові зауваження, поради, що постали як результат багаторічного вивчення спадщини М. Коцюбинського. Це значно полегшило роботу над підготовкою тому до друку, за що складаємо доктору філологічних наук Н. Л. Калениченко глибоку і щиру подяку.

ХАРИТЯ

Дата і місце написання: 18 липня 1891 р., с. Лопатинці.

Вперше надруковано: «Дзвінок», 1891, ч. 16, стор. 129—132.

Таїсія Федорівна Міхневич (по одруженню Дабіжа), приятелька Коцюбинського в юнацькі літа, розповідала, що «Харитю» письменник написав на честь її дочки Хариті і подарував матері в день іменин друкований примірник з дарчим написом (детальніше див.: Сергій Козуб, Ранній Коцюбинський, К., 1927, стор. 30—31).

У 1894 р. Б. Грінченко, який палагодив у Чернігові видавництво дешевих народнопросвітніх книжок, звернувся до М. Коцюбинського з проханням дозволити видати його дитячі оповідання. Погодившись, М. Коцюбинський у листі до Б. Грінченка від 6 червня 1894 р. просив уважно переглянути першу публікацію в «Дзвінку»:

«З великою хіттю згоджуюсь дати свою «Харитю» та «Ялинку» до Вашої серії. Коли ласка, спишіть ці оповіданнячка з «Дзвінка», повиправляйте всі гріхи, які-но знайдете в мові, та подайте до цензури».

Зусиллями Б. Грінченка пощастило одержати дозвіл на видання. 19 серпня 1894 р. петербурзький цензурний комітет подав Головному управлінню в справах друку такий висновок про збірку оповідань М. Коцюбинського «Харитя. Ялинка. Маленький грішник»:

«Канцелярія Головного управління в справах друку 11 липня за № 3905 надіслала на цензурний висновок рукопис малоросійською мовою: «Харитя. Ялинка. Маленький грішник. Оповідання, написав М. Коцюбинський».

Цензор Воршев доповів комітету, що всі три оповідання не міс-

тять у собі нічого протицензурного або тенденційного з україно-фільської точки зору [...].

Беручи до уваги такий невинний з цензурного боку зміст оповідань і дотримання в тексті потрібного правопису, С.-Петербурзький цензурний комітет не бачить перешкод для дозволу цих оповідань, про що з поданням рукопису має честь доповісти головному управлінню в справах друку» (детальніше див.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч», К., «Наукова думка», 1968, стор. 23—24).

У листі до Б. Грінченка від 14 жовтня 1894 р. М. Коцюбинський писав: «Я дуже радий, що цензура пустила мої діточі оповідання. Давно вже бажалось мені побачити їх в окремій книжечці на Вкраїні — та аж тепер, дякуючи заходові добрих людей, випірнуть на світ божий. Авторські примірники, коли ласка Ваша, можете прислати мені на звісну Вам адресу до 10.XI; пізніше — у Вінницю, Под. губ.»

На початку 1895 року три оповідання з'явилися в світ в Чернігові. Це була перша книжка оповідань М. Коцюбинського на Україні. Свою радість письменник висловив Б. Грінченку листовно 14 травня 1895 р.: «Видання мені сподобалося, то дурниця, що папір не з кращих: аби можна читати. Зате дешево і старанна коректа».

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис (р-18), написаний чорним чорнилом на 15 сторінках. Розділи помічені, очевидно, пізніше червоним чорнилом.

2. «Дзвінок», 1891, ч. 16, стор. 129—132.

3. М. Коцюбинський, Харитя. Ялинка. Маленький грішник. Оповідання, Чернігів, 1895.

4. М. Коцюбинський, Оповідання, вид. Руського товариства педагогічного, ч. 72, Львів, 1900.

5. «Ялинка. Харитя. Маленький грішник. Троє оповіданнів». Написав М. Коцюбинський, вид. 3, К., «Український учитель», 1909.

6. М. Коцюбинський, Харитя. Оповідання, з малюнками, К., «Український учитель», 1909.

Друкується за останнім прижиттєвим виданням: «Ялинка. Харитя. Маленький грішник. Троє оповіданнів», 1909 (текст у виданні «Харитя. Оповідання. Написав... З малюнками, К., «Український учитель», 1909, той же).

Різночитання та варіанти

Сторінка 33

5 — поночі. 1, 2, 4: темно

6—7 — Харитина мати. 1, 2, 4: мати Хариті [1]

7 — тижнів поминуло 1, 2, 4: неділь минуло

8 — Харитин. 1, 2, 4: Хариті

9 — зовсім злягла. 1, 2, 4: злягла; 3: і зовсім злягла

9—10 — саме в жнива, в гарячий час. 1, 2, 4: в самі жнива, в гарячу пору

10 — вміє. 1, 2, 4: лише вміє

20 — головка дівчинина. 1, 2, 4: голова дівчинки

22 — Харитя. 1, 2, 4: восьмилітня Харитя

[1] Надалі різночитання подібного типу (*батько Хариті — батько Харитин*) не зазначаються.

23 — Їй було вісім років. 1, 2, 4: *речення відсутнє*; важким. 1, 2, 4: тяжким

27 — се було одну хвилину. 1, 2, 4: була лиш одна хвилина

Сторінка 34

5 — жменьку. 1, 2, 4: горсточку

5—6 — зо дві чи зо три картоплини. 1, 2, 4: дві-три бараболі; 3: зо дві чи зо три бараболі (картоплини)

6 — налила в горщик води. 1, 2, 4: налила горщик водою

12 — і за. 1, 2, 4: і на

15 — а Харитя й. 1, 2, 4: і Харитя ще й

17 — Мати стиха застогнала. 1, 2, 4: почувсь слабий стогін матері

19 — у вас. 1, 2, 4: вас

21 — в мене. 1, 2, 4: мене

25 — серце. 1, 2, 4: серденько

34 — вам хліб. 1: й хліб

41 — якби. 1, 2, 4: коли б; сварила. 1: сварилися

Сторінка 35

3 — побільшали. 2, 4: набільшали

6 — коли. 1, 2, 3, 4: і но

7 — саму. 1, 2, 4: і но

8 — в поле. 1: на поле; як буде жати! 1, 2, 3, 4: як буде жати, як буде жати!

9 — уявилась. 1: вбачається; 2, 4: привиділась; на їй. 1: на ниві

14—15 — бавитиму. 1, 2, 4: буду бавити

15 — тільки. 1, 2, 4: лише

17 — зрадіє. 1, 2, 4: втішиться

27 — виїла ложок зо дві. 1, 2, 4: з'їла дві-три ложки

28 — здалась. 1, 2, 4: здавалась

29 — посуд, поскладала його. 1, 2, 4: посу́ду, поскладала її

33 — бог-отець. Вона вірила, що господь. 1: бог-отець, добрий дідуньо з довгою сивою бородою. Вона вірила, що той добрий старенький дідуньо. 2, 4: бог-отець, добрий дідуньо з довгою сивою бородою. Вона вірила, що той добрий дідуньо

35 — яблучко. 1: яблуко

36 — те яблучко. 1, 2, 4: те золоте яблучко

39 — швидше діждатися ранку. 1, 2, 4: скоріше дочекатися рання

43 — не спала. 4: спала

Сторінка 36

5—6 — В імлистій далині, окутані срібним промінням місячним, сяяли. 5: В імлистій далині, осяяні срібним промінням місячним, стояли; 1: В імлистій далині, окутаній срібним промінням місяця, сяли; 2, 4: В імглистій долині, окутаній срібним промінням місяця, стояли; 3: В імлистій долині, осяяні срібним промінням місячним, стояли...

7 — рядами. 1, 2, 3, 4: рядками

11 — страшно. 1, 2, 3, 4: лячно

13 — доню. 1: дитино

14 — спатиму. 1, 2, 4: буду спати

15—16 — бідні [1]. 1, 2, 3, 4: бідна

16 — у них [1]. 1, 2, 3, 4: в неї

[1] Далі різночитання подібного типу не зазначаються.

16—17 — бог послав їм. 1, 2, 4: бог з сивою бородою послав їй
27 — сонечко. 1: сонце
31 — зав'язалась. 1: зав'язала головку; поцілувала. 1: поцілувавши
40 — погідне. 1: погоже

Сторінка 37

3 — зеленим. 1: дубовим
6 — далі. 1: ще далі
7 — розіслав. 1, 2, 4: розклав
11 — од. 1, 2, 4: *слово відсутнє.*
12 — страшно. 1, 2, 3, 4: лячно
14 — жіноча. 1, 2, 4: молодиці
16 — як тільки Харитя. 3: як Харитя; межи. 1: помежи
17 — зник. 1, 2, 4: щез
18 — як биндочка, синіло небо. 1, 2, 4: синіло биндочкою небо
20 — на дні в морі. 1, 2, 4: на дні моря
28 — тільки. 1, 2, 4: лиш
32 — спітніле [1]. 2, 4: вспіле
34 — з болю. 1, 2, 4: від болю
38 — почала жати. 1: почала знов жати
43 — вискочить. 1: вилізе

Сторінка 38

4 — далі. 1, 2, 3, 4: потому
8 — наважилась. 2, 4: поважилась
16 — одна на одну. 1, 2, 4: одна на другу
22 — одна на одну. 1, 2, 4: одна на другу
24 — зразу. 1: вмить
28 — посипалися на землю. 1: посипалися з очей
33 — з голоду. 1: з голоду... адже ми не татари; 2, 4: з голоду — ми ж не татаре

Сторінка 39

5 — мати. 1: щаслива мати
7 — бог. 1, 2, 4: бог з сивою бородою

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 36, рядок 5. Було: В імлистій далині, осяяні срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги.

Виправлено за 1: В імлистій далині, окутані срібним промінням місячним, сяяли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги.

Сторінка 38, рядок 15. Було: Молодиці наближалися до Хариті...

Виправлено за 1, 3: Молодиці наблизилися до Хариті.

НА ВІРУ

Дата і місце написання: 15 листопада 1891 р., с. Лопатинці.

Вперше надруковано: «Правда», Львів, 1892, серпень (стор. 450—467), вересень (стор. 529—545), жовтень (стор. 593—609).

---

[1] Далі різночитання подібного типу не зазначаються.

М. Коцюбинський мав намір опублікувати «На віру» у львівській «Зорі» і надіслав свій твір редакторові часопису Василеві Лукичу, який відповів 17 січня 1892 р.:

«Ваша повість «На віру» наспіла теж, і я прочитав її швиденько, дякуючи дуже гарному і виразному письму. На жаль, одначе, мій превеликий, не можу її помістити в «Зорі», бо сюжет її такий, який у нас в Галичині вважається неморальним. Вам, добродію, може се стане смішно читати, але воно суща правда. У нас взагалі «жити на віру» вважають неморальностю, так як дітей «неправих» кладуть лише в суспільності. Походить се, мабуть, з того, що у нас попи мають чималенький таки вплив на нарід, і вони дбають о те, щоб люди не жили на віру. Знаю добре, що у вас інакше,— але так як наші редактори мають великі неприємності, наколи містять щось погане про життя попів та черців, хоч би українських, так і я мав би що слухати, коли б помістив повість, котру б вважали у нас неморальною. А не треба забувати, що «Зоря» се не моя власність, а товариства імені Шевченка.

Не гнівайтесь, добродію, на мене за те, що я не в силі дати місця Вашій праці у «Зорі»,— але справді годі. Вона, отже, стоїть до Вашої розпорядимості. Може, її передати «Правді»?»

Михайло Комаров, якого Коцюбинський повідомив про відмову «Зорі» друкувати твір, зауважував: «Щодо Вашої повісті «На віру», то Ви не дивуйтесь одповіді впорядника «Зорі». Тож в Галичині справді публіка переважно попівська, і вона надто вже пильнує за тією моральністю, то сама тема здаватиметься їм неморальною, а впорядчику більш або менш треба рахуватись з поглядами і смаком публіки, особливо при виданні «Зорі», призначеної для сім'ї. Іцакше стоїть діло з «Правдою», там зовсім інша публіка і там не дуже-то вважають на ті кумедні погляди на моральність і з великою охотою надрукують. Тим-то я Вам раджу написати до редактора «Зорі», нехай він ту Вашу повість перешле в «Правду», а тим часом, коли у Вас єсть чорняк, то Ви, будьте ласкаві, перепишіть гарненько обов'язковим правописом і пришліть мені до збірника, нехай буде і в «Правді» і у нас».

Задовольняючи прохання М. Комарова, Коцюбинський у листі від 3 березня 1892 р. повідомляв: «Посилаю Вам (посилкою) «На віру» і оповідання «П'ятизлотник» ...не знаю, чи будуть Вам до сподоби, але я дуже дякував би Вам, коли б Ви були ласкаві справили, що можна, та написали мені свою думку щодо моїх праць». А «Зоря» (1892, ч. 4, стор. 80) у «Переписці редакції» повідомила автора «На віру», який заховався під псевдонімом Захар Козуб: «Вп. Захар Козуб. Ваша правда, але, на жаль, годі. Передамо вказаному місячникові». В. Лукич 10 вересня 1892 р. писав М. Коцюбинському: «Вашу повість «На віру» передав «Правді»; там редакція, як і читачі, вельми з неї задоволені. А треба Вам знати, що «Правда» не потребує так оглядатись на все, як «Зоря», на котру дивиться остро цензура урядова, цензура передплатників, що не хотіли б бачити нічого, що б порушувало їх чувства релігійно-моральні. Можна б, очевидно, спорити проти тому, чи іменно такі речі, як згадана повість, порушують ті чувства, але факт єсть, що у нас в Галичині виробилась така опінія... Її треба використовувати, але дуже злегка».

У листі до Шухевича від 24 червня 1892 р. М. Коцюбинський пише: «Прошу переказати д. Барвінському (одному з редакторів

«Правди».— *Ред.*)... що я прохаю його надрукувати мою повість «На віру» не під псевдонімом (Захар Козуб), а під моїм власним назвиськом».

«Правда» почала друкування повісті «На віру» в серпні 1892 р. Народовськи тенденційне «Слівце від редакції», що передувало твору, свідчить про значний суспільно-громадський резонанс його. Наводимо повністю цей документ часу:

«Нещодавно можна було в нашім, «москвофільськім» моніторі подибати таку дивоглядну нісенітницю, що нібито релігійний індиферептизм ширіться у сербів задля фонетичної правописі, котра «производит такие ужасные последствия в религийном отношении», а дальше вказується там «на православный русский народ в России, где народ в высокой степени религийный». Не хочемо на тім місці розводитися над тим, оскільки в Сербії розповсюджений релігійний індиферентизм і де його джерело. Одначе скажемо прямо, що в Росії не так-то дійсно, як сей «москвофільський» орган представляє. Моральність в народі глибоко упала, а релігійність чисто формальна, поверховна [...] Досить вказати на стілько ріжнородних, а навіть дивоглядних сект, па ту деморалізацію суспільності російської, яку виказав на основі друкованих московських джерел Е. Б. Лянін в цілій серії статей, об'єктивно написаних в англійській Fortniqhtly Review, з котрими небавом познакомимо і наших читачів. Се добутки того деспотизму, тої темноти, що налягає важкою рукою і громадське життя і церкву. Як далеко дійшов упадок моральний і між українсько-руським народом, можуть пізнати наші читачі з реально зображених сумних відносин в повісті молодого талановитого письменника М. Коцюбинського з Волинської України, котру починаємо з сим випуском в нашім вістнику.

Отже, не етимологічна правопись, а справдешня просвіта і наука та щиро християнська проповідь зуміє двигнути народ з упадку морального, защепити в нім справді релігійного духа, а не поверхове фарисейство».

Коцюбинський, якщо не рахувати його примітку до авторського перекладу повісті, не засвідчив свого ставлення до наведеної редакційної «передмови», але з приводу видання писав у листі до О. Барвінського від 24 листопада 1892 р.: «Тільки що повернув додому і застав Ваш лист та оден примірник «На віру» (відбиток з «Правди».— *Ред.*). Жаль мені дуже, що не так склалося, як ждалося. Не маючи надії на грошовий гонорарій, я гадав, що принаймні матиму книжку, чепурно видану... Ну, та що казать, коли інакше, як пишете, не можпа було!».

У кінці 90-х років, готуючи свої твори до друку у виданнях Українсько-руської видавничої спілки, М. Коцюбинський не раз висловлював бажання внести зміни у первісні редакції творів: «...дуже хотілось би дещо змінити, дещо викинути або поправити... Ви зробили б мені тим велику ласку — та, може б, це було й на користь виданню» (лист до В. Гнатюка від 12 вересня 1899 р.); «Особливо цікавлюся давнішими працями своїми, як «На віру», «Ціпов'яз», бо я хотів би дещо поправити або й змінити там» (лист до В. Гнатюка від 10 листопада 1899 р.). Характер зроблених М. Коцюбинським правок відбито у різночитаннях та варіантах (див. далі). На початку 1894 р. М. Комаров подав повість до одеського цензурного комітету. Звідти рукопис було відправлено до

петербурзької цензури, яка його заборонила. У Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді (ф. 777, оп. 4, 1894, № 5, арк. 221—221 звор.) зберігається чернетка доповіді цензора Воршева про повість М. Коцюбинського «На віру», в якій після викладу змісту йде висновок: «Із... змісту повісті видно, що провідна ідея автора полягає в тому, щоб показати читачам, що щастя між люблячими істотами може бути в співжитті, не освяченому церквою, і навпаки, що законний шлюб, який зв'язує людей назавжди, буває причиною страшних злочинів. Вважаючи таку тенденцію шкідливою для поширення не лише серед простого народу, але й інтелігентного громадянства, цензура схильна повість «На віру» заборонити». Висновок петербурзького цензурного комітету, поданий Головному управлінню в справах друку про повість М. Коцюбинського «На віру» (ЦДІАЛ, ф. 777, оп. 4, 1894, № 5, арк. 222), містив повністю доповідь цензора Воршева і закінчувався резолюцією:

«Вважаючи таку тенденцію шкідливою не лише в творах народних, до яких необхідно віднести малоросійські твори, але й у творах, призначених для інтелігентного стану, С.— П[етербурзький] ценз[урний] ком[ітет], згідно з думкою цензора, схильний думати, що розглядувана повість «На віру» підлягає забороні, про що, з поданням рукопису, має честь доповісти Головному управлінню в справах друку» (детальніше див.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч, документи, матеріали, публікації», стор. 26—28, 177—180). Примірник рукопису повісті «На віру», цензурований в Одесі і Петербурзі, не розшукано. В Одеському облдержархіві зберігся опис (ф. № 9 окремого цензора по внутрішній цензурі в м. Одесі, оп. II, в'язка I) каталога українських рукописів, що заборонялися цензурою. В ньому під № 48 *б* позначено повість «На віру». Цей документ зник з архіву в 1939 р., але зберігся його опис у статті М. Конержинського «До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського «П'ятизлотник» і «На віру» («За сто літ», кн. 2, ДВУ, 1928, стор. 273—282).

У 1902 р. серед творів, що склали перший том оповідань М. Коцюбинського, вдруге було подано на цензурний розгляд повість «На віру» під назвою «Гнат і Настя» (так вона значиться в рапорті цензурного комітету). У висновку петербурзького цензурного комітету від 5 грудня 1902 р., поданому Головному управлінню в справах друку, про «Оповідання» М. Коцюбинського (том перший) та повість «На віру» було сказано:

«Гнат та Настя». Оповідання про нещасливе сімейне життя селянина Гната, який, будучи доведеним до відчаю переслідуванням дружини, яку він вигнав з дому, вбиває її. Оповідання, на думку виконуючого обов'язки цензора, може мати дозвіл на друк, за винятком 20 рядків, у яких викладено роздуми Гната про мужицьке і панське життя, причому він доходить висновку, що мужики не мають долі на землі».

Таким чином, повість була дозволена до друку з такою цензурною купюрою:

«І кожне мало право налаяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді, де те мужицьке щастя, в чім воно? Не за-

знаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й вирісши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечері, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі,— ото мужицька доля. А в голові — як зав'язано, попочі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце, хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!..

Раз — він вже парубкував тоді — йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку».

В архіві М. Коцюбинського (р-16) зберігається автограф рукопису авторського перекладу повісті російською мовою, також датований 1891 р.

Автограф рукопису займає 166 сторінок. На титулі подано назву: «На виру. Повесть Михаила Коцюбинского (перевод с украинского)».

До перекладу М. Коцюбинський подає простору авторську примітку, яка має значення джерела до історії написання і публікації повісті. Подаємо її повністю:

«Под таким названием известны в Подольской губер[нии] (а также в Киевской, Волынской, в Галиции) гражданские сожительства в крестьянском быту. Много различных условий и причин вызывают это явление. Чаще всего живут «на виру» в том случае, когда канонические преграды мешают легализации брака, а экономические условия побуждают к совместному сожительству. Так, например, крестьянин, похоронивший трех жен, для поддержания хозяйства, для сохранения обычного течения семейной жизни, с которой он свыкся, ищет себе подруги и находит ее обыкновенно в лице вдовы, похоронившей трех мужей, или в лице бобылки, брошенной мужем. У более молодых причиною вступления в гражданский брак часто бывает неудачная женитьба, невозможность ужиться с мужем или женой при влечении к другому лицу. Контингент живущих «на виру» с женской стороны пополняется в значительной мере «покрытками», желающими как-нибудь пристроиться, а с мужской — зашлым людом, быть может, оставившим свои семейства на родине (в особенности по селам, где существуют сахарные заводы). Несмотря, однако, на распространенность описываемого явления, мне никогда не приходилось встречать или даже слышать о гражданском сожительстве между холостою молодежью.

Словом, жизнь ставит много задач, которые так или иначе нужно решить, а крестьянская находчивость, не обинуясь, рассекает гордиев узел, если его нельзя развязать.

О распространенности сожительства «на виру», о территории, которую захватило это явление, точных сведений не имею. В Подольской же губ[ернии] мне приходилось встречать села, где насчитывают более десяти семейств, живущих «на виру». В Киевской губернии, на Волыни, в Галиции тоже известны подобные факты. По всей вероятности, можно встретить их на левой стороне Днепра (так, в Черниговской губернии, Сосницкий уезд, жена, бросившая мужа, называется «покыдячкой», а если сойдется с другим — «прыставакой»).

Практиковались ли сожительства «на віру» в прежние времена или же представляют наслоение новейшего времени — определить с точностью трудно. По народным рассказам, раньше реже встречались невенчанные, чем теперь. Г[осподин] Рыльский в статье «К изучению укр[аинского] народн[ого] мировоз[зрения]» («Киевская стар[ина]», т. XXXI, 1890 г.), слегка касаясь интересующего нас вопроса, решение суда, где обвиняются живущие «на віру», помечает 1864 годом. По всей вероятности, жили и раньше вне брака.

Не буду разбирать описываемого явления со стороны этической, замечу только, что сами крестьяне относятся к нему с полной терпимостью, особенно в том случае, когда оно является необходимым следствием экономических условий крестьянского быта.

Предлагаемая повесть была напечатана на украинском языке в одном из галицких журналов (август, сентябрь и октябрь 1892 г.) с предисловием от редакции, которая видит причину распространенности нелегальных браков в упадке нравственности и религиозном индифферентизме среди украинского крестьянства».

Джерела тексту

1. Автограф рукопису (р-15). Чорновий рукопис повісті «На віру» написано на 114 сторінках. Численні правки зроблено червоним чорнилом. Ці правки мають, в свою чергу, незначні правки знову чорним чорнилом.

2. «Правда», Львів, 1892, серпень (стор. 450—467), вересень (стор. 529—545), жовтень (стор. 593—609).

3. М. Коцюбинський, В путах шайтана і інші оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1899, стор. 21—106.

4. М. Коцюбинський, Оповідання. Т. 1. Вид.-во «Вік», К., 1903. З портретом автора.

5. Автограф (р-16) авторського перекладу повісті «На віру» російською мовою.

Друкується за виданням «В путах шайтана і інші оповідання», Львів, 1899.

Різночитання та варіанти

Сторінка 40

9 — один. 4: сам
12 — чугаїнах. 1: чугаїнках
14 — в коротенькі бойові «гвавтики». 1: і в коротенькі гвавтики
17 — або за. 1, 2, 4: чи за
22 — сірими. 1: сивими
28 — деякі. 1, 2: декотрі

Сторінка 41

3 — в тому. 1, 2: в тім
6—7 — наймати музики. 1: наймали танець
31 — нагрітого місця. 1: нагріте місце
33 — і прожене сон. 1: *фраза відсутня.*
36— клацає. 1, 2: клацає
41 — спротою. 1: *далі йде речення*: «Аж тоді наллялося йому вухами...»
42—43 — з його досхочу, що наштовхалися. 1: над ним досхочу, про те він сам знає

Сторінка 42

5 — слухати. 1: слухатися

9 — пересвідчився. 1: переконався

6—24 — *від* «І кожне мало право...» *до* «от, якби...» 4: *рядки мають редакцію*: Потому, нарубком вже, пестив він мрію про щастя.

17—18 — не відає. 1: *слова відсутні.*

20 — та й там знаходить одно лиш лихо! 1: а там на споді одно лиш лихо

24 — оту. 1, 2: тую

32—33 — родинного. 1: безкрайого; наглянув. 1: наглядів

Сторінка 43

7 — де Настя. 1, 2, 4: де Настя на роботі

13 — і він не пручався. 4: і він не тікав

15 — людиною. 1: чоловіком

24 — до їх хати. 4: до її хати

25 — здоровий та веселий. 1: здоровий, веселий

26 — не раз зсувалися. 2: не розсувалися

29 — на Гната. 4: про Гната

30—31 — бесіду. 1, 2: мову

32 — Гнат ставав. 1: ставав він; 4: Гнат став

40 — оце. 1: ото

41 — наче. 1: як

Сторінка 44

3—4 — Явдошиної хати. 1: хати Явдохи [1]

8 — та. 1: і

10—11 — в середині в його щось обірвалось. 1: всередині в нього щось лопнуло; 1, 2, 4: в серці у його щось лопнуло

14 — про що. 1, 2, 4: що; та. 1: і

20 — що вона. 1: що це вона

23 — яку. 1, 2: котру; завжди. 1, 2: завш.; та. 1, 2, 4: але

33 — підходив. 1: і підходив

34 — під котрим. 4: під яким; та хотів стукати в вікно. 1: *фраза відсутня.*

35 — шибку. 1: вікно

38 — не відчинялись. 1: не відхилялися

40 — та. 1: і

41 — хвилинку. 1: хвилину

42 — його. 1: *слово відсутнє.*

Сторінка 45

3 — чекав, чекав. 4: чекав

9 — спалахнув. 1, 2, 4: спахнув

11 — коливаючись. 1: хитаючись

17 — Олександра. 1, 2, 4: Олександра тая

18 — вмовляти. 1, 2, 4: *слово відсутнє.*

28 — перший. 1, 2, 4: перше

34—35 — у серці Гнатовому. 1: *далі йде речення*: «Так Петро лучший тим, що багатир» [2].

[1] В автографі скрізь *хати Явдохи.*

[2] У деяких виданнях творів Коцюбинського, здійснених в останні десятиліття, прагнучи дати науково вивірені тексти, упорядники безпідставно поновлювали це та деякі інші речення. Здійснюючи стилістичну редакцію повісті «На віру» для останніх при-

35 — то він. 4: що, він
42—43 — Настине з Петром, другої вінчали Гната. 1: Насті і Петра, на другу вінчали Гната

Сторінка 46

1 — по весіллі. 1, 2: після весілля
4 — бував. 1, 2, 4: був
9—10 — годити. 1, 2, 4: годити йому
11 — дише. 1: смердить
13 — череп'я. 1, 2, 4: шматки
17 — тхнула. 1: смерділа
22 — на злість. 1, 2: злість
23 — що. 1, 2: котре; яке. 1, 2: котре
28 — соромно навіть. 1, 2, 4: наче соромно
38 — та стріча. 1, 2: те спіткання

Сторінка 47

1 — жалкуючи за Олександрою. 1: *фраза відсутня.*
5 — йому перед очі. 1, 2: перед його очима
6 — світлиці. 1: світлити
7 — неначе. 1: наче [1]
11—12 — з огидження. 1, 2, 4: з огидою
13 — вже остогидло. 1, 2, 4: вже остогиділо
15—16 — покотилась. 1, 2, 4: покотилась по столі
21 — мов. 1: наче
31—35 — *від* «Гнат постояв...» *до* «смерклось». 1: *рядки мають редакцію*: Тітка Мотря гукнула на Гната. Котрий раз слухав Гнат тітчині жалощі: горе їй на світі! Помер третій чоловік та забрав її долю в домовину. Тепер вона бідує, не маючи й куточка власного. Тітка жалілась, аж поки не смеркло [2].
31—32 — котра й собі. 4: що й собі

Сторінка 48

1 — мабуть, тим. 1: дивна річ — тому
2—3 — то є. 1: то й є

життєвих видань, М. Коцюбинський не дотримувався рукопису, особливо, коли була потреба усунути змістові повторення. Так, викинуте самим письменником, наведене вище речення двічі варіюється попереду: «От Петро — багатир, хазяйська дитина, не тинявсь по наймах...» (стор. 45) «Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир» (стор. 45). Перекладаючи пізніше повість російською мовою, письменник також опустив це речення, як і деякі інші (див. різночитання та варіанти). Це очевидячки переконує нас в тому, що письменник волів друкувати свої твори за пізнішими редакціями і не відновлював деяких місць із суто художніх міркувань, щоб уникнути зайвого повторення.

[1] Далі в автографі майже скрізь *наче.*

[2] В першій редакції в автографі було: «Тітка Мотря гукнула на Гната. Вона сиділа в комірнім в другій хаті від Гнатової. Котрий вже раз жалілася вона Гнатові, що, поховавши третього чоловіка, бідує, тиняючись по чужих кутках, не маючи обізватися до кого й словом. А стіни німі — не говорять. Гнат спостеріг, що вже пізно».

4 — близько. 4: близенько
5 — та... ота. 1, 2, 4: тая... тая
9 — покине. 1: кине
15 — лізла. 1: і лізла
16 — Олександрине. 1: аж
30 — він. 1, 2, 4: той
31 — Гнат. 1, 2, 4: він

Сторінка 49

7—8 — Вона має право сказати йому слово правди! 4: *речення відсутнє.*
13 — буде мовчати. 1: мовчатиме
21 — хліба спекти. 1: *далі йде речення*: Вона йому смердить, отак-таки смердить та й годі!
22 — хто. 1: хто-то
23 — не бачить. 1: не знає
24 — хай же наважиться. 1: хай наважиться вона
31 — їй з голови. 1, 2: з голови жінки
33 — пасмо. 2, 4: косму
43 — ревнув. 1, 2: дико крикнув

Сторінка 50

16—17 — русалчине волосся. 1, 4: волосся русалки
40 — немов. 1: наче
43 — згуками. 1, 2, 4: голосами

Сторінка 51

14 — йому. 1, 2: його
18 — утратив. 1, 2: втеряв
19 — утратив. 1, 2: втеряв
27 — хотів. 1: хтів [1]
40 — на шиї. 1: *далі йде речення*: Недалеко й ноги лежали.
43 — витягши. 1, 2: витягнувши

Сторінка 52

8 — йому. 1: *слово відсутнє.*
10 — до одного. 1, 2: до другого
11 — поза спину. 1: *далі йде речення*: Він озирнувся.
13 — мов. 1: наче
30 — дивують. 1: дивуються
40 — хотілось. 1: і хтілось

Сторінка 53

1 — незабаром. 1: *слово відсутнє*; вона мені гидка! 1, 2, 4: я її не люблю
36 — не люблю. 1: *далі йде речення*: Вона мені смердить.
37 — яку. 1, 2: котру

Сторінка 54

5 — рано. 1: зрання
15 — витерті. 1, 2: *слово відсутнє.*
20 — прудко. 1, 2, 4: скоро

[1] В автографі і далі *хтів.*

22 — старости. 1: старости від старшини.
24 — у волость. 1: до волості
35—36 — міркував. 1, 2: думав; 4: уявляв

Сторінка 55

25 — який. 1, 2: котрий
26—27 — у нього. 1, 2, 4: його
28 — конче. 1, 2: конечне
31 — нешлюбні. 4: не вінчані
32 — кохались. 1: кохатись. А там чи зв'язав піп руки, чи не зв'язав — однаково. Живуть люди невінчані, і нічого їм не діється. Ще чи не щасливіші бувають за шлюбних.
33 — очі. 1: очі, зіниці [1]; неначе. 1: *слово відсутнє.*
38 — йому. 1: перед ним
43 — кидаючи. 1: і кидали; 2: кидали

Сторінка 56

1 — люди й про щось. 1: чоловіки. Чоловіки про щось; 4: люди й
5 — оддалік та. 2: оддалека й
7 — він. 1: Гнат
7—8 — і закурив. 1: почав крутити
8—9 — поглядав, очікуючи. 1: поглядав на Гната, наче очікуючи
9 — до його. 1: *слова відсутні.*
19 — навіщо. 1: навіщо ж
28 — що не. 1: що я не
38 — малими. 1: і малими
42 — та. 1: і
43 — чоловік. 1, 2: людина

Сторінка 57

8 — з Олександрою. 1, 2: і Олександра; на місці. 1, 2: на одному місці
12 — правді. 1: справедливості
22 — не відказуєш. 1: мовчиш
31 — один до другого. 4: один до одного
38 — доведу. 1, 2: докажу

Сторінка 58

3 — я. 4: а я
7 — той. 1, 2: старшини
17 — до завтра, як голубки, густимуть твої діти. 1: що до завтра, як голуб'ята, густимуть
18 — заважатиме. 1, 2: перескажатиме
21 — з-за. 1: з-поза
22 — трохи. 1: якось
24 — подумав він. 1: подумав далі він
31 — до неї. 1: за нею
43 — терпінням. 1, 2: терпіжкою

---

[1] Вибору не зроблено.

Сторінка 59

7 — у землі. 1: *далі йде*: маленькі, загратовані залізними штабами вікна виглядали наче з-під землі; В «холодній». 4: там
17 — почулося шепотіння. 1, 2: почулася шептанина
20 — щось. 1: *слово відсутнє*; один до одного. 1, 2: один до другого; нерухомо, 1, 2: неповорушно
26 — як. 1: мов

Сторінка 60

2 — неначе чужі. 4: мов чужі
8 — запеклим. 4: запеклими
9 — треба. 1: тра [1]
13 — рослинність. 2: ростинність
14 — побігла. 2: набігла
19 — хвилі. 1, 2: хвильки
31 — вже. 1: *слово відсутнє.*
35 — супліку. 1, 2: прошеніє
36 — дозволено. 1, 2, 4: позволено
37 — відповіді. 1, 2, 4: ніякої відповіді
40 — чужа людина. 1, 2: чужий чоловік
41—42 — й город, і поле. 1: в й город, в і поле; 2: в й город, і поле

Сторінка 61

2 — нараяли. 1: пораяли
2—3 — може й. 1: а і
3—4 — Бог простить, що без шлюбу. 1: То пусте, що без шлюбу. Бог простить
4 — людині. 1, 2: чоловікові
15 — сірими очима, що. 1, 2, 4: сивими очима, що якось
20 — хвилям. 1, 2: хвилькам
22 — на березі. 1: з одного боку на березі
23—25 — Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. 1: з другого боку греблею йшла молодиця
28 — молодиця спинилась. 1: молодиця спинилась і глянула на ставок
32 — потому. 1: тепер; 2: опісля
33 — та. 1, 2, 4: але
35 — неначе чекала чого. 1: наче чекаючи чогось
36 — дрібно, дрібно. 4: дрібно
38 — Семен сидів ще. 1: Семен одягнений сидів

Сторінка 62

2 — додолу. 1: додолу, вниз
3 — на се. 4: на те
5 — його. 1: її
15 — випадок. 1, 2: случай
19 — поважатиму. 1: я поважатиму

---

[1] В автографі і далі *тра.*

Сторінка 63

1 — стежив. 1, 2, 4: слідкував
3 — повз. 1, 2, 4: проз
5 — корову. 1: корівку
11 — На одній. 1, 2: по одній
35 — самоти. 2: самотні
38 — на стіл. 1, 2, 4: на столі

Сторінка 64

9 — Мотрі. 1, 2, 4: для Мотрі
12 — обізвалася. 1, 2, 4: рішила
19 — скатірки. 1: скатерчини
19—20 — на хвилину. 1: на хвильку
22 — одного. 1, 2: другого
34 — така людина. 1, 2: такий чоловік

Сторінка 65

11 — сходяться. 1, 2: зіходяться
14 — накепкуються. 4: *слово відсутнє.*
15 — й таке. 2: й так
18 — якось інше. 4: якось інакше
20 — вони. 1: бо вони
21 — як сидять. 2: як сидить
24—25 — аби кохалися. 2, 4: аби вірно кохалися

Сторінка 66

7 — лихоліття. 1: лихоліття, пошесть
10 — не подають. 1: що не подадуть
18 — одного. 1, 2: другого
30 — гомоніли. 1, 2: гуторили

Сторінка 67

5 — завів до хати. 1, 2, 4: ввів у хату
28 — не догоджу. 1, 2, 4: не вгожу
29 — і. 1: що

Сторінка 68

2 — білого. 1: блідого; обличчя. 1, 2: лиця
27 — котрою. 4: якою
31 — у нього в серці. 1, 2, 4: в його серці

Сторінка 69

2 — як не. 1: як ти не
8 — В селі більш десяти хат, де живуть на віру. 1: *надписано над невикресленим реченням*: В селі мало що не десята хата таких, що сидять на віру.
10 — та хоч. 1: та от хоч
21 — серця. 4: її серця
27 — впрохати. 1: впросити
30 — літньої. 1: теплої
37 — обняв. 1, 2, 4: обійняв
38 — теплом. 1: чарівним теплом

Сторінка 70

5 — стіни. 4: сіни
9 — побалакати. 1, 2, 4: поговорити
18 — глипнула на куму. 1, 2: липнула на куму очима

Сторінка 71

27 — жив. 1: *слово відсутнє.*
33 — поснули. 1, 2: заснули

Сторінка 72

8 — виб'є. 1: викине
20 — була м'якої вдачі. 1, 2, 4: не мала характеру
28 — саму. 1, 2: одну
37 — харчами. 1, 2: харчою

Сторінка 73

7 — випхала в двері. 1: випхнула за плечі з хати
13 — гарні рушники. 1, 4: гарні вишивані рушники; 2: гарні вишивані рушнички
18 — червоними. 1, 2: *далі йде речення*: Настя глянула на чепурненьку хату й осміхнулась; 4: Настя глянула на вичепурену хату й осміхнулась
25 — гарний. 1: хороший
29 — робить, робить. 1: робить що, робить
30 — далі й спитає. 1: далі спитає; сам себе. 2, 4: сам в себе
31 — куди йде — усе. 1: куди не йде — то все
32 — Насті. 1: для Насті
43 — щоб поли. 1: щоб аж поли

Сторінка 74

2 — схочеш вдягнутись. 2: вдягнутись; 4: вдягнешся
8 — дзеркальцем. 1: дзеркалом
10 — оддалік. 2: оддалеки
18 — здалося. 1: здавалось
26 — уста. 1, 2, 4: губи
27 — хрипливим. 4: хриплим

Сторінка 75

4—5 — кричала вона до Насті. 1: *фраза відсутня.*
8 — одно. 2: один
9 — повісся на. 3: повісся, сину, на
10 — обізвалась. 4: звернулась
17 — на неї. 1: на ню
19—20 — руках. 1: руці
20 — помітила. 1, 2, 4: постерегла
21 — жбурнула. 1: шпурнула
30 — був ще не. 1, 2, 4: був чоловік не

Сторінка 76

6 — заревла. 1, 2: заревіла
8—9 — І довго ще було чути з-за дверей. 1: з-за дверей чути було
11—12 — підійняв догори. 1: підійняв

18—19 — поцілувався. 1: поцілувався, почоломкався
23 — самі. 1, 2: одні
40 — своє жито. 1, 2, 4: свій хліб

Сторінка 77

1—2 — Благання Мотрині. 1: благання Мотрі простити дочці; 2: благання Мотрі
3 — по жнивах. 1, 2, 4: після жнив
9—11 — *від* «Здавалось, що якийсь...» *до* «здавалось, що то...» 4: *рядки відсутні*
14 — полита. 2: помита
20 — і вона. 1: вона
36 — ж. 1, 2, 4: чи
39 — не прохано. 1, 2, 4: не просили
40—41 — чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину. 1: чогось стало так жалко та сумно на людей
42 — а чи чула. 1: а чула; нахваляється. 4: похваляється
43 — оту. 1, 2, 4: тую

Сторінка 78

6 — виволочити. 1, 2: волочити
33—34 — ти один. 1, 4: ти сам один
38—39 — розсердився наставник. 1: розсердився наставник і почервонів

Сторінка 79

17—18 — обличчя. 1, 2: лице
24 — по його плечах. 1, 2, 4: по плечах
33 — одної. 1, 2: другої
35 — за рік по шлюбі. 1, 2: в рік після шлюбу; 4: в рік по шлюбі.
43 — веселою бровою. 1: веселою, чорною бровою

Сторінка 80

14 — «Ставай та сапай!» 1: *далі йде речення:* Обізвався Іван, весело глянувши просто в гарячі Олександрині очі
20 — сміху. 4: реготу
21 — стояло. 1: стало
27 — в. 4: на; якими. 1, 2: котрими
34 — виїхав на лан. 1: виїхав конем; підпершись у бік. 1, 2: взявшись за бік; 4: взявшись у бік
35 — на котрій. 4: на якій

Сторінка 81

2 — от. 1: отсе
3 — пританцьовуючи. 1, 2, 4: підтанцьовуючи
4—5 — пополуднувавши. 1, 2, 4: пополуднавши
6 — біля. 1: коло
7 — гаряче обличчя. 1: палке лице; 2: гаряче лице
21 — Івана. 4: у Івана
23 — спитав. 1: сказав
26 — блиснувши. 1: блимнувши
31 — дир... та дир. 1: дпррр... та й дирр...
33 — в ваш садок. 1: до вашого садка

Сторінка 82

8 — з його. 1, 2: над ним
9 — за всіх. 1: усіх; 2: від усіх
10 — перелазив. 1: переліз
12 — притиснений. 1: припинений; 4: притишений
22 — Іванова хатина. 1, 2: пуста Іванова хата
23 — навесні. 4: повесні
28 — хаті-пустці. 1, 2: пустій хаті
34 — жартах. 1: в жартах
43 — й на. 1: ні на

Сторінка 83

5 — щоб. 4: аби
13 — нараяв. 1, 2, 4: нараяв їй
20 — ступнем. 1, 2, 4: кроком
24 — є, то є. 1, 2: єсть, то єсть
26 — не зазнала. 4: не знала
28 — витягла. 1, 2: витягнула
29—30 — думала Олександра. 1: *фраза відсутня.*
31 — на. 1, 2, 4: в
37 — на порозі вдома. 1: на порозі
37 — 38 — економова. 1: стара економова

Сторінка 84

23 — для неї. 4: їй
24—25 — стара економова. 1: стара відьма економова
31 — нагледів. 1: наглянув
32 — її. 1: Олександру

Сторінка 85

1 — по чарці. 1, 2, 4: після чарки
3—4 — широкий рум'яний вид. 1, 2, 4: широке рум'яне лице
8 — чарки. 1: горілки
21 — хтось. 1, 2: хто
22 — Вона. 1, 2, 4: Олександра
35 — той. 1, 2, 4: тая
40 — а. 1: *сполучник відсутній;* їх. 1: на їх
41 — як. 1: коли

Сторінка 86

1 — лаву. 1: лавку
2 — на постіль. 2, 4: на постелі
3 — що вона спить. 1: наче вона справді спить
10 — добувала прожиток для себе. 1: содержувала себе
15 — земля побіліла, неначе. 1: земля наче
29 — яку. 1, 2: якусь
35 — що. 1, 2: котра
37 — об стелю. 4: *слова відсутні;* їй. 1, 2: для неї

Сторінка 87

2 — теж. 1: також
3—4 — страву. 1, 2, 4: обід
6 — як. 1: мов
11—12 — перегодом. 1: потому
12 — а. 1: *сполучник відсутній.*

31 — скрізь. 1, 2: всюди
35 — зачарованої країну. 1, 2: зачароване царство
40 — оту. 1, 2, 4: тую

Сторінка 88

10 — гарячий вид. 1, 2, 4: гаряче лице
20 — наймичкою. 1, 2, 4: помийницею
25 — тих. 2: них
31 — світлом. 1: світом

Сторінка 89

2 — погідного. 1: погожого; і. 1: *сполучник відсутній.*
33 — від вогню. 1, 2: на пожарі
34 — облились. 1, 2: обіллялись
39 — стелились. 1, 2: слались; від. 1: з
41—42 — і змішувався. 1: змішуючись

Сторінка 90

12 — в. 1: на
16—17 — про неї. 1, 2: об ній
24 — у Настиному серці. 2: в серці Насті
26 — Мотря. 1: тітка Мотря; нахваляється. 1: нахвалялася.
29 — неминуче. 1: неминуче, неодмінно
43 — немов. 1: наче

Сторінка 91

15 — їй. 1, 2: для неї
17 — водоспадом. 1: *далі йде речення*: Її повні уста збіліли та нервово тремтіли.
19 — думавш. 4: думала
21 — збирай. 1: забирай
31 — ану вдар! вдар! 1: ану вдар! ану!
33 — догори. 1, 2, 4: *слово відсутнє.*
35 — бий, бий! 1: бий!
39 — вереснула. 1, 2, 4: крикнула

Сторінка 92

7 — та. 1, 2, 4: але
9 — схопив. 1: ухопив
13 — як у голодної вовчиці. 1: мов у голодного вовка
24 — линýла. 1, 2, 4: ринула
25 — закрасила. 1, 2: закрашала
40 — Він ще. 1: він наче ще
42 — у Насті. 1, 2: Насті

Сторінка 93

2 — Настя. 1: вона; на. 1: в
5 — в юрмі. 1: з юрми
13 — і батькові. 1: і братові
24 — обіймала. 1: обійняла; умліла. 1: умлівала

Сторінка 94

9 — досі. 2: тоді
11 — листом. 1: листям

22 — куди. 1: куди б
26 — Охрестили дитину Івасиком. 1: охрестили дитину (дали йому ім'я Йван)
28 — що. 1, 2: котрий; очікуючи. 1: очікував
30 — вперше зроду. 1: вперве в життю; 2, 4: вперве зроду
31 — арештанти. 1, 2: рештанти
35 — його є. 1: нього й є
38—39 — не скидався на того Гната, яким вона бачила його в селі. 1: пе був схожий до того Гната, якого вона бачила в селі; 2, 4: не був схожим до того Гната, яким вона бачила його в селі

Сторінка 95

3 — та визволяють мене з тюрми. 1: аби я не пропав тут марне
10 — рятувати. 4: вирятувати
11 — попродала. 1: продала
12 — який. 1, 2: котрий
19 — юрма панів, і судді. 2, 4: юрма панів і суду
20 — здається. 1: здалося
26 — доводять. 1, 2, 4: доказують
27 — вбити. 4: забити
30 — офірою. 1, 2, 4: жертвою
36 — любить. 4: любив

Сторінка 96

1 — читають рішенець. 1: виносять бомагу; читають рішенець
1—2 — засуджено. 1: засудили
5 — у тюрму. 1: до тюрми
6 — в неї. 1: її
7 — з. 1, 2: від
12—13 — Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? — спитав; 1: йди зо мною в заслання, Насте! — сказав
21—22 — таки вибиратися. 1: таки видано вибиратись
27 — з яким. 1, 2: з котрим
31—32 — звикала. 1: звикла

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 41, рядок 10. Було: стовп сонячного променя
Виправлено за 1, 2: стовп сонячного проміння
Сторінка 41, рядок 32. Було: сурове батькове слово
Виправлено за 1, 2: суворе батькове слово
Сторінка 53, рядок 1—2. Було: Незабарома на перелазі
Виправлено за 4: Незабаром на перелазі
Сторінка 54, рядок 22. Було: то, до старости
Виправлено за 4: той, до старости
Сторінка 57, рядок 38. Було: Він любився
Виправлено за 1, 4, 5, 8: Він любиться
Сторінка 70, рядок 18. Було: глипнула на куму відказала
Виправлено за 8: глипнула на куму і відказала
Сторінка 70, рядок 25—26. Було: неначе хто бучком потер
Виправлено за 1, 8: неначе хто бучком попер
Сторінка 74, рядок 2—3. Було: А як вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку

Виправлено за 1: А як схочеш вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку

Сторінка 75, рядок 9. Було: Про мене, повісся, сину, на сухій гіляці

Виправлено за 8: Про мене, повісся на сухій гілляці

Сторінка 77, рядок 14. Було: як помита свіжою кров'ю

Виправлено за 4, 8: як полита свіжою кров'ю

Сторінка 88, рядок 27—28. Було: такою хазяйкою, як вона була колись

Виправлено за 1, 4: такою хазяйкою, якою вона була колись

Сторінка 95, рядок 7—8. Було: Проте обіцяв боронити Гнатові на суді

Виправлено за 2: Проте обіцяв боронити Гната на суді

Сторінка 95, рядок 19. Було: юрма панів і суду

Виправлено за 1: юрма панів і судді

ЯЛИНКА

Дата і місце написання: 21 листопада 1891 р., с. Лопатинці.

Вперше надруковано: «Дзвінок», 1891, ч. 24, стор. 193—196.

Оповідання написано для різдвяного номера журналу «Дзвінок» на замовлення редактора В. Шухевича, з яким М. Коцюбинський особисто познайомився у Львові.

«Ялинку» М. Коцюбинський написав за якихось п'ять-шість днів. Так, 15 листопада він закінчив роботу над повістю «На віру», а 21 листопада завершив оповідання «Ялинка».

У рукописі і в першодруку «Ялинка» мав підзаголовок: «Різдвяне оповідання», який у наступних виданнях письменник зняв.

Заходом Б. Грінченка «Ялинку» 1895 р. було видано в серії народнопросвітніх книжечок («метеликів») у Чернігові. Оповідання не зазнало, як інші твори письменника, довгих цензурних митарств. Цензор Воршев доповів петербурзькому цензурному комітетові, що в «Ялинці» «розповідається про хлопчика, якого послали на роботу в ліс, де його захопила метелиця; хлопчик зумів орієнтуватися та врятуватись від холоду і вовків». Цензор не помітив «нічого протицензурного чи тенденційного з українофільського погляду». Головне управління в справах друку наклало резолюцію: «Дозволити. 20 серпня 1894 р.» (детальніше див.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч», стор. 23—24).

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису (р-17). Написано на 12 сторінках.

2. «Дзвінок», 1891, ч. 24, стор. 193—196.

3. М. Коцюбинський, Харитя. Ялинка. Маленький грішник. Оповідання, Чернігів, 1895.

4. М. Коцюбинський, Оповідання, видання Руського товариства педагогічного, ч. 72. Львів, 1900.

5. «Ялинка. Харитя. Маленький грішник. Трос оповіданнів», Написав Михайло Коцюбинський, вид. 3, з малюнками, К., «Український учитель», 1909.

Друкується за останнім виданням.

Різночитання та варіанти

Сторінка 97

6 — крутила. 1: крутила, завивала
7 — м'яв. 1, 2, 4: тер
10 — гралися. 1, 2, 3, 4: бавились
13 — викупити. 1, 2, 3, 4: відобрати
16 — удався. 1, 2, 4: обернувся
18 — дітям. 1, 2, 4: для дітей

Сторінка 98

2 — сьогодні. 1: неодмінно сьогодні; 2, 4: такой сьогодня
2—3 — хотять прибирати її. 1: прибиратимуть її; 4: хотять прибирати
4 — її. 1: його
8 — годину. 1: вісім верстов
15 — викупити. 1, 2, 4: відібрати
16 — на свята. 1: па свята, па празник
17 — одягся. 1, 2, 4: одягнувся
19 — В садку. 1: В снігу
23 — пастовбурчившись. 4: настовбурчились
24 — од вітру. 1: від холодного вітру
27 — до ялинки. 1, 2, 3, 4: до ялинки і стали
36 — плакав. 1: заплакав
38 — по. 1: на
40 — йому по щічках. 1, 2, 4: по його щічкам
42 — почав нагортати. 1: почав ногами нагортати

Сторінка 99

3 — лагодь. 1: а лагодь
4 — треба. 1, 2, 3, 4: тра
6 — насувається. 1, 2, 4: насовується
9—10 — удяг кожушину. 1, 2, 4: вдягнувсь в кожушину
13 — коненята. 4: конята
14—15 — на обидва боки від. 1, 2, 4: з обох боків
15 — розстелилось. 1: розстилалося
17 — самоцвітами. 1: самоцвітами і брав в себе очі
17—18 — громадами на сніг і знов. 1: зграями на сніг і каркаючи знов
20 — вйокнув на коні, і. 1: ньокнув на коней, і; 2, 4: вйокнув на коней, а
23 — півгодини. 1: чотири верстви
34 — обтріпуючись. 1: і обтріпуючись
35 — копили. 1, 2, 3, 4: копилля
37 — не можна було. 1: не можна було ніяким робом; підожду. 1, 2, 3, 4: почекаю
39 — яку раз у раз. 1, 2, 3, 4: котру раз у раз
40 — тільки. 1, 2, 4: лиш
42 — ступнув. 1, 2, 4: зробив

Сторінка 100

2 — якого. 1, 2, 4: котрого; постеріг. 1: постеріг, зрозумів.
9 — Він став. 4: *речення відсутнє.*
14 — повернув. 1, 2, 4: обернув

15 — білів. 1, 2, 4: білів лиш
19 — та по. 1, 2, 4: та
25 — святечку. 1, 2, 3, 4: божому святечку
27 — не. 1: й не
27—28 — гостює. 1, 2, 4: гостюють
33—34 — свою хату. 1: хату
34—35 — вікнах блимнув. 1: вікнах хатини наче блимнув; 2, 4: вікнах хатини блимнув
39 — гілки. 1, 2, 4: гілля
40 — простягають. 1: простягали
41—42 — Василькові шапку з голови. 1, 2, 4: шапку з голови Василька

Сторінка 101

1 — Тільки Василько. 1: тільки що він; 2, 4: тільки що Василько; по шапку. 1, 2, 4: за шапкою
6 — у його в. 1, 2, 4: в його
7 — зник. 1, 2, 4: щез
9 — побачив. 1, 2, 3, 4: взгледів
9—10 — зрадів. 1, 2, 4: опам'ятався
11 — недалеко. 1: ще дві верстви
22—24 — грошей було притьмом треба: треба було і чобіт жінці, треба було і на новий рік дещо купити. 1: гроші були притьмом потрібні: тра було відібрати жінчині чоботи від шевця та купити дещо на новий рік; 2, 4: гроші були притьмом потрібні: тра було і чобіт жінці, тра було і на новий рік дещо купити
25 — любив тую. 4: любив; що. 1: що ж
29 — ішов. 1, 2, 4: падав
37 — хлопцеві. 1, 2, 4: з хлопцем
38 — як він. 1, 2, 4: коли Яким
40 — над'їхати. 1: незабаром над'їхати

Сторінка 102

5 — мучилась. 1, 2, 4: гризлась
7 — обливалося. 1: обкипалось
9 — менш од. 1, 2, 4: менше
10 — як вив хуртовина. 1, 2, 4: до виття хуртовини
11 — сподіваючись. 1, 2, 4: очікуючи
13 — дожидаючи. 1, 2, 4: чекаючи
14 — сумували, їжа не йшла їм на думку. 1: сумували й не думали вечеряти; їжа. 2, 4: і їжа; сусідин. 1, 2, 4: від сусіда
15—16 — і я вас. 1: і я
20 — Тільки її. 1, 2, 4: лиш її одну
22 — Усю ніч сум. 1: цілу ніч мигтів каганець в Якимовій хаті. Цілу ніч сум; 2, 4: цілу ніч сум
30 — шукати Василька. 1, 2, 4: на розвідки про Василька
34 — боки. 1, 2, 4: сторони
36 — блищав. 1, 2, 4: сіяв

Сторінка 103

4 — той. 1, 2, 3, 4: жид
6 — той. 1, 2, 3, 4: і той
11 — тужити. 1, 2, 4: голосити

13 — своїм очам. 1: власним очам
14—15 — братів наймит. 2, 4: наймит його брата
17 — по ваші сани. 1, 2, 4: за вашими саньми; ще й. 1: ще
29 — вйокав на копі. 1: ньокав на свої коні

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 98, рядок 22—23. Було: Чорні, голі дерева стояли в садку

Виправлено за 1, 2, 3: Чорні голі дерева стояли в снігу

Сторінка 101, рядок 21. Було: Вирядивши Яким Василька, легенько зітхнув

Виправлено за 1: Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув

П'ЯТИЗЛОТНИК

Дата і місце написання: 29 лютого 1892 р., с. Лопатинці.

Вперше надруковано: «Зоря», 1892, ч. 23, стор. 447—449.

Оповідання «П'ятизлотник» засвідчує участь М. Коцюбинського в допомозі голодуючим кількох губерній Росії. Поряд із Л. Толстим, В. Короленком та іншими російськими письменниками в організації матеріальної допомоги голодуючим брала участь і українська громадськість.

На початку 1892 року до М. Коцюбинського звернувся листовно з Одеси М. Ф. Комаров:

«Діло, бачите, таке, що маємо видати в Одесі український літературний збірник «Запомога», призначений на користь голодуючим. Думка така, що такий збірник легше пройде через цензуру, що єсть надія перевести його через «Одес[ское] слав[янское] общ[ест]во Кирилла и Мефодия». Збірник має складатись з української белетристики і науково-популярних статтів, писаних по-російськи, але дотикаючих України. Бажалось би, щоб збірник вийшов якомога більше розмаїтий і кращий. Тож обертаюся до всіх наших письменників і учених з просьбою допомогти в сій справі і з тим удаюся до Вас, шановний добродію, щоб Ви були такі ласкаві і прислали до збірника повість чи оповідання і декілька віршів». Коцюбинський відгукнувся на лист-звернення М. Ф. Комарова і на його прохання написав оповідання «П'ятизлотник».

На різдвяні свята 1887 р. М. Коцюбинський гостював у с. Дзигівці в священика Міхневича, дочка якого розповідає: «У Дзигівці була патріархальна бідна родина, а в тій родині дочка Юля, що товаришувала з родиною священика Міхневича. Вона чи її мати розповіла про подію, що стала за фабулу в «П'ятизлотникові» (детальніше див.: Сергій Козуб, Ранній Коцюбинський, К., 1927, стор. 30—31).

М. Ф. Комаров, аби відвести удари цензури по збірнику, вчинив цензурування «П'ятизлотника», викинувши з оповідання сцену стягнення податків. Але й це не допомогло.

Збірник («Запомога. Малорусский литературный сборник. В пользу пострадавших от неурожая. Составил М. Комаров. Одесса, 1892») був надісланий до Головного управління в справах друку 5 травня 1892 р. У «Запомозі» оповідання світу не побачило. Голов-

не управління в справах друку повернуло збірник з повідомленням, що «рукопис .. не повинен бути дозволений до друку» (Одеський державний обласний архів, ф. 9, оп. 1, № 134, арк. 37, 38).

Коцюбинський вирішив повністю надрукувати «П'ятизлотника» в галицькій «Зорі». У листі до редактора цього часопису В. Лукича М. Коцюбинський писав 26 травня 1892 р.:

«Посилаю Вам для «Зорі» оповідання «П'ятизлотник». Оповідання це написав я для одеського збірника «Запомоги», але воно не увійшло в той збірник цілком, бо впорядчик збірника д. Комар, дбаючи про те, щоб «Запомога» перейшла через цензуру, мусив викинути з оповідання сцену стягання податків. У нас треба бути дуже обережним, особливо коли видається збірник, бо цензура може знівечити цілий збірник задля одної сценки. Д[обродій] Комар раяв мені подати «П'ятизлотник» у «Зорю» цілком, і оце я посилаю Вам його та буду радий, коли він здасться Вам».

На Україні твір вперше було надруковано заходом Б. Грінченка окремим виданням у Чернігові 1895 р. Цензурний дозвіл датується у виданні 7 травня 1894 р. В листі до Б. Грінченка від 6 червня 1894 р. Коцюбинський повідомляв: «П'ятизлотник» тепер саме списується з «Зорі», незабаром буде подано його в цензуру, хоч, правду сказати, і в мене мало надії на те, щоб цензура розв'язала його. Скоро розв'яже — зараз пришлю рукопис на Вашу адресу». Очевидно, не сам Коцюбинський відсилав оповідання в цензуру, бо насправді в цей час воно вже було в Головному управлінні в справах друку. Висновок Петербурзького цензурного комітету, поданий Головному управлінню в справах друку, датовано 2 червня 1894 р. У ньому, після викладу змісту, зробленого цензором графом Головіним, говориться:

«С.-Петербурзький цензурний комітет, згідно думки цензора, у викладеному змісті не вбачає нічого супротивного цензурним правилам і, беручи до уваги, що правопис, який вимагається, в рукопису дотримано, вважає за можливе дозволити його до друку, про що, з доданим оригіналом, має честь подати Головному управлінню в справах друку». Остання інстанція скріпила цей документ резолюцією: «Дозволити. 3 червня 1894 р.» (детальніше див.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації», стор. 24, 25, 177).

М. Коцюбинський з нетерпінням чекав надрукування будь-якого свого твору на Україні. Уже 14 жовтня 1894 р. він запитував у листі до Б. Грінченка: «А що з «П'ятизлотником»? Чи надруковано вже його? Коли він вийшов з друкарні — не відмовтесь прислати мені кілька примірників».

Із чернігівським виданням «Хариті» і «П'ятизлотника» пов'язана перша рецензія на твори М. Коцюбинського (див.: М у с і й Ш [к о л и ч е н] к о, Оповістки і критичні замітки.— «Зоря», 1895, ч. 10, стор. 199). З приводу перших публікацій М. Коцюбинського на Україні в Чернігові писав до письменника Панас Мирний (лист від 5 червня 1898 р.): «Судячи по «Хариті», «Ялинці» та «П'ятизлотнику», у Вас, видно, добродію, не стратилася віра в д о б р о поміж людьми... Віруйте, добродію, в нього і надальше; ця віра так бадьорить і втішає! Бо що б воно було, якби та віра перервалася? Тяжкий сум, пекучий жаль та неугавний лемент посився б над нашою бездольною землею, краяв би на шматочки лихом здавлені

серця... Годі нам плакатись, годі сумувати! Показуйте нам, добродію, хоч невеличку цяточку того просвітку, що красить наше життя. Ви так докладно умієте з цим справитись. Не кажіть, що то дрібнички. Хоч то невеличкі квіточки, та які запашні, з якими яскравими кольорами! Якщо з тих дрібних квіточок та зв'язати букета, то всім буде навдивовижу. По правді кажу Вам, що мені давно вже не доводилося читати нічого такого. Читаєш — жалем, як кип'ятком, обдає, а скінчиш — радістю серце заб'ється, що все так скінчилося добре; що життя наше, хоч і палюче, та не без радощів, не без віри в добро. І через те якось тепло стає на душі, легко на серці. Щасти ж Вам, доля, подати найбільше таких дрібничок і пошли Вам побільше здоров'я та віри в свої сили. Не дуже шкодуйте на те, що приходиться працювати без критики: Ваше здорове почуття покаже Вам, куди простувати». (Панас Мирний, Зібрання творів у семи томах, т. 7, К., «Наукова думка», 1971, стор. 434).

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису оповідання (р-21). Написано на 21 сторінці.
2. «Зоря», 1892, ч. 23, стор. 447—449.
3. «П'ятизлотник. Оповідання Михайла Коцюбинського». Чернігів, 1895, друкарня «Губернского правления».
4. М. Коцюбинський, Оповідання. Том перший. Вид-во «Вік», К., 1903, з портретом автора.
5. М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1903.

Подається за останнім виданням.

Різночитання та варіанти

Сторінка 104

11 — лиш. 3, 4: тільки
20 — про що ж. 1, 3: про що
25 — купити. 1, 3, 4: купувать; ні за що. 3: біг-ма за що

Сторінка 105

8 — десять. 2, 3, 4: дев'ять
9 — десять. 2, 3, 4: дев'ять
11—12 — з тим хлібом поводилися обережно. 1, 2: з тим хлібом оберталися обережно; 3, 4: над тим хлібом трусилися
14 — була мука. 3, 4: було борошно; лиш. 3, 4: самий
26 — бараболю. 3, 4: картоплю; і, мачаючи. 3, 4: й, умочаючи
28 — шептати. 3: шепотіти
30 — введення. 1: введеніе
35 — ладану. 3, 4: од ладану; хмарою. 1, 3, 4: хмаркою
36 — шептання. 3, 4: шепотіння
38 — м'якше. 1, 2, 3, 4: м'якшає; палаючої. 3, 4: у палаючої
43 — їй жалібним, таким дивно жалібним. 1: їй таким жалібним; 3, 4: їй таким святим, таким жалібним

Сторінка 106

2 — мимохіть. 3, 4: несамохіть
4—5 — хусточку, обтирає сльози, голосно сякає ніс. 3, 4: хусточку, голосно сякається
8 — Виплакавшись красненько, всмак. 3, 4: виплакавшись усмак
15 — Хома з церкви, бо. 1: Хома, бо
16 — про яких читав батюшка. 1: про котрих читали в церкві; 2: про котрих читав батюшка; 3, 4: що про їх читано в церкві
17 — уява. 3: думка
18—19 — коли не роздобудуть де. 1, 2: як не буде де роздобути
21 — там порядкувати. 3, 4: порядкувати в ній
25 — коліна. 1, 2, 3, 4: колінах
26 — в старої. 1, 2, 3, 4: старої
30 — бабка. 3, 4: баба
35 — та ще й. 1, 3, 4: та ще
37 — матиме. 1, 3: буде мати; знатиме. 1, 3: буде знати
43 — в скриню. 1, 2, 3, 4: в скриню, на сам спід, у куточок

Сторінка 107

7 — цілий. 3, 4: увесь; мов. 1: як
9 — Хима. 1: вона; гризлась. 3, 4: журилася
14 — діжа. 3, 4: діжка
21 — муки. 3, 4: борошна
32 — від тих думок. 3, 4: від думок
37 — ховала. 1: ховала, оберігала
38 — який. 1, 2: котрий; 3: що його
39 — в жидівські. 1, 2: в погані жидівські

Сторінка 108

7 — одно до одного. 1, 2: одно до другого; 3: один до одного
8 — одно одного. 1, 3: один одного
14 — іно. 3, 4: ще й
15 — міркувати. 1, 2: мізкувати
16 — бо. 1: *слово відсутнє.*
28 — на думці. 1, 2: на умі
32 — та що. 1, 2, 3, 4: і що
33 — як тільки. 3, 4: тільки
36 — почастувати. 1, 2, 3, 4: почастувати свата
39 — кварту. 3, 4: півкварти

Сторінка 109

1 — повертав. 1: вертавсь
3 — в сіни. 1, 2, 3, 4: до сіней
4 — улесливо. 1, 3, 4: улесливим голосом
5 — шептав. 3, 4: шепотів
7 — здачі. 1, 3, 4: здачу
15 — тьфу. 3, 4: пху
17 — жінку. 1, 2: бабу
18—19 — ніяким побитом не можна. 1, 3, 4: не можна
20 — кварту. 3, 4: півкварти
23 — між. 1, 2, 3, 4: межи
24 — вбгати в. 3, 4: убгати собі в
27 — діру. 3, 4: дірку

29—30 — намагання. 1: намагання Хоми; 3, 4: намагання Хомине
37 — не квапиться віддавати. 1: не віддає; 3, 4: не оддає
39 — чекає. 3, 4: дожидає

Сторінка 110

8 — за душею. 3, 4: *слова відсутні.*
11 — в роз'ятренні. 3, 4: з серця
18 — грабували. 3, 4: грабовано
23 — на неї. 1, 2, 3, 4: на ню; вчепилась за. 1, 2, 3, 4: вчепилась руками за
28 — стягти. 1: стягнути
32 — з. 3, 4: за
40 — саме. 1, 2: одно; сама. 1, 2: одна
41 — прогнівили. 3: розгнівили; на старість. 3, 4: при старості
42 — по її. 3, 4: їй по

Сторінка 111

1 — який. 1, 2: котрий; боронила. 3, 4: так боронила
16 — красненько. 3, 4: гарненько
17—18 — примітним. 3, 4: помітним
18 — промінням. 1, 3, 4: промінем; їм. 1, 2: їх
25 — кукурудзяної муки. 3, 4: кукурудзяного борошна
26 — ніж на самій. 1, 2: як на одній; 3: як на самій
30 — їм перед. 1, 2: перед їх
33 — позбутись. 3, 4: збутись
38 — гинути. 1, 2: погибати
40 — важко. 1: тяжко

Сторінка 112

2 — лиш. 3, 4: тільки
13 — вистачить. 1, 2: вистарчить
21 — І перед. 1, 3, 4: перед
22 — одна одної. 1, 2: одна другої
23 — їй. 1, 3, 4: *слово відсутнє.*
24 — і в. 1, 2: в
33 — бабі. 3, 4: жінці
39 — Й мені вони на думці вертяться. 3, 4: й мені вони з думки не сходять; 1: й мені вони на думці вертяться, й мені вони з думки не сходять

Сторінка 113

7—8 — а трохи згодом поснули. 1: і трохи згодом заснули здоровим, смачним сном; 2, 3: а трохи згодом заснули здоровим, смачним сном; 4: а трохи згодом заснули
11 — ховала, як око. 3: стерегла, як ока
12 — мимохіть. 3: несамохіть
13 — спішно. 3, 4: швидше; їх. 1, 2: їх до пазухи
16 — укинула. 1: опустила, вкинула
19 — згук. 3: згук од; ухах. 1, 2: ушах
24 — піп. 1, 2, 3, 4: батюшка

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 104, рядок 8. Було: підклада солому
Виправлено за 1, 2, 4: підкладала солому
Сторінка 108, рядок 36. Було: Годило б ся почастувати чаркою
Виправлено за 1, 2, 4: Годило б ся почастувати свата чаркою
Сторінка 109, рядок 21. Було: Стара зварила бараболі і так-сяк прийняла свата
Виправлено за 1: Стара зварила бараболі і так-сяк прийняли свата
Сторінка 110, рядок 33—34. Було: тремтячи та перелякана
Виправлено за 1: тремтяча та перелякана

ЦІПОВ'ЯЗ

Дата і місце написання: 28 січня 1893 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Зоря», 1893, ч. 17, стор. 330—334, ч. 18, стор. 350—355.

За життя письменника оповідання на Україні не було надруковано. У листі до В. Гнатюка від 27 січня 1902 р. М. Коцюбинський повідомляв: «Тільки що довідався, що цензура пошматувала збірник на спомин О. Кониському, а мого «Ціпов'яза» зовсім викинула». Не обійшлося без цензурних втручань і в «Зорі», куди письменник відразу надіслав оповідання. Редактор «Зорі» Василь Лукич писав до М. Коцюбинського:

«Ваш «Ціпов'яз» мені дуже сподобався, та в тій формі, як він написаний, не можу його помістити в «Зорі». Два місця в ньому єсть нецензурні. Одно місце — справа з граматкою московською, а друге — де становий б'ється з Семеном. Не думайте, одначе, що тут виявляю мій погляд: ні, се справа зовсім ясно поставлена. [...] Наколи, отже, схочете ті два місця змінити, так я з найбільшою приємностію поміщу «Ціпов'яза» в «Зорі», наколи б не могли— в такім разі передам «Правді», хоч в «Зорі» прочитало б його яких 400 передплатників на Україні».

М. Коцюбинський змушений був переробити на вимогу редактора «Зорі» ті два місця і не без іронії повідомляв: «Щоб догодити цензурі, зробив станового не вовком, а плохою овечкою і певний, що з цензурного погляду мій становий буде вважатися за ідеал станового в белетристиці».

Василь Лукич повідомив М. Коцюбинського в листі 14 червня 1893 р. про згоду надрукувати оповідання. У «Зорі» було також вміщено відповідь: «Вп. Захар Козуб. Одержали, спасибі Вам, і додаточок до «Ціпов'яза» і образок «Помстився». Надрукуємо одно і друге» («Зоря», 1893, ч. 10, стор. 204).

Оповідання привернуло увагу М. Драгоманова, який у статті «Белетристика в «Зорі» («Народ», 1893, ч. 21, 1 ноября, стор. 268) вказав на образ Романа, що, на думку рецензента, не вдався: «...психіка егоїста змальована дуже вже різко з самого малечку».

Готуючи твір для збірки «В путах шайтана», М. Коцюбинський висловлював побажання «дещо поправити або й змінити» в ньому, але першої редакції він не відновив, через те в основному тексті зберігаємо другу редакцію, а первісний варіант, що зберігся в рукописі, подаємо нижче в різночитаннях та варіантах.

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису (р-26). Написано на 60 сторінках.

2. Автограф рукопису нової «сцени у станового» (р-27). Написано на двох сторінках. Наприкінці дата: 5 березня 1893 р. Вінниця.

3. «Зоря», 1893, ч. 17, стор. 330—334; ч. 18, стор. 350—355.

4. М. Коцюбинський, В путах шайтана і інші оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. Львів, 1899, стор. 107—157.

Друкується за останнім виданням.

Різночитання та варіанти

Сторінка 114

24 — як і він. 1: як він
26 — що. 1, 3: котрі

Сторінка 115

20 — які. 1, 3: котрі
21 — спокій. 1, 3: супокій
25 — думи. 3: думки
29 — необмежені. 1, 3: необмежні

Сторінка 116

13 — полукіпками. 1: полукіпком
27 — не можу... 1, 3: не можу... не можу...
38 — яку. 1, 3: котру

Сторінка 117

13 — полукіпками. 1: полукіпком
29 — сцену. 1: ту сцену
35 — дізнавався. 1: дізнався

Сторінка 118

2 — дочекати. 1, 3: дочекатися; сонечко. 3: те сонечко
3 — товар. 1: худобу
18 — яких. 1, 3: котрих
20 — прозиваються. 1: називаються
29 — ку-ку! 1: ку-ку! ку-ку!
37 — книжки. 1: *далі йде речення*: Насамперед Семена неприємно вражала «панська» мова, як він називав московську мову; для його були немилі, навіть чудні слова, що він вичитував їх в граматиці.

Сторінка 119

2 — нерідне. 1: московське; чудно. 1: погано
13 — кланятимуться. 1: кланятимуться низенько
22 — й сам. 1: сам
23 — і. 1: та
37 — що. 1: *слово_відсутнє.*
40 — якого. 1, 3: котрого; батько. 1: він

Сторінка 120

1 — І справді. 1: *фраза відсутня.*
5 — адеськими. 3: адськими
7 — до школи. 1: у школу
7—8 — гордує рідною мовою. 1: намагається цвенькати по-московському
9 — що. 1, 3: котрий
13 — пе. 1: й не
21 — за вигадки? 1: *далі йде речення*: І ти вже цвенькатимеш мені чорт-зна по-якому?..
34—35 — панщизняних. 3: панщаних
35 — зростали. 1: зросли
41 — по голові. 1: по дитячій голові

Сторінка 121

3 — однак. 1: однаково
8 — Наумиху жаль взяв. 1: Наумисі жаль стало
14 — Наумиха. 1: і стара?
29—30 — і хрест, і лопата. 1: хрест і лопата

Сторінка 122

5 — самотньо. 1: самотою
13 — яку. 1, 3: котру
17 — старий. 1, 3: старий Наум
31 — він сто. 1: він собі сто

Сторінка 123

24—25 — думаю собі. 1: думаю

Сторінка 124

3 — почекати. 1: чекати
18 — стріла його несподіванка. 1, 3: стріло його несподіване лихо
39 — став. 1: встав

Сторінка 125

15 — якої. 1, 3: котрої
19 — потребує. 1: потребує ще
30 — побігаєш. 1, 3: попобігаєш

Сторінка 126

14 — не хотять. 1: хтять[1]
20 — налапав. 3: полапав
29 — що. 1, 3: котрий

Сторінка 127

11 — хаті. 1: хатині
32 — почезли. 1, 3: десь почезли
41 — лежить. 1: спить

[1] В автографі скрізь *хтять*.

Сторінка 128

9 — навіщо. 1: нащо
10 — і вийшов. 1: і подався
13 — подався. 1: пішов
18 — чекаючи. 1: чекав
32 — потягло. 1, 3: потягнуло
33 — на своїй різі, орав Роман. 1: орав Роман на своїй ниві

Сторінка 129

1 — дедалі. 1, 3: чим дальше
3 — Де ж. 1: А де ж
6 — та. 1: і
12 — дурно не треба. 1: дурно не дурно, а
22 — та. 3: то
25 — я й. 1: я

Сторінка 130

23 — до крихти. 1, 3: дощенту
41 — думок. 1: гадок

Сторінка 131

16 — бесіду. 1, 3: розмову
18 — що нема. 1, 3: бо немає
21 — дехто. 1: деякі
27 — на грядочки. 1: по грядочці
43 — щось робити. 1, 3: щось радити, щось робити

Сторінка 132

11 — зацитькували. 1: зацитькували їх
20 — почувши. 1: дочувшись
21 — очунявся. 1: очумався
35 — Семенова. 1, 3: Семенів кавунець

Сторінка 133

5 — справа. 1: справа, діло
7 — з неї, з тої справи. 1: з нього, з того діла
36—37 — великими. 1, 3: здоровими
41 — то. 1: то я

Сторінка 134

1 — дев'ять. 1: десять
5—6 — 1, 3: *рядки відсутні.*
18 — Осміхнувся сам до себе. 1, 3: *фраза відсутня.*

Сторінка 135

4 — рахаються. 1: рахатися
12 — розпитував. 1, 3: розпитувався
22 — видається. 3: видається
37 — будучності. 1, 3: пришлості

Сторінка 136

6 — й. 1: ще
19 — кожний бачить й знає. 1: кожний знає
24 — яку. 1, 3: котру; якої. 1, 3: котрої
43 — які. 1, 3: котрі

Сторінка 137

7 — за ті. 1, 3: на ті
31 — молодшого. 3: молодого

Сторінка 138

16 — шпигнуло. 1, 3: шпигонуло
26 — цокаючи. 1: цокотячи
41 — стовп. 2, 3: спіп

Сторінка 140

41 — неспокійними. 1: певпокійними

Сторінка 141

9—10 — чорна, обсмалена руїна. 1, 3: чорні, обсмалені руїни
24 — мислив спати. 1, 3: лягав спати

Сторінка 142

2—3 — рівної. 3: рільпої
8 — просувалися. 1: просувалися, пропосились
12 — обернувсь. 1, 3: повернувсь
29 — казав. 1: то казав
30 — поможе. 1, 3: запоможе

Сторінка 143

9 — жінці й матері. 1, 3: жінкам

Сторінка 144

8—9 — і глянув на Семена. 1: і зміряв Семена
10 — що ти маєш казати цареві. 1: *спочатку в рукописі було:* Чого ти намагаєшся бачити царя?
16 — І тоді не скажу. 1: *далі йде інший текст до слів:* Та й тільки? (стор. 145):
— Як? Що? Мене не слухаться! — гримнув становий на всю кімнату, тупнувши ногою.
— Чого зіпаєте?.. Я нікого не боюся, бо я нічого...
— А тепер скажеш? — риппув зубами становий і зацідив ляща навідліт в пику Семенові.
В Семена так і стали свічки перед очима. Якась сила шарпонула ним наперед, але він припинив себе.
— Ні,— відказав він крізь зуби.
— І тепер не скажеш?..— і знов ляпає з другого боку по виду.
— Ні.
— Сашенька, як можна таке робити по обіді! — вскочила в канцелярію жінка станового.— Адже це шкодить тобі...

— Тікай! — крикнула вона до Семена, бачачи, що становий знов поривається на нього.— Сашенька, залиши... зглянься на своє здоров'я...

Семен метнувсь до дверей.

— Спробуй мені ще раз писати таке прошеніе,— гукнув становий навздогін Семенові,— то я тебе... Я тебе розірву!..

Семен вискочив з хати і швидкою ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою... Він йшов прудко, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання. Він не чув, що його боліли вилиці від недавньої бійки, він чув, що його щось пече глибоко... там... під серцем.

Семен зупинився.

26 — приїзди, розкажи. 2: приїзди, Семене, розкажи

27 — Семен чув. 2: він чув; натуги. 2: тої натуги

29 — повагом. 2: поволі, повагом

30 — наче. 2: неначе

31 — обізвався, врешті. 2: тягнув, цідив становий слово за словом

Сторінка 145

27—30 — Чого він чекав, чого сподівався? То був дим, імла, що розвіялись од подиху дійсності... і разом з тим, як та імла розсівалася, в голові йому немов світало, а на серце налягала вага безнадійності... 1: І де та правда?.. де та правда? — тріщала голова від думок. Не доступишся до неї, не протовпишся... Не для всіх вона, мабуть... 3: *рядки відсутні.*

32—33 — розбитий, зневірений. 1, 3: *слова відсутні.*

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 124, рядок 34—35. Було: ріже поле скибою
Виправлено за 1, 3: ріже поле скибу за скибою
Сторінка 129, рядок 37. Було: Ху-ху!..— сказав Семен...
Виправлено за 1, 3: Х-ху!.. сказав Семен...
Сторінка 132, рядок 1, 3 і далі. Було: прошення
Виправлено за 1, 3: прошеніе
Сторінка 134, рядок 19. Було: почав приказувати
Виправлено за 3: почав проказувати
Сторінка 134, рядок 23—24. Було: і, може, не в одну
Виправлено за 1, 3: і, може, ні в одну
Сторінка 138, рядок 41—42. Було: сніп чорного диму
Виправлено за 1: стовп чорного диму
Сторінка 143, рядок 17. Було: в лагорах
Виправлено за 1: в лагерях

МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

Дата і місце написання: 2 лютого 1893 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Дзвінок», 1893, ч. 15-16, стор. 113—116.

В основу оповідання взято, очевидно, якийсь дійсний випадок, почуту або знану письменником історію із життя вінницького передмістя. «Головний герой твору Дмитрик — житель тодішнього вінницького передмістя Замостя, де народився і жив

М. Коцюбинський. На Замості справді була торговиця і ставав ярмарок. Звідти чудово видно «місто, що здіймається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам'яницях» (стор. 147). Якщо дивитись із Замостя на центр міста, на небозводі, справді, вимальовуються «вершечки церков» — собору й костьолу — і притому якраз шпичасті (без бань). Добираючись до центральної частини міста, де жили Гаврилко й Марійка, Дмитрик вчепився «ззаду до панських саней, проїхав до мосту, а звідти... побіг через лід на місто» (стор. 148). І тут подібність: Замостя з'єднується з центром Вінниці мостом через річку Буг» (Михайло Потупейко, Михайло Коцюбинський, Ранній період життя і творчості, К., «Радянський письменник», 1964, стор. 101—102).

Подібне стверджує також літературознавець Сергій Козуб («Ранній Коцюбинський», К., 1927).

Оповідання ще за життя письменника часто передруковувалося. Досить вказати на рідкісний випадок, коли один той самий журнал «Дзвінок» двічі публікував твір: у 1893 і 1905 рр.

«Маленький грішник» одним з перших творів М. Коцюбинського був надрукований на Україні в Чернігові Б. Грінченком. Пропонуючи йому до видання «Харитю» та «Ялинку», Коцюбинський звертає увагу в листі від 6 червня 1894 р. і на це оповідання: «В «Дзвінку» за р. 92 надруковано мою казку «Завидющий брат», а за рік 93-й оповідання «Маленький грішник». Чи не вдалибся Вам ці дрібнички? Прошу переглянути».

Оповідання мало величезний успіх у читачів.

11 липня 1894 р. Головне управління в справах друку передало оповідання (збірку дитячих оповідань: «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник») на цензорський висновок до петербурзького цензурного комітету. Висновок надійшов майже через два місяці, 19 серпня 1894 р.:

«Канцелярія Головного управління в справах друку 11 липня за № 3905 надіслала на цензурний висновок рукопис на малоросійському наріччі: «Харитя, Ялинка. Манесенький грішник. Оповідання, написав М. Коцюбинський».

Цензор Воршев доповів комітетові, що всі три оповідання не мають в собі нічого протицензурного чи тенденційного з українофільського погляду...

Беручи до уваги такий не шкідливий у цензурному відношенні зміст... і дотримання в тексті правопису, який вимагається, С.-Петербурзький цензурний комітет не вбачає перешкод для дозволу.., про що, з поданням рукопису, має честь доповісти Головному управлінню в справах друку».

Головне управління наклало резолюцію: «Дозволити, 20 серпня 1894 р.» (див.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч, документи, матеріали, публікації», 1968, стор. 23—24).

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису (р-25). Написано на 14 сторінках.

2. Автограф чистового рукопису, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 7, № 434).

3. «Дзвінок», 1893, ч. 15-16, стор. 113—116.
4. М. Коцюбинський, Харитя. Ялинка. Маленький грішник. Оповідання, Чернігів, 1895, стор. 25—26.
5. М. Коцюбинський, Оповідання, видання Руського товариства педагогічного, ч. 72, Львів, 1900, стор. 5—15.
6. «Вінок», СПб., 1905, стор. 120—128.
7. «Дзвінок», 1905, ч. 21, стор. 340—343; ч. 22, стор. 345—348.
8. «Ялинка. Харитя. Маленький грішник. Троє оповіданнів». Написав Михайло Коцюбинський, вид. 3, з малюнками, К., «Український учитель», 1909, стор. 32—46.

Друкується за останнім виданням.

Різночитання та варіанти

Сторінка 147

4 — Дмитрик. 1: Митрик [1]; восьмилітній. 3, 5, 7; осьмолітній
9 — талої. 3, 5: малої
10 — горобці. 2, 3, 5: воробці [2]
10—11 — по майдані, чи не лишилось. 1, 2, 5: по майдані, шукаючи чи не лишилось
14 — он. 7: от
16 — на кам'яницях. 1, 2, 3, 5: кам'яниць
18—19 — матір'ю. 7: мамою
23 — бо. 1: бо вже
25 — увесь. 1, 2, 3, 5: цілий
25—26 — заробляти. 1, 2: заробляючи
26 — така була. 5: така
29 — ноги. 1: ноги його
30 — зашкарублі. 3, 5: зашкаралублі

Сторінка 148

6 — стара руда материна юпка. 1, 2, 3, 5: стара материна юпка рудої барви
6—7 — клаптиками вати. 4, 7: клаптиками бавовни (вати)
9 — головку. 1: голову; прикривав старенький картузик. 7: прикривала старенька шапочка.
12 — вулицях. 1, 2, 3, 5: вулицях міста
13 — враз. 1, 3, 5, 7: нараз
15 — мати слабі. 1, 2, 3, 4, 7; мати слаба [3]
16 — хлопчиків. 1, 2, 3, 5: хлопчини
17 — сягнув. 1: поліз
18 — в руці. 1: в долоні; монету. 1, 2, 3, 4, 5: монетку
19 — Гаврилко. 2: Гаврик [4]
26 — десяткою. 7: п'ятачком
26—27 — що випрохав у. 1, 2, 3, 5: вижебраного від
28 — неї. 7: него
31 — і не. 1: та не

---

[1] У чорновому рукопису скрізь *Митрик*.
[2] Так і далі.
[3] Так і далі.
[4] Так і далі.

32 — поки. 1, 2, 3: поки не
35 — поспитав він у. 1, 2, 3, 5: звернувся він до; 7: поспитав він
38 — гав не лови. 7: *фраза відсутня.*
42 — копійку. 1, 2, 3, 4, 5, 7: копієчку

Сторінка 149

2—3 — що на голові пір'ячко теліпається! 7: *слова відсутні.*
8 — хвилину. 1: хвилинку
9 — що самий. 1, 2, 3, 5: що лиш; гострий червоний. 2, 3, 5: гострий та червоний
14 — такі. 5: *слово відсутнє;* що. 1, 2: що ще
14—15 — коржик, а на коржикові. 7: паланичка, а на ній
15 — сметана. 1, 2: сметана та
18 — вершечку. 5: вершку; маєте собі. 7: *фраза відсутня;* тільки її. 1, 2, 3, 4, 5, 7: тільки йно
23 — цигарок. 2, 3, 5: цигаро [1]; а на шостака візьмемо цигарок. 7: а ще візьмемо цигарок
25 — і діти. 1, 2, 3, 5: діти
25—26 — покопотіли. 5: покотились
34 — посковзнулась і шубовснула просто в. 7: поховзнулась і шубовснула в

Сторінка 150

1 — їй-бо. 7: їй богу; запхикала. 7: погрозила
7 — припало. 1, 2, 3, 5: дісталось
8 — він. 1: Гаврик
18 — з погордою. 1, 2, 3: з презирством
23 — на. 1: по
27 — мамка. 7: мама
28 — То втéчи. 1: То ти втечи
29 — через лід. 1, 2, 3, 5: через лід додому
32 — на полу. 7: на постелі
36 — горщика. 2: горщичка; 5, 7: горшка
38 — кози, ласощі та інші. 1, 2, 3: кози, жиденята, ласощі та другі; 5: кози, жиденята, ласощі та інші

Сторінка 151

2 — Другого дня. 1, 2, 3, 5: на другий день
4 — сили. 7: сил
7 — та пе. 1: тільки не
8 — мами. 1, 2, 3, 4, 5, 7: неньки
10 — гріло. 1, 2, 3: грало
13 — Дмитрик. 1: І Дмитрик
16 — а на їх. 1, 2, 3, 5: на котрих; 7: а на них
18 — з розгону. 5: з розгоном
22 — з санчат. 1: з саночок; за мотузок. 1: за мотузку
25 — мамка. 7: мама
34 — козики, жиденята. 1, 2: козики, то жиденята
38 — шаги, за які. 1, 2, 3, 5: гроші, за котрі
40 — та. 1: й

---

[1] Так і далі.

Сторінка 152

1 — щастило. 1, 2, 3, 5: везло
3 — копієчку. 1, 2, 3, 4, 5: хоч копієчку; 7: хоч п'ятачка
6 — твоє старцювання. 1, 2, 3, 5: твої жебри; 7: твоя жебранина
7 — біля. 1: коло
8 — бублики. 1, 2, 3, 5: калачі
15 — і подаси дідові. 5: *фраза відсутня.*
17 — по мотузці. 7: мотузок
21 — чув. 1, 2, 3, 5: передчував
25 — Грабують. 1, 2, 3, 4, 5, 7: Рабують
26 — залопотіли. 1, 2, 3: залопотіли лиш
29—30 — чинити, як вони чинять. 1: робити, як вони роблять
34 — картатимуть. 1: виб'є його; 2, 3, 5: картати буде
38 — уперше. 1, 2, 3, 5: перший раз
40 — Другого дня. 1, 2, 3: На другий день

Сторінка 153

1—2 — біжить додому. Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити. 5: біжить до матінки перепросити її
2 — матінки. 7: мами; перепросити. 1, 2: перепрохати
19 — страшна безнадійність обняла йому. 1, 2, 3, 5: розпука залляла його
22 — йому по обличчю. 1, 2, 3, 5: по його обличчю; з болю. 1, 2, 3, 5: від болю
24 — свого картузика. 7: свою шапочку
29 — труну. 3, 5: трумну
31 — наперед. 1, 2, 3, 4, 5: вперед
35 — зникає. 1, 3, 5: чезне
37 — у лікарні. 1, 2, 3, 5: в шпиталю; 7: в лікарні (шпиталю)
41 — врешті. 1: нарешті

Сторінка 154

5 — мама. 1, 2, 3, 4, 5: мамка
6 — не діждавшись. 1, 2, 3, 5: не дочекавшись
12 — просячи. 1, 2: прохаючи
15 — слухався. 7: слухав
18 — обличчя. 7: лице
23 — старцювати. 1, 2, 3, 5: жебрати
27—28 — добрих людей! 1, 2, 3, 4, 5, 7: *далі йде*: і правду сказала Дмитрикові ненька: світ не без добрих людей

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 149, рядок 15—16. Було: зверху помащено та притрушено червоним маком
Виправлено за 1, 2: зверху помащено червоним та притрушено маком
Сторінка 154, рядок 26. Було: Є, я знаю, що є
Виправлено за 7: Є! Я знаю, що є!

ПОМСТИВСЯ

Дата і місце написання: 20 лютого 1893 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Зоря», 1894, ч. 2, стор. 30—33.

Літо і осінь 1892 року М. Коцюбинський провів на виноградниках с. Каменчі Оргіївського повіту та с. Джурджулешти Ізмаїльського повіту як член антифілоксерної комісії. 18 листопада 1892 р. письменник після закінчення сезонних робіт повернувся до Вінниці, де в лютому 1893 р. завершив образок «Помстився». У ньому ожили «мальовничі, прекрасні південні краєвиди с. Джурджулешти, що лежить на самому злитті рік Пруту і Дунаю... М. Коцюбинський так захоплювався чарівною природою цих місць, що пробував замалювати придунайські пейзажі до свого альбома (у Вінницькому музеї М. Коцюбинського експонується «Вид на г. Джурджулешти») і, звичайно, з великою теплотою «відтворив її в образку «Помстився» (детальніше див: Михайло Потупейко, Михайло Коцюбинський, стор. 144—146).

М. Коцюбинський в листі до Василя Лукича від 6 травня 1893 р. писав: «Ще в лютому налагодив я для «Зорі» образок «Помстився». Посилаю його тепер Вам для календаря «Просвіти», скоро він буде придатним для цього видання. Коли ж Ви знайдете його непридатним для календаря, то прошу помістити в «Зорі». Майже через рік «Помстився» було надруковано в «Зорі». Як видно з листів до Б. Грінченка, М. Коцюбинський прагнув здійснити окреме видання твору в Чернігові: «Йдучи за завжди дорогою для мене радою Вашою, «Помстився» виправляю та вкупі з другим оповіданнячком, що маю доточити до нього, пришлю Вам аж перед різдвом» (лист від 14 жовтня 1894 р.).

«Помстився» було надруковано лише 1902 р. у книжці «Вік», т. 3, а потім в першому томі «Оповідань» (К., 1903). У висновку, поданому до Головного управління в справах друку петербурзьким цензурним комітетом 5 грудня 1902 р., сказано:

«До С.-Петербурзького цензурного комітету подано рукопис на малоросійському наріччі під назвою «Оповідання Михайла Коцюбинського».

В[иконуючий] о[бов'язки] цензора Федоров, який розглядав названий рукопис, доповів комітетові, що він містить чотирнадцять оповідань.

Із числа цих творів оповідання «На камені», «Поєдинок», «Посол від чорного царя», «Для загального добра», «По-людському», «Пе-коптьор», «П'ятизлотник», «На крилах пісні», «Помстився» і «В путах шайтана» можуть бути, на думку в. о. цензора, дозволені до друку без винятків, оскільки в них нема нічого протицензурного». На цьому документі стоїть резолюція головуючого члена ради Головного управління в справах друку: «Згоден. 6. XII».

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису (р-28). Написано на 18 сторінках. Крім того, в архіві письменника зберігається рукопис перекладу оповідання російською мовою під заголовком «Месть». Ким зроблено переклад — невідомо, написано рукою дружини письменника Віри Устимівни на 28 сторінках широкого (22 × 17,8 *см*) паперу.

2. «Зоря», 1894, ч. 2, стор. 30—38.
3. М. Коцюбинський, По-людському. Оповідання з бессарабського життя. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1900, стор. 18—33.
4. «Вік», т. 3, К., 1902, стор. 374—384.
5. М. Коцюбинський, Оповідання, т. 1, Вид-во «Вік», К., 1903, стор. 387—400.

Друкується за виданням: «По-людському. Оповідання з бессарабського життя», Львів, 1900.

Різночитання та варіанти

Сторінка 155

10 — варті. 1: сторожі
13 — Вечоріло. 1: Вечорів
14 — що но. 4: що й но
16 — далечині. 1, 5: далині
17 — По цім. 1: На цім
22 — як двадцять п'ять. 1: двадцяти

Сторінка 156

5 — бив. 1: кидавсь
6 — вусищами. 1: вусами
10 — щойно. 1: тільки що
11 — з яких. 1: з котрих
12 — що враз. 4, 5: що вкупі
14 — кашкетом. 1: картузом
16 — піджива€. 1: прибува€
23 — на се. 1: цьому
25 — три ока. 1: три оці
29 — Угорське. 1: венгерське

Сторінка 157

13 — стала в мамєньки. 1: найнялась в матері
17 — й не. 1, 2, 4, 5: що й не
24 — от. 1: ото
25 — поки. 1: аж поки
42 — що й не. 1: що не
43 — напижився. 1, 4, 5: надувся

Сторінка 158

25 — наче до себе. 1: до себе
32 — не кидано. 1: не кладено
34 — не поставиш. 1: не покладеш
35 — родина. 1: сім'я

Сторінка 159

2 — уперше. 1: перший раз
20 — кохаю. 1: люблю
27 — до якої. 1: до котрої
29 — й на. 1: й
32 — шкодували. 1, 4, 5: жалували; пошкодую. 1, 4, 5: пожалую
36 — вийду на. 1: вийду я на
41 — любу. 4, 5: нашу любу

Сторінка 160

11 — як. 1: мов

Сторінка 161

7 — обрію. 1: небосклоні
16 — прикрий. 1: стрімкий
22 — гіллячки. 1: гілляки
24 — хриплим. 1, 2, 4, 5: хрипливим
25 — піджива. 1: прибуває
27 — підживають. 1: прибувають; тая. 1: ця
28—29 — торкнуто. 1: торкнули

Сторінка 162

6—7 — і вельможних.. Ну, кажи, кажи... слухаю... 1: і вельможних — правду кажу
8 — провадив. 1: вів
12—13 — стара. 1: а стара
15 — шпигонуло. 1: пролетіло
16 — дуба. 1: кімком
22 — тільки. 1: лиш
38 — та й. 1: і
41 — схиливши. 1: спустивши

Сторінка 163

13 — тільки. 1: лиш
19 — десь. 1: кудись
22 — відав. 1: знав
36 — прикрий. 1: стрімкий

Сторінка 164

4 — одну йно. 1: одну лиш; 2: одну-но
5 — гору. 1: верх
6 — до. 1: назад до
8 — хоч той. 1: котрий
19 — зворушений. 1, 2, 4, 5: зворушений пригодами
22 — та й. 1: і
32 — долі. 1: додолу
35 — мов. 1: як

Сторінка 165

1 — вмерла їй. 1: вмерла
4 — які. 1: яких
10 — самі йно. 1: лиш
12 — родину. 1: сім'ю
16 — тільки: 1: лиш
21 — на. 1: у
23 — варту. 1: сторожу

ХО

Дата і місце написання: 18 січня 1894 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Зоря», 1894, ч. 24, 15(27) грудня, стор. 509—518.

Казку «Хо» М. Коцюбинський розпочав писати, ще коли жив у селі Лопатинцях. Селянин Андрій Дуляк через одинадцять років після того, як М. Коцюбинський виїхав із села, згадував

у листі від 5 листопада 1903 р.: «Як ще Ви жили в наших Лопатинцях, мені довелося читати Вашу рукопись під заголовком «Андрій Соловійко» і «Хо» (цитується за книжкою Михайла Потупейка «Михайло Коцюбинський», стор. 139). У листі А. Дуляк висловлює побажання прочитати ці твори і хоче знати, де вони були надруковані. Безперечно, що ці твори він міг читати тільки в автографах, бо оповідання «Андрій Соловійко» тоді ще взагалі не було надруковано, а казка «Хо» не могла потрапити в Лопатинці, бо львівські видання, без сумніву, там не поширювалися.

Очевидно, дата «18 січня 1894 р.» засвідчує завершення роботи над твором або переписування. У автографі чистового рукопису казки «Хо» в кінці позначено: 1893 р. У листі до Василя Лукича від 6 травня 1893 р. М. Коцюбинський пише: «Незабаром пришлю для «Зорі» казку під за[головком] «Хо», де головною фігурою — страх людський».

Як видно із листування, публікація казки «Хо» в «Зорі» викликала між М. Коцюбинським та редактором журналу тривалі розмови про вироблення єдиної загальноукраїнської норми літературної мови. Так, у листі від 12 червня 1894 р. М. Коцюбинський писав:

«Щодо тих докорів, які Ви робите мені за уживання наріччевих форм, то, цілком згоджуючись з думкою Вашою про потребу вироблення одностайної літературної мови, дозволю собі помітити, що редакція «Зорі», виходячи з вище приведеної засади, не цілком консеквентна, бо нігде не повиправляла в співомовках Руданського слова «їден», «їдна» на «один», «одна», у Старицького та у других — «пришлий», «пришлість» на «будучий», «будучість» і т. ін.

Що ж до слова «звомпити» (а не звонтпити,— може, я помилився, переписуючи), то це слово щиро народне і нічого не маюче спільного з польським «zwątpić» або московським — «усомниться». Звомпити одповідає московському «струсить», «потерять присутствие духа» — в такому значенню уживається у нас серед народу та занесене в словницю Піскунова.

Зрештою, прошу Вас виправити такі слова, як «їден», «їдна», «їднак», на «оден», «одна», «однак» і т. ін., скоро «Зоря» має поручення викидати усі наріччеві форми».

Того ж 1894 року казка вийшла у світ окремим виданням. Передруковуючи «Хо» пізніше, письменник поробив деякі зміни, окремі місця, як «сцену з попом», зняв зовсім (див. різночитання і варіанти). Про це свідчить його лист від 4 листопада 1902 р. до В. Гнатюка: «Згода! Робіть так, як уважаєте потрібним і кращим. Коректу прошу висилати далі. В «Хо» хай складачі не складають оцих місць на стор. 29 (окремої брошури, виданої Лукичем) знизу 7 рядків. Починається словами «А ти попе...» і кінчиться «рук будучого попа».

На стор. 32: «А як там піп?..» і кінчаючи словами «і мусить вклонитись добродієві». Ці місця я викидаю».

Листи до В. Гнатюка засвідчують незвичайну ретельність, з якою М. Коцюбинський ставився до перевидання «Хо» в збірці «Поєдинок», що вийшла в світ у Львові 1903 р. Це останнє прижиттєве видання казки «Хо», коректуру якого читав і правив письменник.

На Україні твір за життя М. Коцюбинського було надруковано лише один раз 1902 р. у збірці «Вік», т. 3, за дозволом петербурзького цензурного комітету від 25 липня 1901 р. І раніше і пізніше казка неодноразово заборонялася царською цензурою. До цензури вперше подано твір у грудні 1899 р. на предмет поширення в Росії окремого львівського видання 1894 р. 19 січня 1900 р. петербурзький цензурний комітет на основі доповіді цензора графа Головіна подав до Головного управління в справах друку такий висновок:

«Канцелярія Головного управління в справах друку від 16-го грудня 1899 р. за № 9236, за наказом п[ана] тимчасово виконуючого обов'язки начальника цього управління, направила в С.-Петербурзький цензурний комітет видану у Львові в 1894 р. брошуру під назвою «Хо, казка Михайла Коцюбинського» для цензурного розгляду.

Цензор гр[аф] Головін, який розглядав цю брошуру, доповів СПб. цензурному комітетові, що написана вона... (від А — Б)[1].

Комітет, погоджуючись із думкою цензора, не визнає можливим, через україномільське забарвлення вищепоіменованої брошури, дозволити її поширення серед російської публіки, тим більше, що і правопис брошури різниться з правилами, встановленими в Росії для творів на малоросійському наріччі.

Про викладене С.-Петербурзький цензурний комітет має честь подати на розгляд Головного управління в справах друку з поверненням брошури «Хо».

На цьому документі написано резолюцію: «21.І 1900 р. Не дозволяти до ввозу в Росію, згідно висновку к[оміте]ту. Кн[язь] Шаховський».

Публікація твору була пов'язана для М. Коцюбинського з деякими правописними труднощами. Письменник змушений був переписувати свої твори, в тому числі й «Хо» так званою «ярижкою» — офіційним правописом. Оскільки всі свої перші твори М. Коцюбинський друкував у Галичині, «ярижка» давалась із трудом. У листі до редактора «Віку» він писав:

«Звертаю Вам разом з сим коректу «Хо». Мабуть, Вам доведеться продержати ще одну коректу, бо в першій помилок багато, та й я таки не відаю, чи справився з тим ярижним правописом, якого не знаю й до якого не звик. Я хотів би, коли це можливо, щоб порядок моїх оповідань у «Віку» був такий: 1) В путах шайтана, 2) Помстився і 3) Хо. Якось незручно, що на першому місці казка». Але «ярижка» справи не врятувала.

Вдруге цензура підтвердила заборону казки «Хо» 5 грудня 1902 р. в складі першого тому «Оповідань» М. Коцюбинського з посиланням на висновок цензурного комітету від 19 січня 1900 р.

Втретє цензура поновила заборону казки «Хо» 31 травня 1905 р. У висновку петербурзького цензурного комітету було сказано:

«До С.-Петербурзького цензурного комітету надійшов рукопис під назвою «Хо, казка М. Коцюбинського».

Колезький асесор Тучапський, який розглядав названий рукопис, доповів комітету, що казка уже неодноразово подавалася

[1] Літерами А — Б позначено місця, що в доповіді цензора містять переказ змісту твору.— *Ред.*

в комітет і була заборонена до друку через свою тенденційність. З огляду на це цензор вважав за необхідне заборонити її знову.

С.-Петербурзький цензурний комітет має честь подати на розсуд Головного управління в справах друку, що він не вважає і з свого боку можливим дозволити до друку рукопис, що надсилається при цьому, оскільки він позначений українофільською тенденцією.

Зміст казки «Хо» викладено в поданні комітету до Головного управління в справах друку від 19 січня 1900 р. за № 123» (детальніше про цензурну історію казки «Хо» див.: «М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації», стор. 32—35, 37—39, 178).

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису (р-29). Написано на 57 сторінках.

2. Автограф чистового рукопису. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 61, № 205). Написано на 32 аркушах; бракує сторінок 1—8 та 13—16. Датовано 1893 роком.

3. «Зоря», 1894, ч. 24, стор. 509—518.

4. М. Коцюбинський, Хо. Казка. Львів, 1894.

5. «Вік», т. 3, К., 1902, стор. 385—414.

6. М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1903, стор. 77—118.

Друкується за останнім виданням.

Різночитання та варіанти

Сторінка 166

6 — дерева. 1: сонні дерева
8 — непевним. 1: і непевним
23 — порина. 1: впірнав

Сторінка 167

6—7 — затремтіло молоде листя. 1: затремтіли молоді листя
11 — ущухли. 1: замовкли; страх як тихо. 1: страшенно тихо
16 — цілком. 1: зовсім
17 — звести. 1: підвести
41—42 — не відважується. 1: не сміє

Сторінка 168

2 — образи. 1: картини колишнього, картини; 3, 4, 5: образи колишнього, образи; яскравими. 1: ярими
5 — скутий. 1: скований
7 — проходять. 3: переходять
7—8 — не насмілюються. 1: не сміють
10 — ой. 1: ах
13 — кістки. 1: кості
15 — змагається. 1: бореться

16—17 — не то поодиноких людей, ба й. 1: не тільки поєдинчих людей, а. 3, 4: не то поєдинчих людей, ба й
21 — А який з його. 1: А який він
22 — яку. 1: котру
34 — комашня. 1: комашки
35 — віджила. 1: ожила
37 — гуляють. 1: граються
38 — років шести. 1: літ шести. 3: років за шість
39 — по другій весні. 1: двохлітно

Сторінка 169

1 — кльош. 1: абажур (?), ковпак
2 — ой. 1: ах
15 — досягла. 1: досягає
22 — проклятий кіт дряпнув. 1: проклята кішка дряпнула
25 — гоп-гоп. 1: гопки-гопки
32 — скоро. 1: як тільки; зараз. 1: зразу
35 — поза. 1: за
37 — страшного. 3, 4: сторожкого

Сторінка 170

1 — збуджує. 1: полохає
13 — то се. 1, 2, 4: то то

Сторінка 171

3 — в. 1: на
15 — а сам. 1: і
16 — там щось. 1: щось
17 — тремтить. 1: дума, тремтячи
21 — ну, проказуйте. 1: кажіть далі
31 — роздягнено. 1: роздягають
36 — напружує. 1: натужує
38—39 — глухим стукотом молота по чомусь м'якому. 1: надзвичайно голосним
39 — увага. 1, 3, 4, 5: увага хлопця
41 — на гвалт. 1: тривогу

Сторінка 172

1 — плечей. 1: плечей хлопця
3 — утикає. 1: всуває
4 — стати маленьким. 3, 4, 5: статись маленьким-маленьким
4—5 — якомога. 1: як можна
5 — помітити. 1: побачити
12 — деревить. 1: дерев'янить; 3, 4, 5: деревенить
13—14 — бідне хлоп'ятко, нерухоме, тремтяче від жаху, мокре. 1: бідний хлопець, нерухомий, тремтячий від жаху, мокрий
14 — аж. 1: аж поки
15—16 — заспокоює нарешті змордовану офіру полохливості. 1: не заспокоює його, змученого, змордованого
17 — вікном. 1: вікно́м кімнати
18 — хлопець. 1: переляканий хлопець
21 — хутко. 1: скоро

24 — хита. 1: кива
29 — світла. 1, 2, 3, 4: світа [1]
30 — несиго. 1: ненаситно
32 — тоненькою. 1: тонесенькою
34 — ту. 2: тоту; старезним волоським горіхом. 1: старезними волоськими горіхами

Сторінка 173

5 — ясно. 1: *слово відсутнє.*
10 — трапля. 1: попадає
12 — придивляється. 1, 3, 4, 5: він почина придивлятись
13 — злякався. 1, 2, 3, 4, 5: звомпив; перечитавши. 1: прочитавши
17 — на вчительку. 1: вчителькою
25 — променя. 1, 3, 4: проміння
30 — якого. 1: котрого
33 — акція. 1: сама акція
38 — безсильно 1, 3, 4, 5: безсило
43 — та. 1: і; стрибала. 1, 2, 3, 4, 5: весело стрибала

Сторінка 174

4 — селянськими. 1: сільськими
10 — небавом. 1: скоро
16 — знаходила. 1, 2: знаходила їх
17 — дівчину. 1: дівчинку
20 — інших. 1, 3, 4, 5: других
24 — що її оточує. 1: оточуюче їх
26 — вже. 1: *слово відсутнє.*
28 — забезпеки. 1: забезпечення
38 — що відділяв її. 1: одділяючий її

Сторінка 175

4 — розбити. 1: зламати
6 — що до їх. 1: що їм
9 — поклала. 1: рішила
11 — Так справедливість каже. 1: *речення відсутнє.*
12 — світло в темряву. 1: світ темряві
13 — на неї. 1: її
16 — справді. 1: *слово відсутнє.*
18 — налякались. 1, 2, 3, 4, 5: звомпили
24 — лучився. 1: лучається
28 — розважити. 1, 2, 3, 4, 5: щоб розважити
29 — та. 1: *слово відсутнє.*
29—30 — другого дня. 1: на другий день
36 — виглядала його. 2: виглядала вона його; нині. 1: сьогодні
38 — ламле. 1: ламає; а. 1: і
39 — налагодилася. 1: налагодилась ще
43 — для тих. 1: тим

[1] Так і далі,

Сторінка 176

1 — стелиться. 1: стеляться тепер
6 — які. 1: котрі
9—10 — шепотять. 1: шепчуть
16 — перемоги. 1: за перемогу
19 — перед мене. 1: передо мною
21 — життя. 1, 2, 3, 5: життя моє
28 — на тому. 1, 2: на цьому; мислити. 1: думати
29 — і чого. 2: і чого ж; чого? 1: чого лякаюся?
30 — дурю. 1: чого дурю
35 — зазира. 1: загляда
36 — хита. 1: кива
37 — шепотять. 1: шепчуть
39—40 — не нині, то завтра. 1: не сьогодні — завтра
41 — тої манти. 1: того плаща; 5: тої мантії

Сторінка 177

1 — яку. 1: який
7 — як осика на вітрі. 1: як жид перед становим
12 — легенькою парою, виссаною. 1: легеньким паром виссаним
22 — саму. 1: лишень
23 — більш. 1: *слово відсутнє.*
25 — гадаєш. 1: думаєш
25—26 — шепотить. 1: шепче
26 — відаєш. 1: знаєш
28 — з ким. 1: з котрими
29 — звернешся. 1: обернешся
37 — відаєш. 1: знаєш
38 — убожество. 1: убозтво
40 — до часу. 1: передчасом
43 — рветься. 1: лине

Сторінка 178

6 — спокушає. 1: спокушає, підкушає
12 — яка. 1: що за
13 — кудою йти!.. 1: *далі йде речення:* Смерть здається краще, ніж такий стан.
19 — я бачила, як. 1, 5: як я бачила
20 — буде день зо три. 1: з три дні буде
21 — але. 1: еге
27 — подіяла. 1: чинила
33 — та. 1: і
35 — полинули вже в інший бік. 1, 3, 4, 5: попливли вже в другий бік
40 — що. 1: котрий

Сторінка 179

6 — пані. 5: панно
13 — що. 1: яке
17 — будучого. 1: прийшлого
25 — Літко 1 2: Літко. (Недавно ще Литка, як і його батько та родичі — селяни).

27 — турбує. 1: тривожить
34 — та. 1: і; тримати. 1: держати
35 — циганським 1: холодним

Сторінка 180

3 — не понято віри. 1: не вірили; потягнено. 1: тягли
4 — страхано. 1: страхали
30 — а що. 1, 2, 3, 4, 5: а позаяк
32 — послати. 1: розіслати
36 — розвідку. 1, 2, 3, 4, 5: розправу
39 — по-московському. 1: по-російському

Сторінка 181

3 — Мало на сьому. 1: Мало цього
5—6 — по покою. 1: по хаті [1]
13—14 — врешті. 1: *слово відсутнє.*
19—20 — шпакуватою. 1: *далі йде:* чималою
24—25 — Але й се. 1, 2: але це
34—35 — листоноша. 2, 3, 4, 5; листопош

Сторінка 182

2 — перечитати. 1: прочитати
3 — прочитаю. 1, 3, 4: перечитаю
6 — з відкритки. 1: з картки
11 — взяв би. 1, 2: і взяв би
17 — якому. 1: котрому
24 — великий. 1: поважний
34 — певній. 1: звісній
37 — зі свого дипломатичного маневру. 1: своїм дипломатичним маневром

Сторінка 183

3 — патріот. 1: патріота [2]
4 — про. 1, 2, 3, 4, 5: на
7 — страшенно. 1: зовсім
14 — треба. 1: тра
15 — дурницю. 1: дурість
25 — брак її. 2, 3, 4, 5: брак на неї
29 — що. 1: котрий
33 — от ще. 1: ото
34 — утішно. 1: втішно
35 — громадянин. 1: городянин
40 — його по. 1: по його

Сторінка 184

1 — охолов. 1: обімлів
5—6 — бідну, невинну. 2, 3, 4: *слова відсутні.*
15 — отой. 1: оцей
20 — хутко. 1: скоро

[1] Так і далі.
[2] Так і далі.

22 — в мене. 1, 3, 4, 5: мене; розболілась. 2, 3, 4: розболіла; повірите. 1, 2, 3, 4, 5: вірите
25 — відомо. 1: звісно
26 — місті Луцькому. 1: місті
27 — славного. 1: звісного
29 — з засади. 5: з того
30 — які. 1: котрі
31 — публічністю. 1: публікою
32 — тому похороні. 1: тих похоронах
33 — замовлено. 1: замовлено спіцеру
36 — собі. 1: *слово відсутнє.*
41 — річ. 1: діло

Сторінка 185

4 — завезти. 1: повезти
12 — цілком. 1: зовсім
13 — своєму. 2, 3, 4, 5: свому
14 — умовившись до. 1, 2, 3, 4, 5: умовившись щодо
15 — місто Луцьке. 1: город N
19 — Семен Пилипчук з Андрієм Гавриленком. 1: Семен Пилипович з Андрієм Гавриловичем [1]
23 — лишився. 2: лишився сам; 1: сам, один
24 — сам. 1: один; втисся. 1: втиснувся до хати
29 — не загинуть. 1: не пропадуть
30 — чималого гурту. 1, 2, 3, 4: чималої лічби
33—34 — старших. 3, 4: старшини
34 — славних. 1: звісних
42 — сама з себе. 1: сама по собі; се. 1: це, його

Сторінка 186

4 — ті. 1: *слово відсутнє.*
5 — бучний. 1: голосний
13 — той. 1: *слово відсутнє.*
19 — що робити? Адже. 1: що робити? Як одмовитись? Адже
22—23 — викрутитися. 1: виплутатися
27 — регочеться. 2: регоче; у боки. 1: за боки
29 — мовляв. 1: як кажуть
33 — посади. 2: місця
36 — принесено. 1: принесли

Сторінка 187

1 — день зо два. 1: зо два дні
8 — дістанеться. 1: попадеться
12—13 — лізе, покректуючи. 1: піднімається
14 — в найтемніший закуток. 1: вибираючи собі найтемніший закуток
19 — на будучину. 1: на пришлість
29 — розлучаємось, навіки. 1, 2, 3, 4, 5: розлучаємось... Розлучаємось, навіки.
32 — промінням. 1, 2, 3, 4, 5: парусами [2]

---

[1] Так і далі.
[2] Так і далі.

36 — в. 1: і
40 — шепотить. 1: шепче

Сторінка 188

5 — хату. 1: кімнату
10—11 — зогрівалося такими ж ідеями. 1: зогрівала така ж ідея
15—17 — Будьмо передусім скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своєму краї, чи на чужині. 1: будьмо скрізь українцями: в своїй хаті і в чужині, в своєму краї і на чужині
18 — якою. 1: котрою; звертаються. 3, 4, 5: звертається, челяді. 1: служебок
22 — прапор. 1: коругов; дужих. 1: міцних
27 — А поки що. 1: Поки ж що
28 — грунту. 1: землі
30 — інтелігентна. 1: щира інтелігентна
37 — гадаєш, що то. 1: думаєш, що це
39—40 — знаю, що. 1: що
40 — рахуватися. 3, 4: рахувати.

Сторінка 189

4 — тост. 3, 4: тоаст
6 — на пучку прутиків. 1: на в'язці прутів
7 — яка. 1: котра
16 — тостів. 3, 4 — тоастів
30 — що трима. 1: котра держить
32 — старий, як світ. 1: старий горобець
42 — шепотить... 1: шепче

Сторінка 190

1 — повсякчасної. 1: корисної
9 — з ворогуванням. 1: з ворожими відносинами
10 — чує Хо. 1: *фраза відсутня.*
14 — студії. 1: студії, обсервації
15 — не то. 1: не тільки
18 — біг дасть. 1, 2, 3, 4: *далі йде:*
— А ти, попе, пам'ятай! — чує Хо сливе під вухом.— Ти можеш найбільше зробити!
Але «піп» тільки осміхається, бо дуже добре знає, що не книші та ковбаси тягнуть його на село.
Хо услужно підсовує йому згадку про консисторію, і, трохи засоромлений, мовкне, побачивши зневажливий рух будучого попа.
24 — аж пересвідчуся. 1: аж поки не пересвідчуся
31—32 — костуром. 1: ціпком
36—37 — зітхає він до спокою. 1: *фраза відсутня.*
38 — уліворуч. 1: вліворуч; 2, 3, 4, 5: ліворуч

Сторінка 191

2 — живе. 1, 2, 3, 4, 5: живе той
2—3 — запровадити па. 1: завести в
15 — зазира 1: загляда
19 — шепотить. 1: шепче

34 — книжку. 1, 2, 3, 4: останнє число «Зорі»; і починається лектура. 5; *слова відсутні.*

41 — книжки. 1, 2, 3, 4: «Зорі»

Сторінка 192

2 — холод. 1: вітер

8 — натруджені кістки. 1, 2, 3, 5: *далі йде:*

Хо відступається від вікна, низько схиляє сиву голову і, чолом даючи перед новітнім лицарем, шепотить:

— Спасибі...

Зраділий Хо біжить далі. Його кортить побачити всіх, що пам'ятного вечора в кімнатці «під небом» об'явили війну страхові, п'ючи за сміливість. Чи то всі вони витривали, як хліборобтой? Чи то ж усі, мов подарунком найдорожчим, потішать його сміливим поглядом? Ей, коли б то, коли б то.

9 — Хо йде далі. 1, 2: іде Хо

9—10 — глуху ніч. 1: глупу північ; 2, 3, 4: глупу ніч

15 — шпиталь. 1, 2, 3, 4, 5: *далі йде:* Ця маленька, чепурненька хатинка серед саду — шпиталь

17 — Що там? 1: Що це?

18 — біля. 1: біля, коло; що. 1: котрий

24 — не заважав. 1, 2, 3, 4: не перешкоджав

37 — Спасибі. 1, 2, 3, 4: *далі йде:*

— А як там піп? — літає думкою Хо.— Пійти б поглянути, чи не дурно він осміхався того вечора, як нагадувано йому пам'ятливість?

Незабаром Хо в попа. Що се? Піп[1] — бібліотекар? В хату вступають діти й дорослі, а він виймає з шафи книжки та роздає, роблячи уваги, даючи ради. Що се? Левицький... Барвінський... Чайченко... Самі вкраїнські книжки? Ану, потремти, добродію, попоїж дрижаків. Що ж, не лякаєшся? І ти дивишся мені просто в вічі? — каже здивований Хо і мусить вклонитися добродієві...

38 — А вчитель? 5: А як там учитель?

39 — до другого села. 1: у друге село

Сторінка 193

4 — юнака. 1, 2, 3, 4, 5: того юнака

10 — лякає. 1: лякав

23 — Йому. 1: Йому, старому

26 — галяві. 1: полянці

27 — та й. 1: і

31 — ущухли. 1: замовкли

36 — та. 1: і

37 — до неї. 1: *слова відсутні.*

41 — кістки. 1: кості

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 171, рядок 39—40. Було: Увага збільшується

Виправлено за 3, 4, 5: Увага хлопця збільшується

Сторінка 174, рядок 21 - 22. Було: стояв межи двором але селом

[1] В автографі *він.*

Виправлено за 5: стояв межи двором а селом
Сторінка 176, рядок 22. Було: Що варте життя перед
Виправлено за 1, 2: Що варте життя мов перед
Сторінка 177, рядок 43. Було: обсмалити її крила
Виправлено за 1, 5: обсмалити їй крила

НА КРИЛАХ ПІСНІ

Дата і місце написання: 14 січня 1895 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Зоря», 1895, ч. 22, стор. 421—424 під назвою «Пісня. Картка зі щоденника».

У листі до Б. Грінченка від 14 травня 1895 р. М. Коцюбинський повідомляв: «За зиму написав я тільки 2 оповідання («На крилах пісні» та «Для загального добра».— *Ред.*) та й то незадоволений з їх. По слабості писалося нашвидку, то вже мало лишалось вільного часу — отож наслідки такої гарячкової праці й помітні в тих оповіданнях». М. Коцюбинський, після закінчення сезонних робіт, які 1894 року затяглися до кінця листопада, 1 грудня виїхав до Вінниці. 2 березня 1895 р. він вирушив назад до Молдавії. Із цих трьох місяців один було витрачено на поїздку до Києва і Чернігова. Отже, літературній роботі над двома творами було віддано два місяці.

Спілкуючись із селянами — працівниками філоксерних загонів,— М. Коцюбинський прислухався до народної мови полтавців та й вихідців з інших частин України, поглиблював знання звичаїв і побуту рідного народу, а також зацікавився народними піснями, яких співали робітники загону. «Дуже любив пісню,— свідчить один із членів філоксерного загону В. Кузьменко,— особливо чумацьку»... «Українські пісні любив дуже», найбільше захоплювався тоді піснею «Чумак», яку, стоячи за кущем, записав зі співу селян.

Ця народна пісня і лягла в основу поетичної «картки з щоденника», яку спочатку М. Коцюбинський назвав «Пісня», а пізніше, готуючи до видання збірку «Поєдинок», пише до В. Гнатюка 10 лютого 1901 р.: «Цього останнього оповідання я прохав би змінити заголовок на «На крилах пісні».

В архіві письменника у Чернігові зберігаються зроблені ним для цього твору на двох перегнутих навпіл аркушах лінованого паперу записи чумацьких пісень: «Чумак» («Ясно, ясно, а сонечко сходить»), «Та сірі воли, сірі-половії», «Та ходив чумак».

Коцюбинський із незначними змінами наводить у своєму творі 43 із 45 рядків записаної ним пісні «Чумак». Рядки

Із-за того зеленого гаю
Розбійнички виглядають...—

відсутні у тексті записаної письменником пісні. В окремих місцях відчутно перегук з іншими народними піснями: «Та сірі воли, сірі-половії», «Ой у полі криниченька» тощо.

У зв'язку з публікацією твору на сторінках «Зорі» М. Коцюбинський висловив у листі до редактора Василя Лукича 31 грудня 1895 р. цікаві зауваження:

«Переглянувши свою «Пісню», надруковану в ч. 22 «Зорі», я помітив, що коректор навіщось попереробляв деякі слова, напр., «гострий» переробив на «острий», «вогнище» на «огнище» і т. д., що дуже негарно гучить, особливо по словах, що кінчаю-

ться на голосозвуки. Напр., «те остре, до фізичного болю остре...», «догоряє огнище» і др. Наш народ, що має музикальне вухо, по змозі обминає натовп голосозвуків або шелестозвуків і намагається розкласти так слова, щоб заховати закони евфоніки. Отож і я намагався по змозі додержувати ту евфоніку, і дуже мені прикро, коли хто псує мені ту роботу. Тому-то попрохайте, будьте ласкові, від мене ш[ановпого] д[обродія] коректора оглядатися на оригінал, котрий з цього боку виходить у мене готовим уже до друку».

Джерела тексту

1. Автограф (р-30) чорнового рукопису. Написано на 17 сторінках. Є виправлення червоним чорнилом і значні відмінності із друкованим текстом.

2. Автограф (р-31) чистового рукопису, що відповідає друкованому текстові. Написано на 24 сторінках. У рукописі чимало поміток олівцем, зроблених Мусієм Степановичем Кононенком (маловідомий український письменник, виступав під псевдонімом М. Школиченко). В автографі твір мав ніби подвійне обрамлення. Крім розповіді від першої особи (у вступі й кінцівці), письменник вдається ще до пейзажного обрамлення твору. На початку це — «дика краса південної бурі», а в кінці — опис наслідків грози. У автографі твір в кінці мав продовження (див. різночитання та варіанти), але влітку 1895 року Коцюбинський, за порадою М. Кононенка, відкинув його, а також переробив окремі, відзначені М. Кононенком, місця (детальніше див.: Михайло Потупейко, Михайло Коцюбинський, стор. 150—153).

3. «Зоря», 1895, ч. 22, стор. 421—424 (під назвою «Пісня. Картка зі щоденника»).

4. М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1903, (під назвою «На крилах пісні»).

5. М. Коцюбинський, Оповідання. Том перший. Вид-во «Вік». З портретом автора, К., 1903, стор. 419—431.

6. Декламатор «Розвага», т. 2, К., 1905, стор. 420—423.

7. Декламатор «Досвітні огні», К., 1906 (друге видання — 1908), стор. 497—498 (під назвою «Чумацька валка»).

Друкується за виданням «Поєдинок і інші оповідання», Львів, 1903.

Різночитання та варіанти

Сторінка 194

6 — згук. 6: звук [1]
14 — шпилясті. 2: шпичасті
16—17 — нахрапом. 1, 2, 3, 4, 5, 6: з імпетом
20 — розрухи. 1, 2, 3, 5, 6: потуги
21 — бурі. 1, 2, 3, 5, 6: грози
25 — густого. 1, 2, 3, 5: краплистого; 6: буйного

Сторінка 195

3 — пісня моєї країни. 1: вкраїнська пісня
5 — змішався. 1, 2, 3: звонпив

[1] Так і далі.

7 — тихим акордом. 1, 2: тихими акордами
11—12 — по виноградниках про вартового. 1: на виноградниках для сторожа
16 — негоди. 1: по негоді; 2: у негоді
20 — псувала. 1: зопсувала
22 — тихим. 1, 2, 3, 5, 6: *слово відсутнє.*
23 — виповняє. 7: сповнює
28 — Співано. 1: Співали
33 — образи. 1: картини; перелітав. 1, 2: переносився
34 — у минулому. 1, 2, 3: у тій пісні
40 — незайманий. 1, 2: незайманий плугом

Сторінка 196

5 — якоюсь. 1, 2, 3, 5: якось
5—6 — таємницею віє від них, чарами віє від того. 6: таємницею віє від того
10 — немов. 1: як
17 — задумою й. 1: *слова відсутні.*
18—19 — яку думу дума чумацький отаман в степу, серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? 1: чого той сум бере за серце?
23 — ходить отаман. 1: смутний отаман ходить
24 — то. 5, 6: *слово відсутнє;* то на. 5, 6: й на
26 — помалу-малу. 1: мало-помалу
30—36 — Табір прокинувся, але сон не встиг ще пірхнути з ночівля, ще кида на нього свою тінь. Таємничість раннього ранку оповила й чумаків своїми чарами.

Ось кухар напина тагани, повісив казан і, червоно осяяний палаючим огнем, нагнувся над чумацьким сніданням...

Поставали... 1, 2, 3: Табор прокинувся.

Та нема звичайного руху в таборі; ватажапи поважні. Сон не встиг ще пірхнути з ночівля, ще кида на них свою тінь... Таємничість раннього ранку оповила й чумаків своїми чарами.

Дехто лінивою ходою подався до озерця погожої води казаном зачерпнути, дехто підкида сухого бадилля та ломаччя на вогонь... Кухар нап'яв тагапи, повісив казан і, червоно осяяний палаючим вогпем, нагнувся над чумацьким сніданням... Незабаром каша парує.

Ось поставали...
38 — обличчя. 1, 2, 3: обличчя їх
40—41 — бряжчать ложки об казан, вусате чумацтво привітно усміхається. 1, 2, 3: бряжчать чумаки ложками об казан, привітпо осміхаючись

Сторінка 197

3 — Пора рушати! 1, 2: *далі йде:* А невеселий отаман по табору ходить:

Що він ходить, білі руки ломить,
Він словесно говорить

9 — підмазали. 1: помазали
16 — велетень. 1: велет
31 — похитують. 1: помахують
32 — жвачку. 1, 2, 3, 5, 7: жуйку

Сторінка 198

3 — віє. 1, 2, 3: тхне
11 — у безвітря. 1: *слова відсутні.*
19 — чимало. 1, 2, 3: всяких
20 — вилитий. 1, 2, 3, 5: злитий
27 — невимовною. 1: безмовною
29 — завдає. 1: завдають
30 — та. 1, 2: та з; лишить. 1: рішив
33—35 — Нагадує пісня й про здобичників диких, що з нетрів придорожніх, з комишів непролазних чигають на валку, готують у степу глухому кривавую драму... 1: Буває й так, що з нетрів придорожних, з комишів непролазних нападуть на валку здобишники — і тоді в глухому степу зчиниться кривава драма. Викотиться вранці з-за могилок ясне сонце і освітить сумне бойовище: стоять покинуті, зрабовані мажі, а на скривавленій землі лежать побиті чумаченьки де два, де чотири...
40 — поміж. 1: межи
41 — очима востаннє, може, споглядає на цей світ хороший, на цей степ широкий, немов квітчастий... Хотіло б ся. 1: очима вдивляється в зелену простору, що ген-ген братерськи єднається з блакитним небом, в зелені байраки, що здалеку ваблять у холодок, у високі могили, що розбіглись скрізь по квітчастому килимові степовому... хотілось би

Сторінка 199

26 — конаючого. 1: вмираючого
28—29 — довгих вусах. 1, 2, 3, 5: довгому вусові
33 — рушило й чумацтво. 1: рушили юрбою й чумаки
37 — Прийняв. 1: і прийняв
37—39 — безхмарне небо байдужно дивиться з високості, а буйний вітер шепотить про щось з величезними степовими будяками. 1: високе небо байдужно дивилось на той похорон, а буйний вітер шепотів про це з високою тирсою...
42 — Еге. 1: так.

Сторінка 200

20—21 — повиті. 1: повившись
21 — сріблястим. 1: срібним
27 — Розташувались. 1: в мальовничому неладі розташувавшись
28 — ждуть. 1: очікують
29 — по. 1: у
33 — та. 1, 2, 3: а
35 — сумує. 1: тужить

Сторінка 201

3 — чумак. 1: чумаченько
8 — веселіше. 1, 2, 3, 5: веселішої
33 — сполох. 1, 2, 3: переполох
40 — умивається дрібними. 1, 2, 3: *далі йде:* сумно оповідають чумаки; 5: з сумом думають чумаки

Сторінка 202

2 — гострим. 1: різким.
12 — Брязкіт. 1: брязк; крики. 1: крик

13 — сполоханих. 1: наляканих
16 — широкому степовому. 1, 2: широкій, степовій
24 — в один, у другий бік. 1: в одну, в другу сторону
26 — навтеки. 1: навтікача
27 — аж. 1: аж поки
27—28 — сховали. 1: не сховали
32 — вогняний. 1: червоний
36 — на якому. 1, 2: де
38 — де два, де чотири... 1: *слова відсутні.*

Сторінка 203

6 — Пісня замовкла. 1: *далі йде:*

Кілька хвилин просидів я під враженням пісні. Я був ще у степу, бачив проміття червоне пожежі, бачив чумацький табор з чорними мажами, з кривавим бойовищем, з чумаками, гордими перемогою своєю, чув рик волів, сп'янілих од духу свіжої крові!..

Враз вигук: «О, вже й по дощеві!», кинутий кимсь з заробітчан, сполохав мою увагу, вернув мене до дійсності.

Я мимохіть глянув на вхід до колиби — і замість тої картини, що тільки йно стояла в мене перед очима, побачив бурчаки каламутної води, що стікали з гір в повний ущерть Прут. По блакитному небі гнались одна за одною розірвані хмари, заходяче сонце кидало ясне проміння на брудну воду річки, осявало змиті глинясті береги Прута, грало в здорових краплях дощових, що позвисали на листях сполоханих дерев...

Ми почали радитись, як би нам добратись до села.

7 — проміння. 2, 3, 5: проміття

Виправлення, вроблені в основному тексті

Сторінка 195, рядок 28. Було: за хвилину підхопило й решта
Виправлено за 1: за хвилину підхопила й решта
Сторінка 196, рядок 2. Було: мигтить зірками по блакиті
Виправлено за 1, 3, 5: мигтить зірками до блакиті
Сторінка 201, рядок 28. Було: ба й про своє життя власне
Виправлено за 1, 3, 5: ба й про життя власне

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА

Дата і місце написання: 16 лютого 1895 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Зоря», 1896, ч. 1, стор. 2—7; ч. 2, стор. 22—26; ч. 3, стор. 42—47; ч. 4, стор. 62—67; ч. 6, стор. 102—104.

14 січня 1895 р. М. Коцюбинський завершив роботу над твором «На крилах пісні», а 16 лютого — закінчив «Для загального добра». Та над цим твором він працював значно довше. Ще восени 1892 р. письменник повідомляв Василя Лукича, що має «багато призбираного матеріалу та готовий план» «довшої повісті». Влітку 1894 року в листі до того ж Василя Лукича, з тих же Джурджулештів, письменник знову писав про свій намір: «Осінь та зиму матиму вільніші, тож гадаю... спробувать свої сили на більшій праці, наприклад, повісті. Потому докладніше напишу Вам про се».

Деякі дослідники твердять, що оповідання «Для загального добра» відбивае трагедію молдавського селянина Замфіра Нерона,

який жив у селі Джурджулештах і виноградник якого справді пібито зрубали філоксеристи із загону, що в ньому служив М. Коцюбинський. На будинку, де живуть нащадки Замфіра Нерона, встановлено меморіальну дошку з написом: «В 1893 році великий український письменник М. М. Коцюбинський був у Джурджулештах і написав твір «Для загального добра», в якому змальовує долю молдаванина Замфіра, що жив у цій хаті».

Михайло Потупейко у книжці «Михайло Коцюбинський» піддає сумнівам деякі твердження попередніх дослідників і пише: «До речі, в тексті дошки — неточність: М. Коцюбинський не був, а працював у Джурджулештах і не лише в 1893 році, а й в попередньому і в наступних роках. Твердження, що Замфір Нерон — дійсна жива особа, нащадки якої зараз мешкають у Джурджулештах, в хаті, відзначеній меморіальною дошкою, викликає поважні сумніви. На наш погляд, і події, описані в оповіданні «Для загального добра», і виведені в ньому герої є збірні, узагальнені. Адже ж селянське заворушення проти антифілоксерних робіт, яке, без сумніву знайшло відбиток на сторінках твору М. Коцюбинського, відбувалося не в Джурджулештах, а в с. Пересічині, Оргіївського повіту (це відзначають на підставі документальних даних дослідники творчості Коцюбинського), і село, яке описується в оповіданні, письменник називає Лоешти. Напевно, виводячи збірний образ людини, що тяжко переживає знищення філоксеристами свого виноградника, письменник назвав її ім'ям, яке чув і яке, на його погляд, найбільше підходило для героя. Чи не найістотнішим аргументом цього припущення є те, що в списках жителів с. Джурджулешти, виноградники яких були вирубані, імені Замфіра Нерона немає» (стор. 157—158).

Закінчивши «Для загального добра», М. Коцюбинський послав твір до Львова на конкурс журналу «Зоря». Після того, як йому за це оповідання на конкурсі журналу «Зоря» була присуджена третя премія (див. статтю І. Франка «Конкурс «Зорі» в журналі «Зоря», 1895, ч. 11), воно публікувалося з приміткою: «Відзначене премією на конкурсі редакції «Зорі». Ведучи переговори про окреме видання твору за власний кошт, М. Коцюбинський писав до В. Лукича 31 грудня 1895 р.: «Насамперед, прошу змінити заголовок: я хотів би, щоб заголовок читався не «Задля загального добра», а просто «Для загального добра». Тому прошу зайве «за» викинути».

Окреме видання «Для загального добра» 1896 р. у Львові М. Коцюбинський зустрів захоплено: «Видання дуже мені до вподоби: папір гарний, друк виразний, помилок друкарських не вельми багато» (лист до В. Лукича від 25 квітня 1896 р.). Один примірник окремого видання оповідання «Для загального добра» був надісланий зі Львова в Алупку на ім'я М. Коцюбинського, але потрапив до рук поліції, про що начальник Таврійського губернського жандармського управління писав у департамент поліції 20 травня 1896 р.: «Вся повість дуже тенденційно написана і, потрапивши до рук простого селянина, може викликати озлоблення і навіть прямий опір при роботах по розвідці і знищенню філоксери» (див. у книжці «М. М. Коцюбинський, як громадський діяч», стор. 178).

Коли в 1897 р. Коцюбинський хотів влаштуватися на роботу в чернігівській земській управі, він змушений був писати пояс-

нювальну записку на ім'я губернатора з приводу оповідання «Для загального добра», оскільки поліція була проти того, щоб надати Коцюбинському в земській управі посаду завідуючого книжковим складом. «Підставою ж до недопущення на цю посаду послужили вказівки, що Коцюбинський — українофіл, співробітничає в «Зорі», видав у 1896 р. вельми тенденційну брошуру «Для загального добра» («Для общественного блага»), призначену для простого народу, з огляду на що можна було побоюватись, що як завідувач книжкового складу в малоросійській губернії він може займатись розповсюдженням тенденційних видань» (там же).

У пояснювальній записці М. Коцюбинський зазначав, що як колишній учасник боротьби з філоксерою в Бессарабії він із сумом «описав наслідки неправильної постановки справи, що викликали незадоволення місцевого населення». І далі «...Если в моем рассказе «Для загального добра» и можно усмотреть не вполне желательную тенденцию, то эта тенденция явилась в рассказе не преднамеренно, не с целью возбуждать кого-либо, а как результат, быть может, реального изображения местных условий молдаванской жизни и обычаев» (Михайло Коцюбинський, Твори в шести томах, т. 5, К., Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 445).

Царська цензура заборонила ввозити окреме видання «Для загального добра» в Росію. Цензор граф Головін у своїй доповіді петербурзькому цензурному комітетові мотивував це рішення так: «Брошура ця написана досить популярно і, очевидно, призначена для народного читання. Але в душі селянина вона може викликати тільки ненависть до властей, які діють на його користь, оскільки за брошурою наслідки старань комісії виявляються жахливими: рушиться ціла сім'я. Крім того, і правопис брошури не відповідає правилам, встановленим у Росії для творів малоросійською мовою». На основі цензорської доповіді було зроблено висновок, поданий петербурзьким цензурним комітетом до Головного управління в справах друку 9 вересня 1900 р.: «Погоджуючись із викладеною думкою цензора про небажаність дозволу на поширення в Росії цієї невеликої, розрахованої, очевидно, для народного читання, закордонної брошури, яка до того ж надрукована без дотримання прийнятого правопису, С.-Петербурзький цензурний комітет має честь доповісти про це Головному управлінню в справах друку для дальшого вирішення з поверненням цієї брошури». Вища інстанція скріпила висновок резолюцією «Заборонити».

До цензури оповідання подавалося кілька разів, але щоразу заборонялося «для поширення в Росії». У Центральному державному історичному архіві в Ленінграді зберігається чимало документів, що висвітлюють цензурні митарства твору, серед них: а) відношення петербурзького центрального комітету іноземної цензури до Головного управління в справах друку від 2 грудня 1899 р. з проханням розглянути шість брошур, у тому числі «Для загального добра» (ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, № 343, арк. 379); б) відношення московського цензурного комітету від 25 квітня 1900 р. до Головного управління в справах друку з проханням розглянути кілька рукописів, між ними відбиток «Для загального добра» (ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, 1900, № 404, стор. 103); в) відношення Головного управління в справах друку від 4 травня 1900 р.

до петербурзького цензурного комітету з проханням процензурувати кілька рукописів, зокрема, відбиток «Для загального добра» (ЦДІАЛ, ф. 776, оп. 21, 1900, № 44, стор. 116).

Лише 6 грудня 1902 р. оповідання було дозволено надрукувати у складі першого тому «Оповідань» М. Коцюбинського як таке, що «не містить нічого протицензурного».

Вдруге «Для загального добра» мало цензурний дозвіл 11 липня 1904 р. У висновку петербурзького цензурного комітету від 10 липня 1904 р. зазначено: «В[иконуючий] об[ов'язки] цензора Федоров, який розглядав названу брошуру, доповів комітетові, що вміщена в ній повість з'являлася друком вже двічі в збірниках «Хвиля за хвилею», «Оповідання М. Коцюбинського». Не вбачаючи у викладеному змісті повісті «Для загального добра» нічого протицензурного, в. о. цензора вважає за можливе дозволити її до друку у вигляді окремого видання». Користуючись саме цим дозволом, М. Коцюбинський видав «Для загального добра» окремою брошурою 1904 р. в Чернігові, хоча в листі до М. Ф. Комарова від 14 березня 1900 р. М. Коцюбинський, як видно, мав намір скористатися попереднім дозволом, що вже, згідно цензурних законів, втратив силу: «Саме тепер видаю окремою книжкою своє оповідання «Для загального добра» яко одбитку з альманаху «Хвиля за хвилею», дозволеного цензурою в кінці 1899 р.».

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису (р-33). Написано на 72 сторінках.

2. Автограф чистового рукопису. Написано на 49 аркушах (бракує сторінок 31—42). Автограф має авторські і редакторські поправки чорним чорнилом. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 61, № 202).

3. Автограф рукопису, що подавався до цензури в складі збірника «Хвиля за хвилею». Написано на аркушах паперу розміром 225 × 180 *см*. Стор. 25—71, початок 72-ї та частина 80-ї писані рукою автора, решта (стор. 72—87) переписана кимось іншим і виправлена автором. Зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. 1, № 7401.

4. Автограф авторського перекладу російською мовою «Для общего блага» (р-297). Написано чорним чорнилом на аркушах із зошита розміром 17,8 × 22,2 *см*. Рукопис займає 136 сторінок. Є поправки червоним чорнилом.

5. «Зоря», 1896, ч. 1, стор. 2—7, ч. 2, стор. 22—26, ч. 3, стор. 42—47, ч. 4, стор. 62—67, ч. 6, стор. 102—104.

6. «Для загального добра». Оповідання Михайла Коцюбинського, коштом автора, з друкарні Наукового товариства імені Шевченка, Львів, 1896.

7. М. Коцюбинський, По-людському. Оповідання з бессарабського життя. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1900, стор. 80—146.

8. «Хвиля за хвилею». Вірші й проза. Видав Б. Грінченко, Чернігів, 1900, стор. 20—151.

9. М. Коцюбинський, Оповідання. Том перший. Вид-во «Вік», К., 1903, стор. 318—383.

10. «Для загального добра». Оповідання Михайла Коцюбинського. Друкарня губернського земства, Чернігів, 1904.

Друкується за виданням: «По-людському», Львів, 1900.

Різночитання та варіанти

Сторінка 204

4 — ставний. 5, 6: славний; 4 — молдуван. 2, 5, 6: молдаван [1].
24 — покликом. 1: покриком

Сторінка 205

2—3 — безпритомно усміхаючись сивими мутними очима. 1: лагідно осміхаючись; 9, 10: непритомно осміхаючись сивими мутними очима
27 — з безпритомною усмішкою божевільного. 1: тихо осміхаючись

Сторінка 206

5 — котрої. 1: котрих
9 — мирові. 1: миру цілому
10 — котрими. 3, 8, 9, 10: якими
12 — хазяями. 9: хазяїнами
13 — заздрить. 5, 6: зазорить
39 — шарпнулись. 8, 9, 10: шарпнули

Сторінка 208

2 — хиталися. 1, 2: хилиталися
6 — кудись далеко. 1: кудись
18 — розпаленому гоном. 1: червопому
26 — вкривши. 1: вкривали
29 — з очерету. 1: *слова відсутні.*
32 — по-братерськи. 1: братерськи
38 — сутінями. 1: сутінками

Сторінка 209

1 — горіхами. 1: горіхом
10—11 — молодник. 1: *далі йде*: Скрізь щось нагадує, промовляє до серця, осміхається до давнього знайомого...
12 — під. 1: *слово відсутнє.*
22 — дівчинка. 1: дівчина
23 — тини. 1: плоти
43 — може. 1: може й

Сторінка 210

1 — кущі. 1, 3, 5, 6, 8, 10: корчі
13 — котрої. 9, 10: якої
24 — солодким. 1: виноградини
27 — поля. 1: землі
36 — Хвалити бога! 1: Слава богу; Та. 8, 9: *слово відсутнє.*

Сторінка 211

6 — про це. 1: про це від людей
19 — певважаючи. 3, 9, 10: незважаючи

[1] І далі так.

21—22 — хвилею листу вкривше. 9, 10: що хвилею листу вкрило
27 — до коней. 10: по коні
30—31 — з гіллячки винограду. 3, 9, 10: з виноградної гілячки
36 — позвисавши. 1: звисши
41 — звідки на село. 1: звідки сливе на село

Сторінка 212

1 — одноманітна. 1: оригінальна
5 — снували. 1: снували взад та вперед
12 — виповнено. 1: мусили виповнити
27 — таж. 1: та
28 — які. 1: що; 2, 5, 6: котрі
33 — зовсім. 3, 8—10: дощенту

Сторінка 213

2 — юрму. 2, 5, 6: юрбу

Сторінка 214

7—15 — Вони вже чули те слово. Як тільки яке здирство, як тільки кривда яка громаді — зараз: закон. А хіба закон насадив їм виноградники, що дає право нищити їх? Хіба закон працював на тих виноградниках до поту кривавого? Закон, він каже! А хіба ж на світі є такий закон, щоб відбирав хліб від їхніх дітей, робив їх жебраками! Ого! Вони мають свій закон: забалакає він з рушниць до кожного, хто насмілиться хоч пальцем ткнути садки їхні! Тоді хай судять їх! 3, 8, 9, 10: Що їм морочать голову! Нема в світі такого закону, щоб відбирав хліб од їхніх дітей, робив їх жебраками...
21 — нові галанці. 1: нові ясні галанці
25—26 — законам, що не дають бідним людям спокійно жити. 3, 8, 9, 10: писарям та докторам

Сторінка 215

5 — трое. 2, 5, 6: три
6 — двое. 2, 5, 6: два
8 — по. 3, 8, 9, 10: на
10 — блищала. 1: блукала
11 — будучині. 1: прийшлості
16 — котрій. 9, 10: якій; на. 2, 5, 6: в

Сторінка 216

23—24 — Міг сказитися. 3, 8, 9, 10: сказився

Сторінка 217

23 — плетеними. 1: виплетеними
23—24 — за штучно плетеними очеретяними тинами. 10: штучно плетені очеретяні тини
27 — сидячи на призьбі. 3, 8, 9, 10: по призьбах
29 — буває. 3, 8, 9, 10: *слово відсутнє.*

Сторінка 218

3 — котрої. 9, 10: якої

6—7 — з округлим рухом рук. 1: рблячи округлий рух рукою
18 — котрих. 9, 10: яких
33 — голодний. 8, 9, 10: голоден

Сторінка 219

1 — прислухався. 5, 6: прислухувався
16 — митецьки. 5, 6: мистецьки
28 — товаришів. 1: колег
40 — моя мегера. 1: мегера
41 — перед носом. 8, 9, 10: сперед носа
43 — зопсуватися. 1: зопсувати

Сторінка 220

6 — собі. 1: *слово відсутнє.*
9 — своїх. 1: *слово відсутнє.*
11 — не знають їх мови. 10: не знають мови
23 — аж досі. 1: і досі
39 — потрібні сили і кошти, великі кошти. 1: треба сили, коштів, великих коштів

Сторінка 221

1 — з'ясувати. 1: вияснити; з яким. 1: з яким ми
5 — зараз. 1: *слово відсутнє.*
20 — перестріляти з рушниць. 3, 8, 9, 10: *фраза відсутня.*
27 — спліток. 5, 6: пльоток
38 — по-молдуванськи. 1: *далі йде речення:* Обізвався він.

Сторінка 222

21—22 — на лозах вичоградних. 1: на лозах
24 — кущ. 1: кущі
27 — легко. 1: латво
31 — незабаром. 1: то незабаром
36 — зрубуємо. 5, 6: зрубаємо; коріння з філоксерою. 3, 8, 10: коріння

Сторінка 223

3—4 — знаємо ми вас! Намножилося вас, тих. 9: знаємо ми вас таких вчених
4 — тих. 3, 8, 10: таких
4—5 — важкою працею хліб заробляти. 1: як хліб заробляти
5 — вишукують. 1: вигадують
6—7 — про що. 1: *слова відсутні.*
9 — кущі виноградні. 1: кущі на винограднику
16 — не раджу. 3, 8, 9, 10: не раджу вам
18 — котрий. 9, 10: який
19 — знов. 3, 8, 9, 10: *слово відсутнє.*
20—21 — але молдуванський кулак дасть собі раду і з тою шкаралущею! 3, 8, 9, 10: *речення відсутнє.*
29 — на одну купу. 1: на купу
31 — притихати. 1: ущухати
35 — Ех, ви. 1: *фраза відсутня.*
37 — «закуції» московської. 3, 8, 9, 10: «закуції»

Сторінка 224

8 — вишуканих. 10: пишних
12 — скоро «доктор» знайде це небезпечним. 1: бо ще не хоче покидати світу у повному розквіті життя. 2, 3, 8, 9, 10: скоро «доктор» знайде його шкодливим
14 — Тиховича. 1: його
20 — втрачену. 3, 5: страчену; вчорайших. 10: учорашніх; Треба. 1: тра
26 — котрий. 3, 9, 10: який; покірливо. 1: з покорою
30 — всі троє. 2, 8, 9, 10: всі три
36 — забув лупу. 1: забув взяти лупу

Сторінка 225

8 — котрі. 9, 10: які
21 — припинила. 3, 8, 9, 10: прип'яла
30 — під рясною росою. 1: від рясної роси
31 — які кущі. 1: яким кущем
35 — обтруси. 1: обчисть

Сторінка 226

4 — страх як багато. 1: *фраза відсутня.*
10 — кореня. 1, 2: корінця

Сторінка 227

7 — роздивляється. 1: розглядає
13 — хмарипки. 3, 8, 9, 10: хмарипочки
20 — підсуває. 3, 8, 9, 10: підсовує
22 — перед отаманом. 1: перед уважним гетьманом
25 — а. 3, 8, 9, 10: та
25—26 — думає Тихович. 1: *фраза відсутня.*
27 — дізнавались. 3: дізналисъ; від попа. 3, 8—10: *фраза відсутня.*
29—30 — поїхати далі, на нові прикрості і прокльопи. 1: поїхати далі серед спільних [*нрзб.*] прокльонів
32 — ми. 1: чи ми; молдувани. 1: вони
38—39 — та ще обліплені котягами. 1: обліплені здоровими грудами

Сторінка 228

1 — і навіщо. 9: а навіщо; ті. 1: ці
9 — останні корінці. 1: останній корінець
12—13 — здвиг плечима, протер очі і глянув. 1: здвигає плечима, протирає очі і знов опускає очі
13 — протер. 3, 6, 8, 9: потер
18 — повені. 1—3, 5, 6, 8—10: на решту
32 — трохи. 1: раптом
40 — на втому. 1, 2, 3, 5, 6, 8: на свою втому

Сторінка 229

7 — якесь. 1: *слово відсутнє.*
11 — якого. 1—3, 5, 6, 8: котрого
19 — за лозину. 1: за лози

31 — До кого належить цей виноградник? 1: До кого належить цей виноградник? І хто хазяїн цього винограднику?
42 — жадає. 1: намагається

Сторінка 230

7 — будуче. 1: прийшле
12 — хіті. 10: охоти
14 — в холодку. 2: в холоду; 5, 6: з холоду; під крислатими горіхами. 1: під крислатим горіхом
14—15 — полягали. 3: полягли
32 — запевненням. 10: словами
35 — до млина. 1: у млин

Сторінка 231

4 — збавляти. 1: збавити
17 — його. 8—10: *слово відсутнє.*
18—19 — не беручи. 1, 3, 8—10: не приймаючи
24 — не пускати. 1: не пускати сюди
26 — про що річ. 1: *слова відсутні.*
31—32 — перелякані, благаючі очі. 3,8—10: перелякані очі
43 — догори. 1: *слово відсутнє.*

Сторінка 232

19 — перемогла гнів навіть. 1: взяла гору над гнівом, перемогла гнів
28—31 — Правда, доктори — пани, а пани завжди живуть із мужиків, а дурні мужики завжди терплять панську кривду, як ті вівці, що їх стрижуть та ріжуть... Але годі! Замфір не стерпить... Хай буде, що буде... 3, 8, 9, 10: *рядки відсутні.*
35 — срібний, як. 1: сріблястий, як і
41 — засипаючого. 3: засинаючого

Сторінка 233

3 — Що сталося? 1: чого тобі тут треба?
5 — приїхав кіньми. 1: приїхав з кіньми
9 — якої. 1, 2, 3, 9, 10: котрої
14 — садка. 1: винограднику
24 — не вдієш. 1: не вдієш з ними
25 — якимсь. 1: якось
28 — рубали виноград. 1: рубали та палили виноград
43 — шріт і почав. 1: шріт, сів на ослоні і почав

Сторінка 234

1 — задумав. 3, 8, 9, 10: надумав
7 — від чоловіка. 1, 2, 5, 6: у чоловіка
11 — божевільний. 1: *слово відсутнє.*
23 — має. 3, 8, 9, 10: мав
24 — котра. 9, 10: яка
27 — шептало Замфірові. 1: шептало йому; його. 1: *слово відсутнє.*
34 — так які. 5, 6: так як які
35 — або що. 1: чи що
36 — дикої. 10: *слово відсутнє.*
37 — треба. 1: тра

37—38 — щоб вияснилася справа з виноградниками. 1: щоб вияснилася справа з виноградниками, який кінець
40 — варила обідати. 1, 2, 5, 6: варила обід

Сторінка 235

1 — качок та курей. 3, 8, 9, 10: качки та кури
3 — два хлопці. 1: двоє хлопців; відсапуючи. 1: віддихуючи
11 — у другу. 1: у другу ж
11—12 — в руках на виноградник. 1: в руках за жінкою на виноградник
16 — мамалигу. 1: покришену мамалигу; діда. 10: *слово відсутнє.*
25 — калатало в грудях. 1: калаталось
26 — котру. 9, 10: яку
39 — голові молдувана. 1: голові
40 — друга. 9: інша

Сторінка 236

8 — котрих. 9, 10: яких
9 — скидали. 1: складали
27 — зупинились. 10: спинились
33 — мов по. 1: як по

Сторінка 237

1 — разом. 1: *слово відсутнє.*
7 — котрі. 10: які
17—18 — не вадить. 1: не шкодить
27 — з виноградника. 5, 6: з виноградників
33 — пе. 1, 2, 5, 6: а не
34 — не сиротіть. 1, 2: не сиротіть діток
42 — не бачить. 3, 8, 9, 10: не бачив
43 — що. 1, 3, 5, 6: котрі

Сторінка 238

1 — у простору. 2, 5, 6: у простір
15 — сподівався. 8, 9, 10: *слово відсутнє.*
17 — котру. 9, 10: яку
31 — лози. 1: лозини
39 — витяглася. 1: витяглася з диму
41 — котре. 9: що

Сторінка 239

2 — гипучи. 1: і гинув
8—9 — відвести очей від того видовища. 10: одвести очі від тої картини
10 — що. 1, 2, 3, 5, 6, 8: котрі; 9, 10: які
14 — в будучині. 1: у пришлості
30 — які. 1, 2, 3, 5, 6: котрі
32 — гукав. 3, 8, 9, 10: гукнув
36 — як на. 1: наче на

Сторінка 240

3 — який. 1, 2, 3, 5, 6: котрий
18 — як. 1: *слово відсутнє.*

20 — над яким. 1, 2, 3, 5, 6. 8: над котрим
30—31 — надвір. 8, 9, 10: з хати
40 — з собою. 1: за собою

Сторінка 241

6 — осміхнувся. 1: осміхнувся до нього
15 — хотів. 2: хтів
16 — від них. 1: у їх
19 — які. 1—3, 5, 6: котрі
25 — думає. 3, 5, 6, 8, 9, 10: думав; рятуючи життя. 1—3, 5, 6, 8: рятуючи
28 — людині. 5, 6: людей
33 — звідсіль. 1: звідси

Сторінка 242

6 — хотів. 2: хтів
19 — здійснити мрії. 1, 2: здійснити свої мрії
33 — хоч би у чужому краї, на. 1: хоч би й чужому краї, хоч би на
42 — з нею. 1: *слова відсутні.*

Сторінка 243

6 — то. 3, 5, 6, 8, 10: та
14 — деяких. 1: декількох
16 — видавались. 1: вкладались
23 — змогу обдивитися. 1: змогу зразу обдивитися
28 — накладав. 3, 5, 6: покладав; вагу. 1: якусь вагу; сумління. 1: совість

Сторінка 244

2 — дім нічим. 1: дім, де стояв він, нічим
4 — гегаючи 9: гегекаючи
14 — котрого. 9, 10: якого
19 — З повітки. 3, 5, 6: З повіток
27 — тільки. 3, 5, 6, 8, 9, 10: тільки й

Сторінка 245

13 — котру. 9, 10: яку
21 — один об другий. 1: один з другим
25 — не спускали. 1: не спускаючи
32 — то. 1: *слово відсутнє.*
36 — мідяні. 1: метальові

Сторінка 246

8—9 — усе по парі, по парі. 9, 10: усе по парі, усе по парі
14 — резервуарами. 1: бляшаними резервуарами
16 — втекти. 8, 9, 10: втікати
19 — з котрих. 9, 10: з яких
25 — до музики. 1: до тої музики
28 — одеп бік. 1: *фраза відсутня.*
38 — здоровезної. 8, 9, 10: здоровенної

Сторінка 247

3 — їдким. 3: своїм; духом. 1: газом; ще. 1: *слово відсутнє.*
28—29 — голова в неї палала. 1: голова палала їй
35 — кетяги. 1: грона

Сторінка 248

12 — килимами. 3, 8, 9, 10: килимками
16 — з світу. 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10: з світла
25 — зламалась. 8, 9, 10: *слово відсутнє.*

Сторінка 249

12 — лиховісним. 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10: зловіщим
19 — довше. 8, 9, 10: далі
32 — й на такі ж 1: й такі ж
41 — було зроблено. 3, 5, 6: була зроблена

Виправлення, зроблені в основному тексті:

Сторінка 209, рядок 43. Було: Ще батьки, а може діти
Виправлено за 2, 5: Ще батьки, а може діди
Сторінка 211, рядок 39—40. Було: одягненої в святу одіж
Виправлено за 1, 2, 5: одягненої в святну одіж
Сторінка 217, рядок 2—3. Було: Він в'їхав у вузьке міжгір'я
Виправлено за 1, 2, 3: Віз в'їхав у вузьке міжгір'я
Сторінка 229, рядок 18 і далі. Було: Сюди газ!
Виправлено за 4: Сюди гас!
Сторінка 249, рядок 23—24. Було: до матерьної постелі
Виправлено за 3: до материної постелі

ПЕ КОПТЬОР

Дата і місце написання: 15 квітня 1896 р., Алупка.

Вперше надруковано: «Зоря», 1896, ч. 22, стор. 427—431; ч. 23, стор. 447—449.

24 січня 1896 р. М. Коцюбинський одружився і ранньою весною разом із дружиною виїхав «на філоксеру», цього разу в Крим. «По довгому антракті (переїзд, розташування).— повідомляв М. Коцюбинський Б. Грінченку в листі від 19 березня 1896 р.,— берусь дописувати своє оповідання з життя молдаван».

З Алупки М. Коцюбинський надсилає оповідання «Пе коптьор» до «Зорі» і має намір видати окрему збірку творів, написаних на основі вражень від молдаванського життя: «Гадаю подати до цензури збірник власних оповідань з молдаванського життя, томик стор. 300 друку» (лист до Б. Грінченка від 12 травня 1896 р.).

Готуючи збірку до друку, М. Коцюбинський просить надіслати йому зі Львова окреме видання оповідання «Пе коптьор», що з'явилося майже одночасно із публікацією в «Зорі».

«З ч. 24-го «Зорі» довідався я, що коштом редакції «Зорі» вийшло окремою книжечкою оповідання моє «Пе коптьор», і хтів би мати кілька примірників тої книжечки» (лист до К. Паньківського від 30 грудня 1896 р.). Своє прохання Коцюбинський повторив 8 травня 1898 р. в листі до того ж адресата: «Мені к о н ч е треба мати кілька примірників моїх оповідань

(як-от «Для загального добра», «Хо» і «Пе коптьор»), виданих у Львові окремими брошурками, і я зважуюсь потурбувати Вас проханням вислати мені кілька примірників тих книжечок».

Цензурний дозвіл друкувати «Пе коптьор» на Україні було одержано 6 грудня 1902 р. Оповідання ввійшло до складу першого тому «Оповідань» М. Коцюбинського.

Джерела тексту

1. Автограф чорнового рукопису (р-34). Написано на 44 сторінках. У тексті є численні поправки червоним чорнилом Заголовок у рукопису: «Пе коптьор. Образок з життя молдуван Михайла Коцюбинського».

2. Автограф чистового рукопису. Написано на 21 аркуші з обох боків. Перших 20 сторінок бракує. Автограф починається словами: «...ворога, від чого червоний вид його палав, як на заході сонця». Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 61, № 204).

3. Автограф авторського перекладу твору російською мовою (р-35). Написано на 34 сторінках у зшитку в синій обкладинці, продовження (сторінки 35—50) на окремих аркушах із зошита (розмір 21,5 × 27,7 *см*).

4. «Зоря», 1896, ч. 22, стор. 427—431, ч. 23, стор. 447—449.

5. «Пе коптьор. Образок з життя молдаван. Михайла Коцюбинського», коштом редакції «Зорі», Львів, 1896.

6. М. Коцюбинський, По-людському. Оповідання з бессарабського життя. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1900, стор. 49—79.

7. М. Коцюбинський, Оповідання. Том перший. Вид-во «Вік», К., 1903, стор. 97—125.

Друкується за виданням: «По-людському», Львів, 1900.

Різночитання та варіанти

Сторінка 251

4 — котрих. 7: яких
15 — усю увагу. 7: увагу

Сторінка 252

9 — що. 1, 4, 5, 7: яка
17 — мусянжовими. 7: мідяними
19 — догори. 1: вгору
30 — злучені. 4, 5: змучені
38 — як із хмари. 4, 5: хмари

Сторінка 253

1—2 — Круг кола. 1: *далі йде опис, викреслений червоним чорнилом:* Тут молодиці у святній одежі яскравою групою розташувалися на зеленій мураві, годують немовлят, гомонять поміж себе. Там кілька дівчат синіх, зелених, червоних, білих — пучечком квіток зібралися докупи, регочуть, поблискують очима на парубоцтво. Ген попід церквою та круг колодязів чорніють лавою чоловіки, близькі до майдану тини захрясли цікавими бабами, молодицями, дітворою... Малі дівчатка побрались за руки, стали

кружка і завели тут же, коло кола, свій «джок», наслідуючи старших. Дітвора метушиться серед дорослих, бігає, тиснеться в юрму, кричить, лопотить босими п'ятами, збиває куряву.

20 — їй. 1, 5, 6: її
36 — але. 1: та
39 — крамні шлейки. 1: нові крампі шлейки

Сторінка 254

22 — Йона. 1, 4, 5, 7: у Йона
36 — змагалась. 1: намагалась

Сторінка 256

9 — фата. 1: фата (дівка)
31 — з поволокою. 1: з синьою поволокою
37 — така жива, така яскрава. 1, 4, 5, 7: такою живою, такою яскравою

Сторінка 257

4 — викликали. 1: знов викликали
13 — враз. 1: вмить
20 — не своїм голосом. 1: не своїми голосами
34—35 — не розібрали. 1: розбирали
35 — стихала. 7: стихла

Сторінка 258

4—5 — що вилітав. 1, 4, 5: вилітаючий
5 — двері. 1: хатні двері
28 — спитався. 1: допитувався
39 — якої. 1: котрої

Сторінка 259

16 — Зітхнула. 1: *далі йде речення, викреслене чорним чорнилом:* Сама енергійна й уперта, вона знала вдачу чоловікову, його здатність швидко запалюватись, а ще швидше прохолонути
17 — манта вже. 1: манта висить вже
20 — теплий. 1: тихий
24 — проти спокуси. 1: *далі йдуть речення, викреслені червоним чорнилом:*

— Куди їдеш, Йоне? — питали його молдувани, дивуючись, чого він опинився на далеких улицях.

— Коні жену на пашу... та заїду оце до Петраки, разом поїдемо,— викручувався парубок і затяв коні.

24 — От. 1: он
26 — схилив. 1, 2: схиляє; 4, 5: схиляв

Сторінка 260

26 — що. 1, 2, 4, 5: котра
29 — і. 1: та
34 — та. 1: і

Сторінка 261

10—11 — комишами. 4, 5: коминами
18—19 — наблизилась північ. 1: наближалась північ

— Мей, фраце, мей...— звернувся раптом Йон до одного з парубків.— Назирай тут на мої коні, а я піду на село трохи,..

— Куди, чого? — дивувались пічліжани.— Схотів спати, спи тут...

— Та то він десь дівчину назнав,— угадував хтось.

— Признавайсь, до дівчини?..

— Ну то що... до дівчини...— признався Йон, широко й задоволено осміхаючись.

— До якої? Чия дівчина? — живо зацікавились парубки [1].

— Е, про те я сам знаю... А хто догляне коні, око вина поставлю...

34 — котрими. 7: якими

Сторінка 262

2 — певне. 1, 2: невже
3 — а. 1: то
5 — згорнувшись. 1, 2, 4, 5, 7: звернувшись
17 — як. 1: мов

Сторінка 264

4—6 — От котрий втне так: «Веруу... діпоо... боа .. цадор... жите-тца... небо-земля... відьма... не відьма...»? Йон навіть пустив Гашіцу, так його захопили ті незрозумілі чужі слова cred'a «русешті»... 7: От наприклад! і він почав щось говорити...
12 — незрозумілих. 1: трудних, незрозумілих
14 — думала. 7: подумала
25 — знов. 7: *слово відсутнє.*
30 — тц... тц... 1: тце... тце! 4, 5: тце... тце!

Сторінка 265

3 — дзюбате. 1: розпалене дробате
4 — закидались. 1: відкидались
10—11 — хвилину. 2: хвилинку
40 — дихала. 1, 2: дихала навкруги

Сторінка 266

1 — парубковим. 7: *слово відсутнє.*
13 — та. 1: й; й. 1: *слово відсутнє.*
20 — легкість. 1: латвість
26 — мусить. 1, 2, 4, 5, 7: він мусить
39 — собою. 1, 7: себе

Сторінка 267

6 — по садах. 2: по садках
11 — а цілком. 1: а й цілком
33 — марширує. 2: марширує
37 — десь. 1: *слово відсутнє.*
39 — на тому. 2: на мому
42—43 — на призьбі. 1, 2: *далі йде:* Невже вона була заснула?.. Ой, лелечко!

---

[1] Зверху надписано *хлопці.*

Сторінка 268

7 — аж. 1, 2, 4, 5, 7: от
14 — закутку. 1: закуточку
32 — незабаром. 1: *далі йде:* їх буде не двоє, а троє, що під серцем почула вона...
40 — безладне кукурікання півнів. 1: кукурікання різноманітних півнячих голосів; 2, 4, 5: безладне кукурікання півнячих голосів
42—43 — прийди... прийди... прийди... 1, 2, 4, 5: прийде... прийде... прийде...

Сторінка 269

3 — знеславлена. 1: знеславлена, з дитиною
33 — То так?.. 1: *далі йде речення*: А дитину твою хто годуватиме?..
37 — вхопила. 1: вхопивши
38 — якому. 1, 2, 4, 5: котрому

Сторінка 270

26 — потужний ніс. 1: потужний великий ніс
33 — часто. 1: часом
37 — запалась. 4, 5: запала
43 — її. 1, 2, 4, 5, 7: *слово відсутнє.*

Сторінка 271

10 — звернули за. 1, 4, 5, 7: завернули вже за
14 — я. 1: а я
15 — вхопила. 2: вхопилась
15—16 — відчинила. 7: відхилила
23 — комин. 1, 2, 4, 5, 7: комином
27 — котра. 7: яка

Сторінка 272

7 — хрипливий. 7: хриплий
19 — Домне, домне! 1: домне, домне (боже, боже!); приголомшена. 1: пригноблена
22 — поки. 2, 4, 5, 7: аж поки
30 — наче не. 1: наче й не

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 259, рядок 32—33. Було: обмальовала
Виправлено за 2, 3: обмальовувала
Сторінка 262, рядок 18—19. Було: вже кінці призьби
Виправлено за 1, 2: вже на кінці призьби
Сторінка 263, рядок 19. Було: холіталися
Виправлено за 1, 2, 3: хилиталися

ДОДАТКИ

І. ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Поетичні спроби М. М. Коцюбинського належать до 80—90-х років. Окремі вірші були навіть опубліковані; більше того, в середині 90-х років Б. Грінченко запропонував Коцюбинському видати

їх окремою книжкою. Письменник спочатку погодився, а потім у листі від 20 лютого 1895 р. відповів категоричною відмовою: «Щодо обіцяних віршів моїх, то вибачайте на цей раз, мушу зректися обіцянки. Переглянувши пильно ті вірші, я запевнився, що то така мізерія, котрою не варт вдруге компрометуватися».

Вперше поетична спадщина М. М. Коцюбинського була зібрана і опублікована разом у виданні: М. Коцюбинський, Твори в чотирьох томах, К., Держлітвидав України, 1941.

НОВОРІЧНЕ ПОБАЖАННЯ

Дата написання: кінець 1886 р.

Вперше надруковано: «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. 15, 1927, стор. 109. Окремий відбиток: Сергій Козуб, Ранній Коцюбинський, К., 1927.

Вірш написаний як побажання на новий 1887-й рік Марії Федорівні Міхневич (Мальчевській), у батьків якої гостював на різдвяні свята 1887 р. в с. Дзигівка Михайло Коцюбинський.

Автограф не зберігся.

Друкується за текстом першої публікації.

«ЯК РАННІМ МОРОЗОМ ПОБИТІЇ КВІТИ...»

Дата написання: приблизно 1887 р.

Вперше надруковано: «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. 15, 1927, стор. 127. Окремий відбиток: Сергій Козуб, Ранній Коцюбинський, К., 1927.

Відомі автографи двох редакцій поезії. Першодрук було здійснено літературознавцем С. Козубом за автографом, що зберігся у Марії Федорівни Міхневич-Мальчевської і мав посвяту «Марусі М.». Від тривалого і недбалого зберігання цей рукопис розпався на шматочки, деякі з них загубилися. Публікатор реставрував закінчення рядків, що були на втрачених частинах рукопису, користуючись пам'яттю М. Ф. Міхневич та пізнішим списком. Відновлені С. Козубом закінчення нижче подано в дужках.

М. Ф. Міхневич-Мальчевська зберегла в пам'яті не тільки присвячену їй поезію, але й деякі улюблені в той час пісні М. М. Коцюбинського. Одну з них записав тоді ж С. Козуб і опублікував поряд із віршем. Пісня може служити джерелом для з'ясування тієї ідеї, якою пройнята і поезія: особистому щастю заважають соціальні обставини:

Ой з-за гори вітер віє, калина не сніє.
Любить козак дівчиноньку, зайняти не сміє.
Він її не займає, бо сватати має.
Він до неї не горнеться — неслави боїться.
Висилала мати сина та й на косовицю,
Розчесала чорні кудрі аж на потилицю.
Я ж думала, мій синоньку, що будеш косити,
А ти бросив косу в росу, сам став голосити.
Якби ти, мати, знала, яка то досада,
То б ти мене оженила, щоб була відрада.
Оженися, мій синопьку, візьми собі любку,
Кохай її, милуй її, як голуб голубку.
Сивий голуб, сивий голуб — голубка сивіша.

Милий батько, мила мати — дівчина миліша.
[А] я з батьком посварюся — гріха наберуся.
А з дівчиною зійдуся — не наговорюся.

Нижче подаємо варіант першої редакції (першодруку).

МАРУСІ М.

Як раннім морозом — п[обитії квіти]
Голови сумно додо[лу схиляють,]
Як ніби тугою [та горем повиті,]
Завчасу і марне [навік пропадають,—]
Отак тепер [молодь досхочу не вспіє]
Життям молоде[цьким у світі пожити,]
Гляди — уже в його в[олосся сивіє,]
Дивись — уже в його [і серце розбите.]

Із чого на світі [те лихо коїться,]
Що забороняє на[м весело жити?]
Від чого так бо[ляче серце ятриться,]
Чи ж то ми не вміє[м мир божий любити?]
Ей, де там! Ей, де [там! Гарячим коханням]
Здолали б ми світ [весь нагріти,]
Знайшли би ми місце і чистим бажанням —
А нам так і[1] гірко і тяжко так жити.

Бо кругом з неправди і горе й бідота,
Аж серце стискає від страшної муки...
А поміч давати даремна турбота:
Хоч розум розв'язан, так зв'язані руки...

Така-то, така-то, дівчинонько гожа,
[Людей на сім світ]і причина морочить...
Хоч[2] як би там пишно не розцвіла рожа —
[Зів'яне завчасно], як хробак підточить.

Деякі відміни має автограф цієї поезії, виявлений в архіві М. Коцюбинського в Чернігові (р-6). Це, очевидно, пізніша редакція твору, хоча, як і перша, написана «ярижкою». Посвята «Марусі М.» відсутня, в кінці перших двох рядків позначено олівцем кількість складів — 12, нижче цього вірша в рукописі є ще два вірші — переклади з Гейне.

У нашому виданні поезію подано за цим автографом.

«ЯК ПРОМЕНЕМ ЩАСТЯ...»

Дата написання: приблизно кінець 80-х років.

Вперше надруковано: «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. 15, 1927, стор. 127—128.

Сергій Козуб, публікатор твору, стверджує, що вірш присвячено Н. Габріолович, приятельці Ц. Неймана, у якого в цей час М. Коцюбинський був репетитором дітей.

Автограф (р-5) без заголовка. В тексті зроблено два виправлення червоним чорнилом. Пізніше було виявлено автограф пер-

[1] В автографі було *такі*.
[2] В автографі було *хоць*.

ших шести рядків цього вірша на звороті 6-ї сторінки рукопису статті «Шевченкова могила» (р-15) з посвятою: «Шановній пані Н. Г.». Ці шість рядків вірша із повним текстом розходжень не мають.

Друкується за автографом.

МАРУСІ Н.

Дата написання: приблизно кінець 80-х років.

Вперше надруковано: «Україна», 1926, кн. 1, стор. 62, у тексті статті Ю. Філя «До біографії й творчості М. Коцюбинського» (на стор. 63 фото автографа).

Маруся Н.— Марія Зосимівна Недоборовська, дочка З. Ф. Недоборовського, автора «Моїх спогадів» («Киевская старина», 1894, т. 7) та ін. Сім'я Недоборовських з 1883 по 1893 рік жила у Вінниці і перебувала в приятельських стосунках з родиною Коцюбинських. Марія Зосимівна якийсь час листувалася з М. Коцюбинським. Листи не збереглися.

Автограф вірша «Марусі Н.» написано на аркуші розліпованого в клітинку паперу розміром 11,5 × 17,5 *см*, без підпису. Публікатор Ю. Філь у тексті статті наводить розповідь М. З. Недоборовської про історію цього вірша: одного разу вона і Михайло Михайлович пішли гуляти за місто. Недоборовська була смутна. Михайло Михайлович намагався її розважити, а потім на другий день приніс цей вірш. Написано його в кінці 80-х років, але точно року Недоборовські не пам'ятають.

Друкується за текстом першодруку.

НАША ХАТКА

Дата і місце написання: 29 березня 1890 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Дзвінок», 1890, ч. 8, стор. 57. Це перший по-справжньому самостійний твір письменника, з яким він дебютував на сторінках преси. Передрук твору у зб. «Проліски» (Одеса, 1893) був першою публікацією письменника на Наддніпрянщині. Автограф (р-4) написано на аркуші поштового паперу.

У рукописі вірш має п'ять строф. Третя строфа в першодруку і наступних виданнях опущена (див. нижче різночитання та варіанти). Автограф має виправлення, закреслення, зроблені рукою М. Коцюбинського. Під твором дата: «29 березня 90 р.» і нотатки: «Надруков. в «Дзвінку», ч. 8, 90 р.». Максим Рильський, використавши ранній вірш М. Коцюбинського, цікаво доповнив його і створив своєрідну двоавторську варіацію.

Джерела тексту

1. Автограф (р-4).
2. «Дзвінок», 1890, ч. 8, стор. 57.
3. «Проліски». Збірник віршів. Одеса, 1893, стор. 31—32.
4. «Степові квітки». Вірші. Чернігів, 1899, стор. 72.
5. М. Коцюбинський, Оповідання, вид. Руського товариства педагогічного, ч. 72, Львів, 1900, стор. 42.

Різночитання та варіанти

Сторінка 272

6 — нашита. 1, 3: пошита.

8 — Та бузькові треба. 1, 3: Та треба бузькові

В автографі після другої строфи йдуть рядки:

На стінах світлиці біленьких, снігових
Замріє малюнок напрочуд чудовий:
Козак (іде, іде) [1] виїжджає, бряжчить острогами,
Сестричка вмиваєсь дрібними сльозами [2].

13 — думку. З: думи
16 — Та жито посієм за садом на полі. 1: За садом посієм ми жито на полі

ВЕЧІР

Дата і місце написання: 1891 р., с. Лопатинці.

Вперше надруковано: «Ілюстрована бібліотека для молодіжі, міщан і селян», 1892, кн. 4, стор. 50.

Друга редакція вперше надрукована: «Дзвінок», 1893, ч. 13-14, 13(25) липня, стор. 103.

Автограф (р-20) першої редакції написано на аркуші поштового паперу, без дати. На першій сторінці рукопису рукою М. Коцюбинського зроблено помітку: «Надрук. в «Бібліот. для молодіжі», 1892 р., ч. 117 за квітень і ч. 15 «Дзвінка», 1893 р.».

Автограф другої редакції написано на аркуші паперу розміром 13 × 21 *см*. Є авторська дата: 1891 р., Лопатинці. Цей автограф написано чорним чорнилом із поправками чорним чорнилом і синім олівцем. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 7, № 433).

Друкуються обидві редакції за текстами автографів.

ЗАВИДЮЩИЙ БРАТ

Дата і місце написання: 23 березня 1892 р., с. Лопатинці.

Вперше надруковано: «Дзвінок», 1892, ч. 9, 1 (13) травня, стор. 65—67. Автограф (р-22) чистовий не має жодного виправлення. Написано на 9 сторінках лінованого паперу. Назва — «Завидущий брат». На першій сторінці вгорі помітка М. Коцюбинського: «Надрук. в «Дзвінку» 9 ч. 92 р.» В кінці дата «23 березня 92 р., с. Лопатинці».

Джерела тексту

1. Автограф (р-22).
2. «Дзвінок», 1892, ч. 9, стор. 65—67.
3. М. Коцюбинський, Оповідання, вид. Руського товариства педагогічного, ч. 72, Львів, 1900.

Друкується за текстом журналу «Дзвінок».

Різночитання та варіанти

Сторінка 283

22 — втопити, зрадивши. 1: втопити зрадецько
24 — добрев. 1: добре

---

[1] Взяті у дужки слова М. Коцюбинським в автографі не викреслено, а зверху надписано: *виїжджає*.

[2] В автографі спочатку було *сльозками*,

Сторінка 284

24 — на ньому. 1: на йому
26 — від нього. 1: од його
33 — покрила. 1: повила
34 — друже. 1: мій друже

Сторінка 285

7 — будь. 1: буть
26 — згуки. 1: звуки
35 — шумить щось. 3: шумить

Сторінка 286

14 — хуга. 1: фуга
30 — від вітру. 1: од вітру
32 — на ньому. 1: на йому
37 — з нестями. 1: в нестямі

Сторінка 287

1 — пильно, а далі. 3: пильно, далі
2 — вороже. 1: пуцьвірку
3 — братику. 3: братчику
5 — знявшись. 1: взявшись

II. ПРОЗОВІ ТВОРИ, НЕ ДРУКОВАНІ ЗА ЖИТТЯ ПИСЬМЕННИКА

АНДРІЙ СОЛОВІЙКО, АБО ВЧЕНІЄ СВІТ, А НЕВЧЕНІЄ ТЬМА

Дата і місце написання: 1884 р., Вінниця.

Вперше надруковано: «Україна», 1924, кн. 3, стор. 113—123.

За неписаними спогадами брата письменника, в основу сюжету нібито покладено дійсну подію: «Волосний станіславчицький старшина Скульський, у якого писарював батько Михайла Михайловича, вирядив з села кривого хлопця за те, що той крав. Минуло декілька років, і ось пішла чутка, що той самий хлопець, здобувши освіту, став за вчителя у Жмеринці. Щодо інших осіб твору, то з такими прізвищами були знайомі Мих. Мих. за того часу — Жук та Лотоцький» (див. Сергій Козуб, Ранній Коцюбинський, стор. 23).

М. Коцюбинський, очевидно, мав намір надрукувати своє перше оповідання. На це вказує відповідно оформлений рукопис, зокрема титульна сторінка: «Для народа. Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма. Зложив Михайло Коцюбинський 1884 року».

В кінці рукопису зазначено:

«Кінець, г. Винниця. Року божого 1884».

М. Коцюбинський показав оповідання співробітникові журналу «Киевская старина» етнографу Цеславові Нейману, який не тільки дав негативну оцінку твору, але й порадив залишити «невідповідне» заняття і «не калічити святу нашу мову» (детальніше див.: Михайло Потупейко, Михайло Коцюбинський, стор. 59—62).

Після гострого присуду Ц. Неймана Коцюбинський більше за життя не робив спроб опублікувати оповідання.

Зберігся автограф (р-1) рукопису, що являє собою два зшитки в обкладинках зеленого кольору, на яких наклеєно вирізані з відривного календаря цифри 1 та 2 і зроблено відтиск печатки: «Міхайло Коцьубінській». 62 сторінки автографа написано «ярижкою».

Друкується за автографом.

21 ГРУДНЯ, НА ВВЕДЕНІЄ

Дата написання: приблизно кінець 1885 або початок 1886 р. Прийнято датувати 1885 роком, оскільки автограф твору міститься в одному зшитку з оповіданням «Дядько та тітка», що має дату 4 лютого 1886 р.

Вперше надруковано: «Україна», 1924, кн. 4, стор. 108—111.

«21 грудня, на введеніе» прийнято вважати другим хронологічно твором М. Коцюбинського, що дійшли до нас. Після гострого присуду Ц. Неймана про оповідання «Андрій Соловійко», яке письменник готував «для народу», він написав два автобіографічні оповідання. Публікувати їх М. Коцюбинський, очевидно, не мав наміру; не збереглося свідчень про те, щоб він їх комусь читав чи навіть показував. Брат письменника (див: Сергій Козуб, Ранній Коцюбинський) розповідає, що сюжет взято із дійсного життя про жінку з народу, місцевість, описана у творі, відповідає місцевості й обставинам, за яких тоді жила родина Коцюбинських. Змальовані особи — мати, брат, сестра — це близькі до автора особи: мати Михайла Михайловича Гликерія Максимівна, сестра Лідія, брат Леонід.

Автограф (р-2) без підпису і дати вміщено у зшитку без обкладинки, папір нелінований. У заголовку рукопису спершу було написано — «21 ноября, на введеніе». Наприкінці XIX ст. назви останніх місяців року не були твердо усталені. Іноді 12-й місяць називали студнем, а листопад — груднем. Цим пояснюється внесена Коцюбинським поправка.

Написано автограф на 7 сторінках офіційним на той час правописом — «ярижкою».

Друкується за автографом.

ДЯДЬКО ТА ТІТКА

Дата і місце написання: 4 лютого 1886 р., Вінниця.

Вперше надруковано: М. Коцюбинський, Твори, т. 5. З молодих літ. Літературна спадщина і матеріали, ДВУ, 1925, стор. 53—66.

«Дядько та тітка» — друге автобіографічне оповідання М. Коцюбинського. Автобіографічний не тільки Муся, як називали в сім'ї М. М. Коцюбинського, але й усі інші постаті. Так, дядько та тітка — це родина Блоневських, у яких у Вінниці часто бував Коцюбинський. Усі характери списані з дійсних людей, описана дійсна місцевість. Брат письменника пригадував навіть такі деталі, описані в оповіданні, як сильна ожеледь десь 1881 року, чи те, що в домі Коцюбинських у Вінниці жив якийсь Барановський, завідувач господарством у 47 пішому українському полку; його

денщик Омелько часто заводив розмови про солдатський куліш тощо.

Автограф рукопису (р-3) написаний «ярижкою», займає сторінки 8—29 того ж зшитка, в якому написано оповідання «21 грудня, на введенїе».

Друкується за автографом.

П'ЯТЬ КАЗОЧОК

Оскільки з 12 сторінок рукопису дві останні не знайдено, дати написання казочок не встановлено, не відомо чи й були вони датовані взагалі. Письменник не надавав їм жодного значення і, очевидно, ніколи не мав наміру їх друкувати Створені вони були ніби жартома. Коцюбинський десь натрапив на цікаві малюночки, акуратно повирізував їх і наклеїв на чисті картки паперу, а під кожним малюнком дав зв'язані між собою підписи, що склали мініатюрні оповіданнячка — казочки. Цю роботу письменник любовно виконав для своїх дітей з дидактичною метою: засудити такі людські вади в характері, як нерозумну впертість, егоїзм, жорстокість, злодійкуватість, гонористість, та уславити працьовитість, лагідність, взаємну поступливість і повагу.

Вперше надруковано: М. Коцюбинський, Шість казочок, К., «Друкар», 1919.

Після смерті М. Коцюбинського, десь перед початком війни 1914 р., ці п'ять казочок із віршем для дітей «Наша хатка» було надіслано з Чернігова до Києва для друку. Але надрукувати їх стало можливим тільки в 1919 р.

Друкується за фотокопією рукопису, що зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського (р-323, 10 сторінок).

На сторінці з початком казки «Про двох цапків» у правому верхньому куті працівником видавництва «Друкар» зазначено: «Усього дванадцять сторінок. Заплачено гонорар за рукопис Леонтовичу. 15.X 1918 р.»

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Михайло Коцюбинський. *Фото. 1910* . . . 4—5
2. Будинок Коцюбинських у Вінниці (нині літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського). Сучасний вигляд. *Фото Ю. Д. Копита* . . . . . 16—17
3. І. С. Їжакевич. Ілюстрація до оповідання М. Коцюбинського «Харитя». *Олія* . . . 48—49
4. Обкладинка збірки творів М. Коцюбинського «Ялинка» (К., 1909) . . . . . 112—113
5. М. Коцюбинський у дитячі роки. *Малюнок П. І. Линника за фотографією 70-х років. 1935* . . . . . 160—161
6. М. Коцюбинський. «Для загального добра». Автопереклад російською мовою. *Сторінка автографа* 207
7. Коцюбинський серед робітників філоксерного загону у с. Каменча. *Фото. 1892* . . 224—225
8. М. Коцюбинський, «Пе коптьор». *Сторінка автографа* 255

ЗМІСТ

З історії видань творів М. Коцюбинського. *Н. Л. Калениченко* 5

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ

Харитя. Оповідання 33
На віру. Повість 40
Ялинка. Оповідання 97
П'ятизлотник. Оповідання 104
Ціпов'яз. Оповідання 114
Маленький грішник. Оповідання 147
Помстився 155
Хо. Казка 166
На крилах пісні. Картка із щоденника 194
Для загального добра 204
Пе коптьор 251

ДОДАТКИ

І. Поетична спадщина М. Коцюбинського

Новорічне побажання 275
«Як раннім морозом побитії квіти...» 276
«Як променем щастя, спахнувши, засяють...» . . 277
Марусі Н. 278
Наша хатка 279
Вечір 280
Вечір [Друга редакція] 281
Завидющий брат (Казка з народного поля) . . 283

ІІ. Прозові твори, не друковані за життя письменника

Андрій Соловійко, або вченіє світ, а невченіє тьма 288
21-го грудня, на введеніе 305
Дядько та тітка 310
П'ять казочок 320

Примітки 323

Список ілюстрацій 406

КОЦЮБИНСКИЙ МИХАИЛ МИХАЙЛОВИЧ

Сочинения в семи томах

Том первый

(На украинском языке)

Редактори *В. І. Мазний, В. Я. Пипченко*
Художній редактор *В. П. Кузь*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Коректори *Г. І. Цибенко, Я. М. Вишневська*

Здано до складання 2.XI 1972 р.
Підписано до друку 23.IV 1973 р.
Зам. № 2—2235. Вид. № 332. Тираж 60 000.
Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. арк. 12,75+6 вкл.
Умовно-друк. арк. 22,05.
Обліково-видавн. аркушів 22,71. Ціна 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Надруковано з матриць у Київській книжковій друкарні наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.